

Адыгэ тхакIуэхэм я журнал

1958 гъэ лъандэрэ кыдыокI

2012
гъэ

5

Сентябрь -
октябрь

Къэбэрдей-Балъкъэр Республикэм ХъыбарегъащIэ Iуэху-
щIапэхэмкIэ и къэрал комитетымрэ КъБР-м и ТхакIуэхэм
я союзымрэ кыыдагъэкI

Редактор нэхъыщхъэм
и къалэнхэр зыгъэзащIэр
Елгъэр Кашифц

Редколлегием хэтхэр:

Джэрыджэ Арсен, Къэжэр Хъэмид, Къэрмокъуэ Хъэмид,
КхъэIуфэ Хъэчим, Тхъэгъэзит Зубер, ХъэкIуащэ Андрей

Налшык
2012

Гуащхьэмахуэ (Эльбрус)

На кабардинском языке

Учредители: Государственный комитет Кабардино-Балкарской Республики по средствам массовой информации (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5), Общественная организация Союз писателей Кабардино-Балкарской Республики (360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5, офис 501)

**И. о. главного редактора
Кашиф Эльгаров**

Редакционная коллегия:
Арсен Гергов, Хамид Кажаров, Хамид Кармоков, Хачим Кауфов, Зубер Тхагазитов, Андрей Хакуашев

Корректор – **Марина Жекамухова**

Компьютерный набор и верстка – **Зарета Князева**

Подписано к печати 05.10.12.
Формат 70×108¹/₁₆. Бумага газетная. Печать офсетная. Усл. п. л. 12,3. Уч-изд. л. 12,00. Тираж 2000 экз. Заказ № 223. Цена в розницу – договорная.

Индекс издания: 73926
Регистрационный № Н-0036
Адрес редакции:
КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано на ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

Обложка художника
Заурбека Бгажнокова

КЪЫДЭКЫГЪУЭМ ИТХЭР:

Лохвицкий Михаил. Уафэгъуагъуэ макъ. Повесть..... 3

Къагъырмэс Борис. Рассказ кIэщIхэр..... 25

Тхьэгъэпсэу Увжыкьуэ. Банкищ. Рассказ..... 28

ХьэкIуащэ Мадинэ. Унэм ухуэзышэж гъуэгъу. Романым щыщIгъхьэхэр..... 41

Нэхуц Хьэжпагуэ. ЗэшпыхъуитI. Рассказ..... 61

Тэтрокьуэ Астемыр. ГъащIэм и зы теплэгъуэ. Рассказ..... 73

ПШЫНАЛЪЭ

Уэрэзей Афлик. Усэхэр..... 79

ЖЪАНТИЭ

Зи лъэужьыфI гъащIэм кыххэзына..... 89

Къардэн Бубэ. Насыпыншагъэ. Рассказ..... 90

ХэкулI. 103

Кулиев Къайсын. Усэхэр..... 104

«Къеблагъэ. КъыщIыхьэ си унэм...»..... 111

Макитов Сэфар. Усэхэр..... 112

Дынохъуэхъу, ди ныбжъэгъу!..... 116

Кучинаев Магомет. КъыкIэрыхуа письмо. Рассказ..... 117

Зи IэщIагитIми хуэлэкIуалъакIуэ..... 124

Бейтыгъуэн Сэфарбий. ЖыIэгъуэхэр. Шорэ и унагуэр..... 125

Куэдым хунэс Виктор..... 132

Елгъэр Кашиф. ТхылъыфIым уи псэр егъэлажъэ..... 133

КУЛЬТУРЭМ И ЛЪАХЭМ

Бабьугей Залинэ. «Дунеижьыр кIуэцIрыкIыбжэщI.» 139

ГУЭХУ ЕПЛЪЫКIЭ

Къэжэр Хьэмид. АдыгэбзэкIэ хьэмэрэ?... 148

Ержыб Аслгъэн. Япэ игъэщыпхьэр яужь къонэ..... 151

ХЪУЭЖЭ И КУЭБЖЭ

Нало Заур. ТIалиб и тракторыжьыр. Къуэдзокьуэр мазэм зэрыкIуар..... 154

Урыс-Кавказ зауэр зериухрэ ильэси 150-рэ шрикьум ирихьэллэу

ЛОХВИЦКИЙ Михаил

Уафэгъуагъуэ макъ

Повесть

Си адэшхуэ Лохвицкий (Аджыкьу Джэрий) З.П. и фэеплэу

*«Цыху нсори зы лъэпкьыу цытащ,
иджы зэбгрыклащ армышху...»*

Шапсыгъ жылэм сыздыдэсым, си тхыль-хэм сахуэзэшырт. Зы жэщ сепщыхьащ: стЮлым сыбгъэдэс хуэдэщ, си пащхэм тхыль Iувышхуэ ильщ, напэхэм езыр-езы-рурэ зызэрадзэкI. Си быфэкъуэ анэм тау-рыхь Iэджэ сригъэдэIуэгъащ сыщысабиям. Сигу кьэкIыж таурыхьхэмрэ шыпсэхэмрэ хуэсIуатэрт Закир. ЩIалэ цIыкIум абыхэм зашигъэнщIыртэкъым. Зейдэти Биби гъу-сэ кышчыхуэхъу щыIэт Закир. Аджыкьу гушыIэрт, ди унэр джэгуакIуэ тIысыпIэ хъуащ, жери.

Тхыбзэ зэрамыIэм заригъэужьыртэ-къым шапсыгъхэм, ар езыхэми кьагурыIуэрт. Зэгуэрым бжыхь джабэм ськIэрыст, Iэджэрэ щIээджыкIа тхыльхэм сыдахьэхыжауэ. Лъэ макъ зэхэсхаш абдежым. Сэлихьт кыызбгъэдыхьар. КъызбгъэдэкIуэтащи, и нэр тхыльым кытрихыртэкъым.

– Уигу кызыумыгъабгъэ, – жиIащ абы, – кысхуумьдэнкIи хъунщ, итIани сыблэкIыфакъым...

– ЗыгуэркIэ укызыэупщIыну ара?

– Хьэрып тхыль узэджэр?

– Хьэуэ, урыс тхыльщ.

Абы кыфIигъэкIакъым: хэщэтыкIри збгъэдэкIыжащ.

Зы махуэм адреир кIэльокIуэ, ауэрэ гу лыыстащ си бгъэм гурыщIэ гуэр кызыэрыщыушам. Зейдэтщ, дауи, зи лажьэр. НэлейкIэ сеплэ хъуат абы. Езыри кызыэрызэплъым гу лыыстэрт. Иджыпстуи аращ: сы-хьэтым фIэкIакъым я унэ зэрыщыслгагъурэ, кьакIуэри си пащхьэ кьиу-ващ, и нэр кыстриубыдауэ кызоплэ. ДызэрыгъэIуащ хуэдэ, зытIэтри зэкIэльхьэужьу дежыащ. Дежыащи, псынэ цIыкIухэм допкIэ, долгъэ. КъызэплгъэкIри, Зейдэт зричаш, мэзымкIэ иунэтIауэ. СыщылгъэщIыхьэм, жыгей абрагъуэм и зы кьудамэ шэсащ ар. Дзитакуэ бгыжыыр ди пащхьэ кыхутами, абы еткункIэ хъунут, бгыщхьэм дыкьихутэн щхьэкIэ. Сэри

сышэсац жыгей къудамэм, Зейдэт сыбгъэдэтЫсхьащ. Пщашэм зыкысы-хуигъэгусауэ фэ тетт. Ар кызыИуэкIащ: сызэбгъажьэурэ жыы сыхъунуш. Сэ ар хуэздактым: къуаншэр езырауэ жесIащ. Илгъэс пщыкIуийм нэсыху сышэплгъэн хуей зэрыхъур гурызгъэIуащ, ар ищIэрэ пэт, и пIэм къинауэ хэхъуэркътым. Зиужьырктым.

Жыгей къудамэм дытесси, гу зэщытхуэркътым, бзу цIыкIухэри къытщыдыхъэшхым ярейщ. Бзум дахуэдэщ тIури, ди макъыр къызэрылгъэлащи, жылэм дызэхахынкIэ зыхуэIуа щыIэкътым. Ара хъунт дызыщыщтэр: ди жьэр мыувыIэми, жыгей къудамэм дызэрышэсам дыфIэкIыртэкътым. Лгъагуныгъэм уцIыхуэпIэщIэн щыIэкътым – аращ шапсыгъхэм жалэр: гува-щIэхами, абы уIэщIэкIынукътым, япэ уцIильэдэныр лIо? Абы сыхуцIегъуэжащ иужьым, ауэ класэ хъуакIэт...

ЕтIуанэ махуэм жылэм хэз хъуащ: Зейдэт ЕкIуб егуэкIуащ, дэкIуэнуш. ХьэгъуэлIыгъуэр щедгъэкIуэкIыну махуэмкIэ дызэгурыIуащ. Аджыкъу сэрэ унэщIэ хэтсын хуейти, деувэлIащ.

Хьыбар къытIэрыхъащ: урыс пащтыхым и дээр къэблэгъащ. Дээр Шэпсы къызэпрыкIащ, ХьэкIув псыри къызэпаупщIащ, Шахэ псыхъуэ нэщI ящIащ, Сашэ псым и Iуфэм къыIухъащ. Абы дигъэгузэвэнтэкъэ псори – хьэ щтам дыхуэдэт: ди щхьэм кърикIуэнкIэ хъунур хэт зыщIэр. ИужькIэщ ар си нэгу щыщIэкIар...

ХьэгъуэлIыгъуэ щедгъэкIуэкIыну махуэм Закир бауэбапщэу къэсри мэзым зы щIалэ къызэрыхэкIар къыджиIащ.

ЩIалэм Шумахуэт и цIэр, Аджыкъу и гъунэгъу фызыжьым и къуэр илгъэс и пэкIэ къиукIат абы, иджы лгы щIыхуэр ипшыныжын щхьэкIэт къыщIэкIуар. ЩIалэм и анэр шапсыгъ бзылгъухгъэт, и адэр ахъчыпсот.

Аджыкъу сэрэ щыхь къэтщэкIуауэ зэIытхырти, ар цIыхубзхэм къахуэдгъанэри, Шумахуэ и анэм деж дыкIуащ. Сурэт и пщIантIэм цIыхур дэтт. Сэ фызыжьым деж сыщIыхъащ, Аджыкъу Едыджрэ Сэлихьрэ къабгъэдэнащ.

Сурэт пIанэпэм дэтт, IэлгъэщI фIыщIэ къепхъухауэ. И нэпсыр IэлгъэщI кIапэкIэ илгъэщIурэ, фызыжьыр зэщыджэрт:

– Си щIалэ закъуэ, дэнэ гушэм укыисхьыжын? Сыт мыгъуэр си махуэ: ди лгъэпкъым цIыхухъу къинаэжакътым, уи лгыр хэт ищIэжын? ЛIыукIыр ди пщIантIэ къыдыхъащ, пIагъурэ ар? Жылэм лIы къыдэнэжакътым – хэт къыпщхъэщыжын?

Сурэт цIыхубзхэм къаувыхъат, ахэри зэщIэгъуагэрт.

Шумахуэ, щIалэ къуэгъу лгъагэр, и ИтIыр и бгъэгум щызэриджауэ, жыхафэм тетт, и щхьэр щIигуауэ. ЦIыхухъухэр еувэкIауэ зэхэтщ, къамэ Iэпщэр якъузауэ. ЛIыукIым нэщхьыр хузэхахьырктым. Едыдж къыщIыхъащ. Абы и Iэблэр АджыкIурэ Сэлихьрэ яIыгът. ЛIыжьым шэнт щхьэгъуэ хуагъэуващ. ЩетIысэхым, нэхъри зэлымпIыжауэ къысщыхъуащ лIыжь цIыкIур. ЗэлымпIыжами, и нитIыр жан дыдэт. Шумахуэрэ Сурэтрэ еплъри, Едыдж жиIащ:

– Уи гуауэм гъуни нэзи иIэкъым, къуэ закъуэ уиIэти, пфIэкIуэдащ, уи жьыщхьэ узыпIыжын уиIэкъым.

Фызыжьым и щхьэр къиIэтатщ, и нэпсыр щIильгъэщIыкIри, Шумахуэ еплъащ, нэкIэ ишхын хуэдэ:

– Мис сызыгъэунэхъуар! ФыукI мыр!

Шумахуэ и щхьэр нэхъри ирихьэхаш. Аджыкъу щыгъуазэ сищIауэ сщIэрт: бжэщхьэIум къебэкъуар яукIырктым, лгы телгъми. Унэм къыхьар яукIын дэнэ къэна, цIыхубз щытмэ, абы Iэпэ тралгъхьэнукътым – аращ шапсыгъхэм я хабзэр. Гъуэгум е мэзым щызэрихьэлIэрэ зэбиитIым Iэщэ

кбрахамэ, лбы ягъэжэнукъым цІыхубз къахуэзауэ: а тІум я кум ІэлъэщІ дидзакъэ, зэпкІуэтыжын хуейуэ я пщэ кыдохуэ.

Едыдж щІэупщІащ:

– Сыт кыджепІэнур, Шумахуэ? ДынодэІуэнущ...

Шумахуэ и щхъэр кыІэтыжащ, кытхэплъэри, блыным кыбгъэдэкІуэтащ. Псалъэр хузэкІэлъыгъакІуэртэкъым, абы жиІащ:

– Мы нанэм и къуэр зэрызукІам фыщыгъуазэщ псори. Сыт кызыэфщІэми, схуэфашэщ. Сэ фыкъыщІысщысхын щыІэкъым. Фи пащхъэ ситщ, къамэкІэ фыкъызэпыджи, сывукІ. Лыгъэ зиІэм сиукІынщ!

Шумахуэ къащІэнакІэ кызыщыхъуаи къахэкІащ.

– Зэхэфхыркъэ! – кыщичащ Сурэт. – Мыр кыфщодыхъэшх, лыгъэншафэ кывеплъ! ФыукІ мыр! ФыукІ!

– И кІэм нэгъэс, Шумахуэ. Уи псалъэр щІумылъэфыж, – жиІащ Аджыкъу, и нэщхъыр фызыжкыым хузэхильхъэри. Сэ схузэххуртэкъым: щІалэр абдеж щаукІмэ, нэхъ кыщтэрэт фызыжкыым хъмэ ар хабзэм емыбэкъуэн щхъэкІэт щІыжиІэр? Сэ сщІэртэкъым Шумахуэрэ Сурэт и къуэмрэ зэпащыдари. Хэтыт нэхъ къуаншэр? Игурэ и псэкІэ щІегъуэжат Шумахуэ, хъмэрэ мэкъэщІалІагъмэрэ щхъэзакъуэныгъмэрэ кыщІахуат мээмы – сщІэртэкъым ари.

– Сэ сыкъыщалъхуа лъапсэм Іэщэ зыгъэбзэфын цІыхухъуитІ исщ – си адэмрэ си къуэшымрэ. Ди бийм и джатэр елъ, и фочыр еузэд. Хэт Сурэт къэзыхъумэнур? И щхъэгъусэри и къуэри иІэжкыым мы нанэм, – жиІащ Шумахуэ, нэпсыр щІэзылъэщІыкІ фызыжкыым хуеплъыхри.

ЦІыхухъухэр щымт. Лы зэриукІам хущІегъуэжагъэнутэкъым Шумахуэ. КъэкІуэн хуей щІэхъуар урысыдзэр бгым кыщхъэдэхыным къэнэжа зэрыщымыІэжрагъэнут. А хъыбарыр дауэ къащыхъунут цІыхухъухэм – псори щымт, я бзэр пичарэ гузэвэгъуэр кызызэрыблэгъам игъэщтауэ.

– Си щІалэ закъуэр букІащ уэ! – щІичэртэкъым Сурэт, цІыхубзхэри зэщІэгъуэгащ. И нэщхъыр зэхильхъэри, Едыдж абыхэм яхуеплъэкІащ. «ФыувыІэ иджы!» – яжриІащ.

– Ди анэ! – бгъэдэкІуэтащ Шумахуэ фызыжкыым. – Сэ къуэ сыпхуэхъунщ, уи унэ сыкъынэ. Уи пщІантІэм сыдэтынщ, уи къуэ хуэдэ усхъумэнщ, сыкъыпщхъэщыжынщ. Аращ бжесІэнур. – Шумахуэ икІуэтыжри, блыным кІэрыувэжащ.

ЦІыхухъухэм я гуапэ хъуащ Шумахуэ и псалъэр.

– Афэрым! – жиІащ Едыдж.

Сурэт зэрыщымт. Едыдж Аджыкъу хуеплъэкІащ.

– Сэ щІалэм и адэм сриныбжэгъуащ. Къуэным хуэдэу слъэгъуат. Илъ сщІэжыну кыстехуэрэ? Хъмэрэ сыщыуэрэ? – жиІащ Аджыкъу. – Сурэт и пщІантІэм цІыхухъу дэтын хуейщ, и закъуэ унэм щІэдгъэсынкыым.

Едыдж Сэлихъ хуеплъэкІащ.

– Сэ Сурэт сригъунэгъуш, итІани лбыщІэж сыхуейкыым, – жиІащ Сэлихъ.

– Хэт ищІэжын лбы? – щІэупщІащ Едыдж.

ЦІыхухъухэр щымт. И жьакІэ зэщІэтхъуар пилъэщІыкІри, Сурэт бгъэдэкІуэтащ Едыдж.

– Шумахуэ къуэ пщІырэ, ди шыпхъу? Уарэзы?

Фызыжкыым жэуап кытыртэкъым. И Іэгум бэлъгокур ириубыдауэ щысщ. Зыхурагъэзыхри, цІыхубзхэр еІуэщаш абы.

– Кызыбгъэдрехъэ, – жиІащ Сурэт, зэхэпх къудейуэ.

Шумахуэ фызыжкыым бгъэдэкІуэтащ, лъэгуажъэмыщхъэ зищІри, и

щхэр абы и куэцЫм ирилъхьащ. Сурэт и IэлъэщIыр зытрихри Шумахуэ триубгъуащ, итIанэ и бгъэр итIэтащ. Шумахуэ фызыжъым и быдзыщхьэм IупэкIэ еIуащ, и нэпсым кызыэпижыхьауэ.

– Тхьэм фиузэщI, – жиIащ Едыдж. – Анэу щыIэм уралейщ, Сурэт. Тхьэм укыхьумэ. Арэзы дыкъэпщIащ. ЦIыхугъэ уиIэш. Шумахуэ, мыр уи анэщ нобэ щыщIэдзауэ. Игу умыгъэныкъуэ, гъэпэж – ар кыптохуэ уэ. ФынакIуэ, зэанэзэкъуэм гу зэщрехуэ, я закъуэ къэдгъэнэнщ.

Лыжбыр кыигъэтэджыжащ Сэлихь, тIури бжэмкIэ бэкъуащ. Дэри абыхэм я ужь диувэри унэм дыкъыщIэкIащ. ЦIыхухэр зэбгрыкIыжащ. Едыдж пщIантIэм кыдэнащ, бжыхьым зригъэщIри.

– Аджыкъу, – сыщIэупщIащ, – лъы зыщIэжын къахэкIамэ, дауэт зэрыхьунур?

– Абы зыри тегушхуэнутэкъым, – кызыжиIащ Аджыкъу. – Дэ Сурэт и унагуэм дыщыщкъым. Гу лыптагъэнщ: Шумахуэ зигъэкъуаншэркъым. Лажьэ зилэр езыр армырауэ кызыжиIащ Шумахуэ. Модрейм кIуапIи жапIи кыщцримытым, Iэмал игъуэтыжакъым: щIалэр иукIын хуей хьуащ. ЩIызэфIэнар цIыхухьухэм ящIэркъым. УщIэупщIэкIли, мыхьэнэ иIэжкъым – кIасэ хьуащ. ЩIэупщIи хабзкъым апхуэдэм. Дунейм ехыжар къуаншэми, сыт хужыпIэжын – Iей хужыпIэфынукъым, и щхэр щыщымыIэжкIэ. Куэдрэ бгъэныщкIумэ, жыжъэ ухихьэнущ. Ер вы бжыакъуэм къокI жыхуаIэращ. Едыдж сыгурыIуат: Сэлихь сэрэ дызэрыгъэлушри, лъы зыщIэжынкIэ хуитыр дэрауэ дгъэлуащ. ЛыщIэжым дызэрыхэмыхьэнур щажетIэм, хэт къэувыжыфынт ди ужькIэ?

– Iуэхум кырикIуэнкIэ хьунум егупсысын хуейщ, – жиIащ Едыдж. – Пасэрейм жиIакъэ: гупсыси, псалъэ, зыплыхьы, тIыс. Пщэдджыжъым зэ улъэпэрэпамэ, улъэпэрапэ защIэу махуэр бгъэкIуэнущ.

Аджыкъу кыщцIигъуащ:

– Узэлъэпауэр дзапэкIэ къэпщтэжынущ.

– Шым и щхэр пIэщIэкIамэ, шыкIэм уемыпхъуэж, – пыдыхьэшхыкIащ Едыдж. – Ари пасэрейм кытхуигъэна псалъэщ.

Псалъэжърэ псалъэ шэрыуэкIэ зэпеуэн я щIасэт жылэм. Зыгуэрым кыхидза закъуэмэ!

– Фызыжъри зэрыерыщ, – жиIащ Аджыкъу. – Шым щIопщыр ебгъэлыагъумэ, зреч. Шыдым уеуэмэ, ерыщ йокIуэри, и пIэм пхуикIыркъым.

– Псалъэ пэж жыпIащ, узахуэщ абыкIэ. Сурэт щхьэкIэ жыпIаращ сфIэмызахуэр, – идакъым Едыдж.

– Къуаншагъэ зыбгъэдэмылгыжыр дунейм ехыжаращ, – жиIащ Аджыкъу.

– ЦIыхубзым пшэрыхь хуцанэ жаIащ. Сурэт фызыжыщ, зи къуэр зыфIэкIуэда фызыжыщ. Ерыщ екIуэми, гукъанэ хуэпщI хьунукъым. Абы и хьэлъэр шэчыгъуафIэкъым.

Мыбы еджэр зыщIэупщIэн куэд сIэщIэгъупщыкIагъэнщ сэ. А псор кыбгुरыIуэн щхьэкIэ, зыгуэрхэр нэхь IупщI сцIын хуейуэ кыыстохуэ. Си псалъэр зи фIэщ мыхьун кызыэрыфхэкIынури сощIэ, губгъэн кыысхуэфщIкIэ, си жагъуэ хьунукъым, гузэрыдзи сцIынукъым. Си нэгу щIэкIауэ сыщыгъуазэщ: лыщIэжкIэ ерыщкъым шэрджэсхэр. Дэ нэгъуэщIуэ кызыэрытщыхьур – абыкIэ дызахуэкъым. ЛыщIэжым ухэдджэрэзамэ, куэдым я щхэр халъхьэнущ – ар ягъэунэхуащ шэрджэсхэм. Абыхэм Iэщэ щIызэрахьэр лъы ящIэжын щхьэкIэкъым, лей зытехьэм къащхьэщыжын папщIэщ. Псом хуэмыдэу, бзылхугъэм лей кыытехьауэ ялыагъумэ. Уи адэ е уи къуэш къаукIамэ, абыхэм ялъ пщIэжыныр

фIэзахуэщ хабзэм. Ар ящIэри, лIы зыукIар и унэм йокI, мэзым щIохъэри лъэныкIуэ зрегъэз. Ар мэзым щIэсыху, я Iыхьлхэр зэрызэрагъэкIужыным и ужь итщ. Нэхъыбэрэ кызырэыху хабзэраш: унагъуэм ящхъэщыт лIыр зыукIар ягъэпшынэ, Iэщ бжыгъэ итын хуей мэху, цIыхухуэ зыщхъэщымытыж унагъуэр зыми щымыщIэн щхъэкIэ. Шумахуэ деж, зэрытIагъуши, лIы зыукIар зиль игъэжам и унэ йохъэ, кIуэ захуэщI. Псэуху, унагъуэм щIэгъэкIуэн хуэхъун хуейщ ар. Дэ ди щхъэм кыитIэсэнукъым а хабзэр, кыидгурыIуэнукъым. Ди кIуажэ си нэгу щыщIэкIауэ сыщыгъуазэщ апхуэдэ Iэджэм. Зэрогъафэри, зэгъунэгъуитIыр зэроукIыж – щIы кIапэ щхъэкIэ, зыр зым щедыгъум деж. ЛIы зыукIа куэд ущрихьэлIэнущ Сыбыр – аращ абы хэщIапIэ хуащIыр: яубыд, Iэхульэхуэ иралъхъэри, и щхъэр щIрагъэхъэ. TIури, зыукIари яукIари, хелъафэ абы: кызыэранэкIам закыщIэзыгъэкIуэн ягъуэтыркъым. Хэт и анэ пхуекIужын лIыукIым? Ар дэ ди щхъэм тхуигъэтIэсэнукъым. Ди нэгу кыщIэдгъэхъэфынукъым зи кIуэ яукIа анэм лIыукIыр кIуэ ищIауэ. Шэрджэсхэр нэгъуэщIш. Я хабзэри нэгъуэщIш. Дэ дэщхъкыым...

Iщыхъэщхъэм жылэр ди щIантIэм щызэхуэсащ. МафIэ нэхум хэувауэ, кIофэ псори. УдзыпщIэр яутэ. ЦIыхухуэи бзылхухуэи увыIэгъуэ яIэкъым – зыгъэлытэр кIуэ пэтми щIохуабжъэ. Зейдэтрэ сэри дахыхъаши, зэхуэкIуэ дыкIофэ. Зейдэт кызыоIушащэ:

– СынасыпыфIэ дыдэщ сэ. Сэр нэхъ насыпыфIэ дэнэ кыипхын!

Апхуэдэ зы дэрэжэгъуэ фIэкI умылъагъунуми, укыитехъэ хъунт мы дунейм. Хъэщыкъ узыхуэхъуа пшащэм и Iушащэ макъыр пшыналъэкъэ, укыизэщIиIэтэркъэ, дамэ кыптекIами ярейкъэ!

Жэщыр хэкIуэтауэ ди унэ декIуэлIэжами, нэху щыху ди нэбдзыпэ зэтетлъхъакъым.

Дыгъэр мэзыщхъэм кыкIуэпIащи, а зыращ си жагъуэр – щIэхыIуэу щакъэ нэху!

* * *

Махуэ псом схущIагъэхъакъым: зым фоч къехъ, сригъэпIыжын, сригъэпэщын щхъэкIэ. Зыр псэлъакIуэ кысхуокIуэ – и зэш тригъэун щхъэкIэ хъунщ. ФочыщIэ Iээ дыдэ сакъыщохуэ жылэм. Абы сыкыщыдэхуэм, мэкъур зэщIызокъуэ – си гъунэгъум зыгуэркIэ сыхуэщхъэпэмэ, си жагъуэкъым, кызыэхъэлъэкIыркъым. Абы сыздыхэтым, хыбар зэхэсхаш: Енисейск сраджэж. Хэт сызыIуэтар, бзэгу зыхъар? Си лъэужь дауэрэ кыитехъа? Уигу фIы щыщIэнт, апхуэдэ хыбар зэхэпхауэ?..

«Сытеунщ» жысIэри, тенджыз Iуфэм сыIухъащ, Мэкъуэпсэ сызэпрыкIри. Тенджыз Iуфэм зы лIыжъ сыщрихьэлIащ. ЛIыжъыр лъапщIэт, щхъэц бапхъэт, бадзэр къепщIэкIати, и щхъэр щIрагъэхъэным нэсат.

– LIо, щIалэ? – гъэщIэгъуэн сыкыщыхъуащ лIыжъым.

– Удэнэ жылэ, тхъэмадэ? – сеупщIащ абы.

– Жыжъэ сыкыкIакъым – псым адрыщIкIэ сыщопсэу.

– Укыщыхъуар дэнэ?

– Сыкыщыхъуам ущIэмыупщIэ: сэр дыдэм сщIэжыркъым. Уэ, зиусхъэн, зыгуэр кыпIэщIэщIэри, укэкIуэсащ.

– Дауэ къэпщIа ар?

– Уи фэм къеIуатэ, – дыхъэшхаш дадэр.

Апхуэдэ лIыжъ мащIэ урихьэлIэрэ, дэнэкIэ бгъазэми. Щхъэры-

уар куэдыкІейщ. ЛПыжъхэм я закъуэкъым узрихъэлІар: сэ схуэдэхэри мащІэкъым – я щхьэр кърахъэжъарэ, зылъежъари къалгыхъуэри къагурымыІуэжу... Аращ ныжэбэ Іуам сызэщІыхар.

* * *

Нэху ща къудейуэ, сыкъызэщыуаш, пІэм куэдрэ сыхэлгыжакъым, сыкъэтэджди зысхуэпаш.

Зейдэт пщІантІэм дэтт, пхъанкІэу. Сигу ислъхъащ: унэм зыри щезгъэщІанкъым Зейдэт, абы ищІэн хуейри сэ злэжыныщ. ЦІыхубзым и Іуэхум хэлэбэркъым шапсыгъ цІыхухъухэр, сэ зыр сыхэлэбэкІэ, емыкІу сыкъащІынкъым. НысащІэм Іуэху хьэлъэ ирагъащІэркъым илгъэситІ-щыкІэ, унэр зэлгыІуихын, пхъанкІэн фІэкІ. Зейдэт гуащи пщыпхъуи иІэкъым, сэ схузэфІэкІыр хуэсщІэнщ, ар къысхуимыдэнкІэ хъунуми.

Іу къыслъытэри, Зейдэт къызэпльащ, и щхьэщыр иридзэкІри къысщыгуфІыкІащ, абы си гур нэхъри ІэфІ ищІащ. Зейдэт и щхьэр ирихъэхьжри, и Іуэху и ужь ихъэжаш – пщІантІэр ипхъанкІырт.

Пхъэлъантхъуэм фІэль кхъуэщыныр къыфІэсхри, хадэм сыхъащ. ЗыстхъэщІри сыкъыкІыжаш, цейр щыстІэгъащ. АпщІондэху Іэнэр къыгъэуакІэт Зейдэт – Іэнэ лъакъуищ. Іэнэм щІакхъуэ, кхъуей телгыт, форэ шхурэ тетт. ДызэбгъэдэтІысхъэри дышхаш. Дыздэшхэм, и нэр къызэрысщигъэпщкІум гу лгыстати, ар хуэздакъым. КъыпыгуфІыкІа фІэкІ, къыспидзыжаІакъым.

Дышха нэужь, губгъуэм сьдэкІащ, пщІэныр нэдгъэсын хуейти. ПщІантІэм сыщыдэкІым Зейдэт гъуэмылэр къысІэщІилъхъащ...

Ноби си нэгү щІэтщ а пщэдджыжьыр. Апхуэдэ гухэхъуэгъуэ слъагъужакъым абы и ужькІэ. ЩІымахуэ жьыбгъэм ущыхиубыди къохъу, уафэм ис вагъуэхэм уахудэплъеймэ, уи щІыфэр мэтхытх, щІыІэм удрехъей – апхуэдэ махуэ Іэджэ си нэгү щІэкІащ абы лъандэрэ, арагъэнщ зи гугъу фхуэсщІа пщэдджыжь хьэлэмэтыр сигу иджыри къэс щІимыхужыр...

Шэджагъуэ пщІондэ дилэжыхъащ хъэсэм Аджыкъу сэрэ. Хуабэвэх хуащ. ХьэмфІанэр згъэтІылыри, пщІэнтІэпсыр еслгъэщІэкІащ. Аджыкъу сыкъыгъуэІэбжьащ:

– Екъуб, урысхэр къоблагъэ.

Си щхьэр сщІыри, хьэмфІанэр къэсщтэжаш. Зи гугъу ищІыр дзэм къыхэкІуэсыкІа сэлэтхэрауэ си гугъащ.

– Ардылар къышежъауэ джабэм къыдокІ, куэд мэху ахэр, топи къыздалгъэф.

Аджыкъу къызжиІар къызгурыІуэщатэкъыми, кхъуэщыныр згъэщІейри, псы сефащ. Кхъуэщыныщхьэр нартыху жэпкъкІэ згъэбыдэжа нэужьщ Аджыкъу и псалгъэм сыщегупсысари къыщызгурыІуари.

– МыбыкІэ къыздэкІуэр? – сыщІэупщІащ.

– ПсынщІэ дыдэущ къызэрыкІуэр, зыгуэрэм къыкІэрыху нэхъей, – жиІэри, Аджыкъу зиукъуэдиящ. – Нэхущым Сэлихьэр нэгъуэщІ щІалищрэ сутІыпщат, Іуэхур зытетыр зрагъэщІэн щхьэкІэ...

Сэ сыхэгупсысыхъащ. СеупщІащ Аджыкъу:

– Илъэс зыбгъупщІ и пэкІэ зэзэуаш тыркухэмрэ урысхэмрэ, инджылызхэри хы Іуфэм къыщитІысыкІауэ щытащ, щхьэ фыкъыттемыуарэ абы щыгъуэ?

Аджыкъу заулкІэ къызэпльащ – делафэ къызипльагъэнщ е сэ ара къы-

зэрысщыхуар? Сэ нэхърэ нэхъ Іущц Аджыкью, нэхъыбэми щыгъуазэщ, ар и напщІэм тримыльхэми. ТІэкІу зиІэжъэри, Аджыкью кыщцІигъуащ:

– Зэрэ-тІэурэ бжесІакІэщ зауэм ди нэ кызырэыхуимыкІыр. Урыс пащтыхъри, тырку султІанри, инджылыз пащтыхъ гуащэри ди пщэм дэдгъэтІысхъэн мурад диІэкъым. Тыркухэмрэ инджылызхэмрэ ди пщэм дэдгъэтІысхъэмэ, ди щхъэм и хуитыныгъэр тфІэкІуэдынкІэ дышынащ, абы ди нэ кызырэыхуикІ шыІэтэкъыми...

Зауэм и тхыдэр зыджхэм, езы Фадеев дыдэри яхэту, ящІэ шэрджэсхэм щхъэхуитыныгъэм пащІ зэрыщымыІэр. Тыркухэри, инджылызхэри, франджыхэри тенджыз Іуфэм кыІуагъэхъакъым шэрджэсхэм, ар къагъэсэбэпри, урыс дзэпщхэм я дзэр шэрджэс тенджыз Іуфэм Іуашыжащ, тырку лъэныкьюэмкІэ ягъэІэпхъуэри, абыхэм пэувын яхузэфІэкІащ. ЩІахузэфІэкІар гурыІуэгъуэщ: шэрджэсхэм я тенджыз Іуфэм хамэм и дзэ кърагъэкІуэлІэнутэкъым, ар ящІэрти, аращ урыс дзэпщхэм Куржым кІуэуэ тыркухэм щІапэувыфар. Аркъудейм фІэкІ хэмылътэми, апхуэдэ Іуэхутхъэбзэ кызырэыхуащІам щхъэкІэ, урыс пащтыхъыр сэратэмэ, шэрджэсхэм я ужь сыкыикІынт, зэи згъэпІейтеинтэкъым ахэр, дзейуэ слыштэн фІэкІ...

– Сэ сыщІалэ цІыкІут, инджылыз пащтыхъ гуащэм и лЫкІуэ ди деж кыщчыкІуам щыгъуэ, – кызыжиІащ Аджыкью. – СакІэщІэдэІухъащ ди тхъэмадэхэмрэ инджылыз лЫкІуэмрэ. Сысабийми, Іеймрэ фІымрэ кызыгурыІуэ хъуакІэт. – Аджыкью и натІэр зэльащ, кыпыгуфыкІащ, игу къигъэкІыжыр зэрыфІэдыхъэшхэныр зыхэпщІэу. – ЛЫкІуэр быртІым гуэрт, фэнд хуэдэ, итІани, и пкъыр зэрызэфІэмыщІэным пылт, бжэгъум фІэс фІэкІ пщІэнутэкъым, шхынми хэІэбэртэкъым, лулэр жьэдэлъ зэпытт. Зытригъэчыныхъыр зыт: урысхэм фезауэ, фыкымыкІуэт, дэ Іэщэ кыфхуэтшэнщ, фи кІэныр кыщчыкІынур итІанэщ – инджылыз пащтыхъ гуащэм и ІэмыщІэ зифлхъа нэужь. Абы еупщІащ: дахэ фи пащтыхъ гуащэр? ЛЫкІуэр къэцыджащ абыкІэ щепщІым, и нэм лъы кытелъэдащ. ЛЫкІуэм Іэпыдзлгъэпыдз щІыгъуащ – щІалэ къуэгъу къамылыфэ. ХъэщІэщым ирашамэ, ар зыбгъэдигъэтІысхъэртэкъым лЫкІуэм – и закъуэ пщІантІэм шагъашхэрт, гъаблэгу ишта хуэдэ, ишхыр фІэмащІэт, фадэкІи зигъэнщІыртэкъым, махъсымэ ефэурэ чэф хъуамэ, гъумэтІымэурэ нэпсыр щІилъэщІыкІырт. ЖиІэрат: си зиусхъэным и псалгэр фи фІэщ фымыщІ, пащтыхъ гуащэм и ІэмыщІэ зифлхъэмэ, топыпэм фрагъэувэлІэнурэ топышэкІэ фызэпкъраудынущ...

ЗаулкІэ хэгупсысыхъри, Аджыкью кыщцІигъуащ:

– ЩІагъуэкъым.

– Сыт зи гугъу пщІыр? – сеупщІащ.

– ЗэгурыІуэркъым ди лъэпкъхэр, щхъэж и щхъэщ зыхуэпсэур, къуажитІ я Іугъуэ зэдикІыркъым. Я Іэпхъуамбитхур зэдагъэбзэфыркъым, аращ ди Іэпхъуамбэхэр гъуэрыгъуэурэ щІыпаупщІыфыр. Убыххэм я дзэпщхэри нэхъ щІагъуэкъым: урыс пащтыхъым и телъхъэщ я ныкьюэр, абы щхъэузыхъ зыхуащІын хуейуэ я лъэпкъыр кыхураджэ, я ныкьюэм Тыркум пащІ шыІэкъым, я щхъэм и фейдэщ зэрахуэр, цІыхур зыхуагъэІушыращ: хэкур дывгъэбгыни, Тыркум дывгъэІэпхъуэ, абы дыщыгунэнущ, дыщытхъэнущ дэ, жэнэтими дысынущ, гузэвэгъуэ тІагъужынукукъым, дызыхэт хъэзабыр кызыднэкІынущ...

Аджыкью щым хъуащ, и псалгэр зэпигъэури зэхэуащ.

ХъэмфІанэхэр къэтщтэжащ. Аджыкью сыздыкІэлыпщІыым, сигу согъэфІ: тенджыз Іуфэм кыщцежъа дзэр ди деж къэмысынкІэ мэхъу,

къэсми, блэкIынкъэ, щхъэрыуэнкъэ? Шапсыгъ къуажэхэр цызэтрагъас-хъэм дзэм сыхэтащ сэ, куэд щIакъым абы лъандэрэ – илъэситI нэхъыбэ дэкIакъым. Хъэсэм сыхэтщ иджыпсту, нартыху сопщIэри. Си пщIыхъэпIи къыхэхуэнтэкъым илъэситI нэхъыбэ дэмыкIауэ апхуэдэ гузэвэгъуэ къыткIэщIэзэрыхъынкIэ. «Тхъэм дыкъыхъумэнщ, дыкъелынщ, Тхъэм и нэфI къытщыхуэнщи», – жысIащ сигукIэ.

Аджыкъу и хъэмфIанэр мывэм къыгъэлъеижащ. Зригъэзыхри, мывэр къыщтащ Аджыкъу, зей гуэрэным хидзащ. Сызэрэплъым гу лъитэри, ар къыпыгуфIыкIащ. Абыи сэри къуэш диIэкъым, тIум языхэз дунейм дехъжмэ, псэууэ къанэм дэлэпыкъун хуейуэ адрейм и пщэ къыдохуэ.

Аджыкъу гумащIэ къэхъуащ, заулкIэ дыбэуэн щхъэкIэ детIысэхэ нэужь:

– КъуитI сиIащэрэт иджыри жызоIэ, щыри нэхъыфIыжт. Уеблэмэ тху, Тхъэм къысхуигъэфашэмэ...

– Тхъэм къуигъэхъулIэ, – жысIащ сэ, Аджыкъу и гуапэ зэрыхъунум шэч къытесхьэртэкъыми.

Аслъэн и кхъащхъэм удз къытекIэжат, Iушхъэ плъыжьыбзи къыхэжакIэт. Гуащэнэху куэдрэ къакIуэрт а кхъащхъэм. Зэхасхырт абы Щыблэм фIыщIэ зэрыхуищIыр – и нэпсыр щIильэщIыкIми, къыпыгуфIыкIыгурэ.

Ди анэр си нэгъу къыщIыхъэжащ, Калугэ кудейм щыщ жылагъуэщ ар зыщыпсэур. Ар си нэгъу къыщIыхъэми, си щхъэм илъыр нэгъуэщIт: сатуушIхэр щызэхэзокIуэ мы Iэхэлъахэм, бжьыхъэ къэс къожьэри. Зейдэт сей дахэ къыхуэсщэхунут – ар си щхъэм илъ зэпытт. «ЗэрыгушIыIэжь» – ар къысхуижиджыIэ мэхъу мыбы еджэм. Къысхуижиджыми, схуэфашэщ. Сэ схуэдэр мащIэ: ди анэр дигу къыщыкIыжыр зэзэмызэщ, ди кIэныр къыкIа нэужьщ. Ди анэхэри тыншыпIэм ис къытфIоушI ди Iуэхур щызэтеувам деж. Ди анэм хуэсщIэфынурати, си хыбар хуезгъэхъащ, дэжыгъуэгурыкIуэм тхыгъэ кIапэ IэщIэслъхъэри.

ТIасхъэщIэххэм къагъэзэжащ, загъэгувакъым. И дамэм къэп едзэкIауэ, Сэлихъ шэджагъуэм къэсащ.

– ХыбарыщIэ щыIэ? – еупщIащ абы Аджыкъу.

– ЩыIэщ.

– ДетIысэхынщи, къыджелэ.

Хъэсэм дыкъыхэкIри, уэздэгъейм и жбауэм дыхэтIысхъащ. Сэлихъ къэпыр зригъэтIылгэкIащ.

Лъэгъуажьэмыщхъэ иувауэ, лы нащхъуэр зэм сэ къызоплъ, зэм Аджыкъу хуоплъэкI, и пащIэкIэ щIэгъуфIыкIыгурэ.

– Псоми къагъэзэжа? – щIэупщIащ Аджыкъу, къэным еплъурэ. Ар лъызащIэт. Къэным лы зэрыкIэрыгъуам гу лъыстащ.

– Къагъэзэжащ псоми. Урысыдзэр бгыщхъэм къыхуокъу. Жэщыр бгы лъапэм щрахри, гупитI защIащ. Сэлэт щитI хуэдизым ди дежкIэ къаунэтIащ.

– Ди дежкIи?

– Ди дежкIэ. Алиа якIэщIэдэлухъащ, еплгэкIуащ. Абы къызэрихутамкIэ, Къуэбыдэ деж урыс пащтыхъым и къуэшыр дзэм щыпоплъэ. Ди тIасхъэ щIэзыхын ди ужь къраутIыпщхъащ. Къэзакъхэращ жыхуэсIэр – ахэращ урысыдзэм я плгэкIуэри я дэлуакIуэри. Къэзакъхэм къысагъэзэжым, дапэуври зэтетIыгъащ. Щыр тIэщIэкIащ, плIым я щхъэр къэтхъащ, мис. – Сэлихъ къэпыщхъэр итIэтащ, абы щхьиплI къыхуащ: щыр пащIащэт, еплIанэр зэщIэупсат.

БауэкиэщI сыкьэхьуащ абдежым – слъэгьуар схуэшэчакьым. Апхуэдэ слъэгьуатэкьым игьащIэм. Зыми Тхьэм иримыгьэлъагьу апхуэдэ. ЖьакIацэхэм ящыц зыр дзэм кьыхэкIыжа унтер Тимофей езгьэщхьащ – арац шэрджэсхэм я хьыбар япэ сезыгьэдэIуауэ щытар. Фельдфебель Кожевниковри кьэсцIыхужа кьысфIэщIащ. Зи жьакIэ упсагьащIэр сэр дыдэрауэ кьысщыхьуащ.

Сэлихь кьызэплъри, Аджыкьу зыхуригьээкIащ. Сэри сыхуеплгэкIащ абы. Зи жьакIэ упсагьащIэм и щхьэр кьищтэри зэпиплъыхьащ Аджыкьу.

– ЩIалэ дыдэщ, и пашIэр кьыхэжа щIыкIэтэкьым, – жиIащ Аджыкьу.

– НэгьуэщIи сыт кьыджепIэнур?

– Убыххэм дахуэзащ, абыхэм кьыджаIащ: тенджыз Iуфэм жылагьуэ кьыIунэжакьым, ХьэкIув деж сэлэт щибл щызэхэуащ – зауэм щIадзэнущ. Ахьчыпсохэри зэуэнущ, дзэм Ардылар деж щапэувын я мурадщ...

ЩIалэщIэм и щхьэр адреихэм яхидзэжащ Аджыкьу. Абы сыкьыгьэуIэбжьащ сэ, гушIэгьуншагьэу кьысщыхьуащ ар. Сигу ебгьащ Сэлихь – арац, дауи, си лъэпкьэгьухэм я щхьэр пызыупщIар.

– Ара кьыджепIэнур? – щIэупщIащ Аджыкьу, заулкIэ зиIэжьэри.

– Арац, – жэуап кьытащ Сэлихь.

– Дээр жылэм кьэсынкIэ хьуну?

– Топ кьыздалгьэф. Абы имыгьэгувэмэ, дыгьэ кьухьэгьуэм кьэсынущ.

– Мэзыр ираупщIыкIрэ?

– КьопIащIэри, хунэсыркьым.

Аджыкьу дыгьэм худэплгьейри кьызэфIэуащ.

– Зэман диIэщ иджыри. НакIуэ, хасэр зэхуэтшэсынщ. Уэ щхьэхэр щIэлгьхьэ, Сэлихь.

Дунейр зэрыхьэхур сигу кьагьэкIыжащ кьэзакьыщхьэхэм. Сэ щыгьуазэ сыхьуакIэт сэлэтхэр кьуажэм кьызэрыхуэпIащIэм, итIани, Аджыкьу и ужь сыздитым, сызэгупсысыр нэгьуэщIт: кьэзакьхэм я натIэ кьрикIуаращ сэри кьысщIэлгыр. Сей нэхьрэ щыгьэ кьыхуэсщэхумэ, игу нэхь ирихьынкIэ мэхьу Зейдэт – абыи сегупсысащ. Арац цIыхур: жэщи махуи зэгупсысыр зыщ – и натIэ кьритхам фIэкIыпIэ зэримыIэрщ, ажалыр IэубыдыпIэншэщ, ауэ ди щхьэракьым ар япэ зыхуэдгьэфашэр, нэгьуэщIым и щхьэрщ...

ЦIыхухьухэр хасэм щызэхуэсащ. Зи акьыл тIыса защIэт ахэр, захьунщIакьым, ипкIакьым-илгьакьым, я тхьэкIумэ гьэхуауэ едэIуащ тIасхьэщIэххэм кьытхуахьа хьыбарым. Тенджыз Iуфэм кьысщыхьу псом и пэжыпIэм зыри щыгьуазэтэкьым, IуэрыIуэтэжурэ фIэкI. Тенджыз Iуфэм кьысщыхьур мырат.

Тенджыз Iуфэм кьысщыщIэдзауэ Адэгум псым нэс, Псыжь кьысщыщIэдзауэ Щхьэгуащэ нэс 1863 гьэм и пэщIэдзэм урысыдзэм IэрыхьакIэт. А гьэм Кавказым и дыгьафIэм, Лабэ псыхьуэ, Псыжьрэ TIуапсэрэ я зэхуаку дэль щIыналгьэм урысхэр щытепщэ хьуакIэт. Гейман и дээр тенджыз Iуфэм Iутурэ ипщэкIэ кIуэтащ, Сашэ деж быдапIэ щахуащ, Даховскэ цIэр фIащащ а быдапIэм, нэхьапэIуэм Навагинскэ быдапIэр щахуауэ щытащ абдежым. ХьэкIувхэр, шапсыгьхэр, псхьуухэр, ахьчыпсохэр Тыркум зэригьэIэпхьуэным пыхьащ генерал Гейман, граф Евдокимовым кхьухь, кхьуафэ кьыIрих зэпытурэ. Зи щхьэр урысхэм яхуэзымыгьэтIыльауэ кьэнэжар убыххэм я закьуэт: я пIэ яхуикIыртэкьым хьэкIувхэри ахьчыпсохэм я ныкьуэри. Мдзымтэ псыхьуэ дэст ахэр, фIырыфIкIэ уалгьэIэсынутаэкьым. Мдзымтащхьэ, Кьуэбыдэ шытхым, Iагрэ кьысщэжьауэ хуеIэрт генерал-майор Шатиловым и дээр. Сыхьум

кыикГырт генерал-лейтенант пщы Святополк-Мирскэм и дээр, Лабэ псыхуэ кыдэкГауэ бгым кышцхэдэхырт генерал-майор Граббе и сэлэтхэр, Сашэ кыщцежъауэ кэкГауатэрт генерал Гейман. ИужькІэ щыгъуазэ сызэрхъуащи, абы и дзэм щыгъут сэ сызыхэта полкыр. Офрейн кыыхэжаныкІащ а полкым, цІэрылуэ хъуащ, уеблэмэ тхыльхэм иратхаш. Апхуэдэ тхыльхэм ящыщ зым сыкыщцеджаш: «Пшехэрэ Щхьэгуащэрэ яку дэса жылагъуэхэм щІэх кІэ иратыфакъым, абыхэм кІэ езытар полковник Офрейнщ». Зэрытлыагъуащи, Офрейн полковник хъуакІэт абы щыгъуэ. Зауэр и кІэм щынэблагъэм офицерыцІэр кьрагуэшэкІ зэпытащ, еблакъым, зыхуэфаци зыхуэмыфаци фІащаш. Офрейн иужь дыдэу сызэрхуэзэжам и гугъу щыфхуэсщІынуц си тхыгъэм. И Іуэхур сытым тет иджыпсту – абы сыщыгъуазэкъым. Гугъэ пщІы зэрыхунумкІэ, генерал хъуауэ дзэм кыыхэкІыжаш, Ревель е Тифлис дэтІысхъауэ и кьуэрыльхупхъурыльхухэм захуегъэщІагъуэ, лІыгъэ ямылей зэрихъауэ яжриІэурэ и щхьэр трегъэу...

Пщышхуэм и дээр Къуэбыдэ деж щызэхуишэсын мурад щІищІам и щхьэусыгъуэр сщІэртэкъым абы щыгъуэ. И нысэм, езым и кьуэш Николай и щхьэгъусэ, Ольденбург гуащэ Александрэ и гуапэ ищІын, игъэгуфІэн щхьэкІэу кышцІэкІынт – май мазэм и тІоцІрэ зыр ар кыщцальхуа махуэт.

Къуажэр яхъумэну зэгурылуащ хасэр. Нэхъыбэр Едыдж и псалгъэм еувэллаш:

– Мы щІыпІэм дикІамэ, нэхъ сфІэзахуэт. Ауэ дэнэ дыздэкІуэнур? МобыкІэ зыри кышцкІыркъым, – жиІащ и Іэр кьуршымкІэ ищІри. – Тенджызым дызэпрыкІ нэхърэ, ди унэ дилІыхъыжмэ нэхъыфІщ.

Я лъапсэр ябгынэн мурад ящІащ унагъуийм. Абыхэм зыри япэрыуакъым, ахэр щІрагъэгъуэжын муради яІакъым. Езыхэми адреихэр кьагъэІулакъым, ди ужь фыкыиувэ, жаІэу.

Едыдж Аджыкьу бгъэдэкІуэтащ.

– КъэмыхъуІамэ, уэздыгъей мэзым кыдедкІуэкІ шытхыр згъэкъэбзэнурэ жыг хадэ хэссэнуц, – жиІащ абы. – МыІэрысей жыг хьарзынэ гуэр кысІэрыхъащ, мыІэрысэ пІащэ кыпыкІэнуц, кызыэрызжаламкІэ. НэгъуэщІ щІыпІэ кысхурашаш мыІэрысейр, сабиинщхьэм нэхърэ нэхъ цІыкІукъым кыпыкІэнуц, фоуми кышпех, ауэ сфІэгуащІэмащІэщи, ди жыгхэм щыщ дэзгъэкІэнуц. ЛъэпкъыфІ дыдэ хъун хуейщ апхуэдэ мыІэрысейр, щІыІэми щышынэнукъым.

– Тхьэм кьуигъэхуэлІэ, – жиІащ Аджыкьу. – Узэгугъур кьогугъуж. УхущІегъуэжынкъым.

Щхьэщэ хуэсщІынут лІыжкымы, ауэ сигу кьэкІыжаш шапсыгъхэм щхьэщэ ящІ зэрамыхабзэр...

– ДыкьелынкІэ гугъэрэ лІыжыыр, и гугъэр хихыжакъэ? – сеупщІащ Аджыкьу, дэдэр дбгъэдэкІыжа нэужь.

Аджыкьу жэуап кьызитакъым.

Жылэм дэкІхэм йопль цІыхухэр, зыри жраІэркъым, зыри япэувыркъым. Я хьэпшыпхэр зэщІакъуэ. Сыт хухъэжьэнур гъуэгу теувэм? Іэщэ, щІакІуэ, гъуэмылэ, шыуан цІыкІу, я сабийхэр. Гъуэгу техъэхэм яхэслъэгъуащ Кнышевем и щхьэгъусэмрэ и мыльхупхъумрэ, я малъхъэри ящІыгъуащ. Езыр слъэгъуакъым.

– Дэнэ кІуэрэ ахэр? – сеупщІащ Сэлихь.

Си упщІэр зыуи кышцыхъуакъым абы.

– Я щхьэр ирахъэжъащ, – жиІащ Сэлихь. – ЗдэкІуэри ящІэжыркъым.

Къуажэм кыдыхъэ лъагъуэхэм жыгхэр трагъэуэн хуейуэ унафэ

ищIащ Адзыкьу. Гьуаплъэ топыжьыр Iуащхьэм тригьэуващ Илья, топышэ иIэтэкьыми, мывэ хьурей кьригьэтIыльэкIащ топым. ШууипщI яутIыпщIащ, урысыдзэр кьыздэсар зрагьэщIэн щхьэкIэ. Цыхухьухэр зэбгрыкIыжащ, зауэм зыхуагьэхьэзырын хуейти. Цыху блыщI нэхьыбэ хьуртэкьым ахэр. Пасэрей фочт нэхьыбэм яIэр, иджырей фочт зиIэр закьуэтIакьуэт. Шапсыгьхэр нэхь зэрыIэрыхуэр сэшхуэрэ кьамэрэт. Гупгупурэ зэдэзауэрт ахэр, цыху тIошI-щэщI нэхьыбэ зэувалIэтэркьым щызауэкIэ.

Уэзырмэс кьызбгьэдыхьащ. Абы сыщыгуфIыкIащ сэ, езыми и гуапэ хьуащ сыкьызэрырихьэлIар. Си хьэгьуэлIыгьуэм зэрыхьэмытар си жагьуэ хьуати, ари щызбыщIакьым Уэзырмэс. «СехулIакьым, уигу кьызумыгьабгьэ», – жиIащ Уэзырмэс, сызэрыпсэум кьыщIэупщIащ.

– Гьуэгу утеташ, гугьу уехьагьэнщ, – жысIащ сэри.

– Тенджыз Iуфэр зэхэскIухьащ, зи кьарум кьихьыр тенджызым зэпрокI, ар си нэгу щIэкIащ.

– Укьытхэнэну хьэмэ иджыри уежьэжын мурад уиIэ?

– Си щIоппыр пщIащэ дахэ гуэрым и пщIантIэ дэздэн мурад сщIащ, – жиIащ Уэзырмэс. – АдэкIэ кьэхьунури плъагьункьэ. Пщыхьэщхьэ сынеблэгьэнкIэ хьунщ.

Iгу ирихь пщIащэр зыдэс пщIантIэм щIопп дидзэ хабзэщ шапсыгь щауэм. ЩIоппыр пщIантIэм кьыдадзыжмэ, ущIэгугьэн щыIэкьым.

Хэт-тIэ Уэзырмэс нэ зрищар? Жылэм дэс пщIащэхэр си нэгу кьыщIэзгьэхьащ, ауэ Уэзырмэс игу ирихьа пщIащэр кьысхуэщIакьым. И гьусэIауэ слъэгьуауэ сщIэжыркьым.

Кныш кьызбгьэдыхьащ, и пыIэр щхьэрихри зыкьысхуигьэщхьащ.

– КIэ дгьуэтащ жыпIэркьэ, зиусхьэн. Гүзэвэгьуэр кьытщIэзэрыхьауэ аракьэ?

Кныш и гур зэрыкIуэдыпар слъагьури, сэри си Iэпкьлэпкьыр щIэлIауэ кьысщыхьуащ.

– Дыкьелынщ. Ди щхьэр хэтхыфын си гугьэщ.

– Тхьэм жиIащэрэт ар, итIани...

Хэгупсысыхьауэ, и пыIэм есэбауэри, зыщхьэритIэгьэжащ.

– Уи щхьэгьусэм уи закьуэ укьыгьэна си гугьэщ. Ар сытым кьыхиха? – сеупщIащ Кнышевым.

– Унафэ хуэсщIыркьым. И щхьэ хуитщ. Сигу зригьэбгьакьым, сыбгьэдэсыху. «Си кьуэрылгьхур мафIэм хэшын хуейщ» кьызжиIащ...

– Уэри уадежьэн хуеящ.

– Тыркум сыкIуэуи?! – Кныш и нэр кьысхузэригьэдэкIащ, кьызэплъри, кьэшынауэ IуигьэзыкIыжащ.

Адзыкьу дэрэ хьэсэм дыкIуащ. Дынэсри детIысэхаш. Сэ сыхэгупсысыхьащ. Си щхьэр кьэсIэтыжа нэужь, Адзыкьу сыхуеплъэкIащ. ХьэмфIанэм ятIэр кIэрилгьэщIыкIырт абы, дзапэ уэрэд кьыхидзауэ. Ари зэхэпх кьудейуэ. Шапсыгь псоми яхуэдэщ Адзыкьу, макь иIэщ. Уэрэд зыхальхьэ щыIэкьым шапсыгьхэм – цыкIуи ини.

Щымахуэм щакIуэ дежьащ, мэз бжэн кьэдукIынщ жытIэри. ЩIалитху ныдэжьащ. Уэс куу кьесат а гьэм, уи лъэгуажьэм кьэсырт. Бгым дихьауэ, уэсукьуэм дрихьэжьэ пэтащ. Ди псэр пыхуати, уэсым дыхэгуэльхьащ. Зыдгьэпсэхуэ нэужь, Адзыкьу дыкьыгьэтэджыжащ. ЗыдутхыпщIри дыкьэжьэжащ. КьэтщэкIуаи щыIэкьым а махуэм: уэсыр куут, мэз бжэн кьэжьбатэкьым.

– Шапсыгъхэм ящыщ гуэр Мысырым пащтыхь щыхъуар пэж? – сеупщIащ Аджыкъу.

– Аращ ягэхъыбарыр, – сызэреупщIар къыфIауэхуакъым Аджыкъу.

– Шапсыгъхэми, натхъуэдджхэмрэ убыххэмри я адэжхэр мы лъахэм ижъ-ижыж лъандэрэ исар пэж?

– Хъэдрыхэ зыри къыкIыжакъым иджыри къэс – ар къыджезыIэн. – Аджыкъу хъэмфIанэр зригъэтIыльэкIащ. – Пасэм щыгъуэ, Хысэ бегъымбарымрэ Мухъэмэд бегъымбарымрэ я пэжкIэ, ди лъэпкъыр тенджыз адрыщIкIэ щыпсэуауэ жалэ, хъэрып щIыналъэм. ЛIакъуибл хъурт ахэр. Дунейр зэдгъэлыгъунщI жары зэбгрыкIащ иужьым. Аращ КъурIэным итыр: псори зы лъэпкът пасэм щыгъуэ, зэбгрыкIащ армышу. Лъэпкъхэм загуэш-ри, зэфIэкIуэдащ, зэрихъэлIэмэ, зэрыщIыхужыртэкъым, зэрыгъэхамэти, зэзауэрт, щIачэртэкъым. – Аджыкъу и пащIэкIэ щIэгуфIыкIащ. – Уэри сыкъэщIыхужакъым дыщызэрихъэлIам щыгъуэ. Сэри укъэсщIыхужакъым.

– Дауи щрети, иужькIэ укъэсщIыхужакъэ?

Абы арэзы техъуауэ, Аджыкъу и щхъэр ищIащ.

– БжесIэнуращ... Ди лъэпкъыр Кърым лъэныкъуэмкIэ къыкIуэщIыкIащ. Куэд щIащ абы лъандэрэ. Гъуэгу тетурэ ешмэ, етIысэхыурэ жылагъуэхэр яухуэрт. Ягу ирихъа щIыпIэрат щетIысэхыр. Гъуэгум темыкIуэдар мыбы къэсащ, игъащIэкIэ къинащ мы лъахэм...

Куэдым дытепсэлъыхъащ а махуэм. И псалгъэм къыщIигъужаращ сыкъэзыгъуэIэбжыпар:

– ПэжщI жыпIэр: дэ дызэрыщIыхужащ. Сэ сызэреплъыращ: псори зы лъэпкъыу щыщытар ящыгъуипщэжащ цIыхум. Аращ дунейр мамыр щIэмышур, цIыхур щIызэрышхыр...

Дыкъэтэджыжа къудейуэ, кIий-гуо макъ зэхэтхащ:

– Аджыкъу! Екъуб! Къэсащ!

* * *

Дзэм пезьэри, къуажэм къэмыс щIыкIэ яIушIащ Уэзырмэс. Офицерхэм елъIуащ: жылэм я гугъу фымышI, лъы хей фымыгъажэ!

Пшапэр щызэхэуэм дээр къуажэм къэсащ, псым адрыщIкIэ удзыпщIэм щитIысыкIащ. Джыдэ макъ къэIуащ – мэзыр ираупщIыкI хъунт. Урысхэр жэщI кIыфIым къуажэм къызэрытемыуэнур ищIэрти, Аджыкъу щIалэ зыщыплI плъакIуэ игъэкIуащ, адрейхэр иутIыпщыжащ, нэху щымэ, къызэхуэсыжын хуейуэ я пщэ ирильхъэри.

КIий макъ зэхэсащ, абы сиужыгуауэ къысщыхъуащ. Си щхъэр мылэжьэжми ярейт, сыздэкIуэнури сыздэжэнури къысхуэгубзыгъыжыртэкъым, си лъакъуитIым сыздахынурат гъэзапIэ схуэхъунур. Уэзырмэс сигу къэкIыжащ абдежым, абы къыгъэзэжамэ, си зэш тригъэункIэ хъунт. Зэзэмызэ сызыпхыдэIукIмэ, Аджыкъу и макъ зэхызох: унафэ ещIри яхэтщI цIыхум. Уэшх блэкIам щIакIуэ кIэлъумыщтэж – ар я псэлъафэщI шэрджэсхэм. Сэ кIэлъысщтэжащи, ара хъунщI къыстехъэльэр. Уэзырмэс гъусэ зыхуэзмышIу, си натIэм фокIэщIыр изубыдэрэ зызукIыжамэ нэхъыфIтэкъэ, жызоIэ, абы щыгъуэ. Зыри сфIэкIуэдынутэкъым, уэшх блэкIам щIакIуэ кIэлъысщтэжынутэкъым – псори сщхъэщыкIынуэрэ сытыншыжынут. Iуэхур зэтес хъужынщI, жыпIэурэ уи гур бгъэфIкIэ, сыт и мыхъэнэж иджы? КIапсэ лэрыгъур си пщэм щыздэжэжакIэщI: напIэзыпIэм къызэзнэкIынущI псори – нартыху хъэсэри, шапсыгъ жылагъуэри, дыхъэшх

макъри. Пшапэр зэхэуэрэ уафэм вагъуэр къитысхьэкIэ, ари слъагъужы-
нукъым – псори IэщIыб хъунуш...

КъызыхэкIар сцIэркъым, ауэ асыхьэтым си гум къызжиIар мыраш:
мыгъуагъэ зыхуумыхьыж, уи щхьэр фIумыгудыж, пхузэфIэкIынуур лэжъ. А
макъым ськъыдэушыжауэ къысщыхъуаш, си Iэпкълъэпкъыр жан зэрыхъу-
жари зыхэсцIащ. Хьэм я хабзэщ: дыгъужь былтырыкум къыIэщIокI, ар
къыщIыхьэ щыхъукIэ, щыхупIэ лъагэм щхьэщохьэри къызодзэкъэкI – а
зыраш къыхуэнэжар. Дыгъужьыжыым зэрыIэщIэмыкIынуур хьэкъ щыхъуа
нэужь, нэпкъым щхьэщыхъуауэщ хьэр къыщызэдзэкъэкIыр – нэгъуэщI
хэкIыпIэ къыхуэнэжакъым.

Си пIэм сизэгъэжыртэкъым, зыгуэр сцIэн хуейуэ къызэрысцIэлтыр
зыхэсцIэрт. Ара хъунщ сигу щIислъхьар: щхьэ сакIэщIэдэлухь мыхъурэ
итIысыкIауэ зэхэс сэлэтхэм? Къаухэсымрэ я мурадымрэ схузэгъэщIэнри
хэлъщ, згъэхутыкъуэрэ сакIэщIэдэлухьмэ.

– Афэрым! – къысщытхъуаш Аджыкъу. – КIуэ. Мыдэ къызэдаIуэ:
псым зэпрыкIи, мэз щIагъкIэ ябгъэдыхьэ, унэблагъэмэ, чыцэм
зыхэбгъэщIкIуэнщи, уакIэщIэдэлухьынщ. Жьыр къыздеуэмкIэ умыкIуэ.
Хьэ къыздрашэжьами, укъащIэнукъым итIанэ. ЗумыIэжьащэ, мазэр
къыщIэкIмэ, гу къышлъбатэнкIэ мэхъу. Сэ Алия деж сыныщыпнэплъэнщи...

Шэпапым сыфIэкIа нэужь, ськъэувыIэри, сызыпхьэдэлукIащ. Вагъуэ-
зэшиблыр къысхуоплтых. Къуажэм къыдэлукIа гуэгун макъыр зэхэсхаш,
сабий дыхьэшх макъи къэлэуаш – Бибэ хъунт ар. ХъупIэм кърихужауэ
пIэрэ абы ди шы нэбгъэфыр? И тхьэкIумэ зэхуакум цы теттэкъыми, ди
нэбгъэфым КъуийцIыкIу фIащат. Бибэ хуэдэу IэубыдыпIэншэт шыр,
жыпIэнурамэ, емылдыжт. Шым шэсыну и нэ къикIырт хьыджэбз цIыкIум,
шэсамэ, къридзыхьирти – макIуэ-мэлъей! Шыр дэ къэтлтыхъуэжын хуей
хъурт...

Фельдфебелхэм я кIий макъ зэхэсхаш:

– Аркъэж зигу къэкIар фыкъызэхуэс!

– С-с-с-с! – къыдэлукIащ къуэм джэрпэджэжыр.

Куэд щIащ абыхэм я макъ зэрызэхэзмыхьжрэ. Псым сызэпрыкIри,
мэзым сыщIыхьащ. Мэзышым и мэр си Iум къиуаш. Мэзым сыхэтурэ
хуейм сыхьащ.

Щэтопыр къэлгъэлащ: сэлэтхэр пщыхьэщхьэшхэм ираджэрт. Шхы-
нымэр къысщIихьащ, си Iум щыз хъуаш. Жыг къуагъым ськъуэувэ-
ри, сэлэтхэм сакIэщIэдэлухьын щIээдзащ. Уэздыгъейр ираупщIыкIри
къагъэтIыльыхъуауэ зэхэст ахэр, шыгухэр чыцэм хагъэлгъэдауэ. Шыгум топ
ислъэгъуаш, адкIэлукIэ мафIэ щызэщIагъэстат. Сэлэтхэр зытепсэлтыхьыр
сэ сыздэщытым деж щызэхэпхынутэкъым. СэмэгурабгъумкIэ, мэзым
пэмыжыжъу, фIыщIагъэ гуэрхэр къыщыслъэгъуаш. Сэлэт плъакIуэхэрат
чыцэм зыхэзыгъэпщIуар, абыхэм ящыщ зым тутын зэрыщIигъэнами гу
лъыстащ. Чыцэм и ижьырабгъум зестын хуейт, гу къыслъамытэурэ сэл-
этхэм сепщылIэн щхьэкIэ. Фельдфебелхэр зэрогъэкIий. УепщылIэнуэм,
игъуэ дыдэт. СькъызэфIэувакъым, ныбафэкIэ сепщылIэмэ, ськъальагъу-
нутэкъым. Сэлэтхэр нэжэгужэщ. Си тхьэкIумэр згъэкIащ, анэдэлхубзэр
щызэхэсхэм. Жьым си деж къыхьэсащ сэлэтхэм я псалъемакъыр – мафIэ
нэхум хэст ахэр, жаIэр зэхэсхьрт. Зытепсэлтыхьын я мащIэтэкъым,
дауи. Зи пIалгъэ къэсахэр, дзэм къыхагъэкIыжынуурэ, щIы иратынуш –
сэлэт къэс дестынэ щэщI хуэдиз. Офицерхэр дестынэ щиплI-щиплIкIэ
къагъэгугъат. Сэлэтхэм ящыщ зым жиIащ: «Фыщыгугъ абы, зы десты-
ни ягу пыкIынкъым! Дэр щхьэкIэ гузавэрэ ахэр?» Къэзакъхэм зыгуэр

кьаЛэрыхьэнкЛэ хьунт, генералхэм шхьэкЛэ уцЛэгузэвэн цыЛэххэкьым – зыхуейм хуэдиз кьыхаудыфынуц. Сэлэтхэм ящыц зым игу кьэкЛыжащ Ваняткэ тхьэмыщкЛэр: гуузу кЛуэдащ щЛалэ хьарзынэр. «Зи щхьэр Сэлихь нихьа щЛалэщЛэр армырауэ плэрэ зи гугьу ящЛыр?» – жысЛаш сигукЛэ. Ар, дауи, кьээзакьтэкьым. Кьээзакьыфэ теттэкьым. МафЛэм зыгуэр кьыбгьэдыхьаш. Абы и макьыр щызэхэсхым, сыкьыщылъэт пэтащ: фельдфебель Кожевниковырат ар. МащЛэрэ кьысцхьэщыжакьым ар, тегушхуэгьуафЛэ саригьэщЛакьым, и нэлэм сыщЛигьэкЛакьым. СыкЛэкуэкуащ абдежым: щЛыпцЛэ щЛыЛэм сызэрыхэлъыра хьэмэ нэгьуэщЛым кьыхэкЛэ? Макь кьэлэуащ аргуэру, шыгум бгьэдэуэври сэлэтитЛым я гьуэншэдж щхьэпсыр ятЛэтащ.

– КЛуэцЛрыхуащэрэт мы кьуажэр, – жиЛаш зым. – Ар мыхьуатэмэ, дыздежьам дынэсат альандэм.

Гайворонскэр кьэсцЛыхужри сыгуфЛаш. Нэхьапэм сытеплъэ хьуртэкьым абы, иджы, мис, и макь зэхэсхащи, сыкьыщылъэту зездзынкЛэ сыхьэзырщ. Я тЛасхьэ щЛэсхын щхьэкЛэщ сакьыщЛыкЛэлъыкЛуар, ар сщыгьушщэжами ярейт иджыпсту: содалуэри, зыщызгьэнщЛыркьым я макьым, сфЛэлэфЛыпсц – куэд щЛэуэ сымылъэгьуа си ныбжьэгьу срихьэлЛэжа хуэдэщ.

– Графым Офрейн кьигьэгугьуауэ зэхэсхаш – дызыщигьэгьушщэну-кьым, – жиЛаш нэгьуэщЛ зыми. – А махуэм дыхунэсмэ, ди батальоныр псоми япэ иригьэуэвэнуц пщышхуэм, пащтыхьым и кьуэшыращ жыхуэсЛэр...

– Щыгьэт, поручик, – абы и псалъэр зэпиудащ Гайворонскэм. – Псо-ри жэрыгьэкЛэ зэрыхьынуц, зи кЛэн кьикЛынур хэт зыщЛэр? Дэ дынэ-сыху, псо-ри зэхуагуэшыжауэ плъагьунц. Ди полковникым фЛэмащЛэщ кьызэрыхэжаныкЛар, мы кьуажэри зэтрифыщЛэн мурад ищЛаш абы, лъыкЛэ зигьэнщЛакьым. МащЛэ щЛэуэ хэт зауэм, унэхьужакьэ, и кЛэм нэсыпауэ зы шэ цЛыва кьытехуэм...

– Фочышэми топышэми демьблэн хуейуэ унафэ ищЛаш полковни-кьым. Нэхушым деж топыр псыкьельапЛэм и щхьэкЛэ щыдгьэувынщи, хэт кьытпэлъэщыжын?..

– Бгыщхьэм укьеухмэ, нэхь ухуэлэрыхуэнуц, дауи. Сэ ротэр псым зэпрысшын хуейщ, шэр кьыттелъальэу...

Шыгум бгьэдэкЛыжащ ахэр. СакЛэщЛэдэлухьурэ кьытхуэщхьэпэн хьыбар зэрызэхэсхам сыщыгуфЛыкЛаш...

Дэри ди гьунэгьухэри щхьэхуит щыхьун зэман зэгуэр кьэсынкЛэ гугьапЛэ сиЛэтэкьым сэ, илъэсищэ дапщэ дэкЛын хуей, апхуэдэ зэман кьэ-сын щхьэкЛэ – ар кьызыфЛэзгьэщЛыфынутэкьым сэ, арауэ кьыщЛэкЛынщ абы сегупсысынкЛэ сыщЛэшынэр.

Чыцэм сыздыхэлъым содалуэ сэлэтхэм кьыхадза уэрэдым. Абы сыздедалуэм согупсыс: «Фыкьызэмыуэ, сэращ ар!» – жысЛэрэ сыкьызэфЛэуатэмэ, наплэзыпЛэм я хэщЛапЛэм сынагьэсынут, кьызб-гьэдэлъэдэнурэ лэплЛэ кьысхуащЛынут, пэжыр сыбзыщЛэмэ – ар зэрызбзыщЛынуц шэч хэлътэкьым. Шэрджэсхэм армыгьуейуэ кьалэщЛэкЛэ поручик хахуэр езы пщышхуэм и пащхьэм ирашэнуц, ар кьыхуэупсэнущ, кьулыкьукЛэ дригьэкЛуэтеинущ, илъэситЛ улахуэ и жыпым кьралъхьэ-нуц, и чэзур кьэмысауэ зрагьэгьэпсэхунущ. Кьигьэзэжа нэужь, ротэ, итЛанэ батальон, итЛанэ полк лэщЛалъхьэнущ, генерал-майор хьуауэ дзэм кьыхэкЛыжынурэ тЛысыжынуц. Е, хэт ищЛэрэ, Дагьыстаным, Польшэм щызэуэн хуей хьумэ, Барятинскэм щЛыхьэжынщ, генерал-фельдмаршалым

нихусынщи. Нэхъ белджылыуэ жыпІэмэ, зы гыуамэкІэ нэхъыбэ хьунуш цхьэхуещэхэмрэ хьэхэбасэхэмрэ...

Бгыщхьэр нэхъ нэху кьэхуащ – мазэ кыщІэкІыгыуэт. Мэзым сыхы-хьэжри, жыг кьуагъым зыкьуээздзурэ сыщІэпхуащ, зызгьэхуэбэжынщ жысІэри. Псым сыкытыщызэпрыкІыжым сылъэпэрапэри сыджэлащ, псы-фыбзэ сыхуати, жыгей щІагъым сыщІэтІысхьащ, си щыгыныр скьузы-жын щхьэкІэ.

Псалъэмакъ зэхэсхаш – зы щІалэрэ зы хьыджэбзрэ псыхуэм дыхьэрт. Гу кыслъатакъым. Я щыгыныр зыщадзри, псым хыхьащ. ЗагьэпскІын мурад ящІа хьунт. ЩІалэр и макькІэ кьэсцІыхужащ – Уэзырмэст. Сигу кьэкІыжащ пщадэ гуэрым и пщІантІэм щІопщ дидзэн мурад ищІауэ кьызэрызжиІар. ЩІопщыр кьиштащ пщадэм, арыншамэ псым кьыдыхьэнтэкъым. Уэзырмэс седжэн си гугъа щхьэкІэ, сыщІегьуэжащ, сеплъакІуэу кьащыхуынщи, зыкысхуагьэгусэнщ жысІэри. Спэжыжьэтэкъыми, Уэзыр-мэс пщадэм жриІар зэхэсхаш: «Си шыкІэпшынэмрэ си адэм и щІакІуэмрэ фІэкІ, нэгьуэщІ збгьэдэлъкъым: уни, лъапси, шыи, выи...»

КІий-гуо макь ищхьэкІэ щызэхэсхаш. Зэхэсхар урысыбзэт. Фоч уэ макьы кьэлүащ тІэурэ-шэрэ. Бгыр кьыпэдэжэжащ фоч уэ макъым.

Уэзырмэсрэ пщадэмрэ щым хуащ, заул дэкІри, абыхэм я макь кьэлүащ аргуэру. Псалгэ закьуэтІакьуэт зэхэсхыр. Иужьым кьэсцІыхужащ Чэбэхьан и макьыр. Абыхэм сащыгуфІыкІащ, а тІур зэхуэфэщэпсу зэрихьэлІат: узэхуэпсэным хуэдэт Уэзырмэс – пщадэ дахэкІейт Чэбэхьан.

Ар кьыхэдыхьэшхыкІащ, и макъым зригьэлэтащ.

– ДжэгуакІуэм сызэрыдихьэхар пщадей кьащІэмэ, цІыхум ягьэщІэгьуэнщ, щыблэ уауэ кьащыхуынщ. Жылэ псор кьрихьэлІэнуш ди хьэгьуэлІыгыуэм, – жиІащ Чэбэхьан.

– ХьэгьуэлІыгыуэ диІэнукъым, – пидзыжащ Уэзырмэс.

– ХьэгьуэлІыгыуэншэу дауэ? – кьэщтащ Чэбэхьан, Уэзырмэс хуеплъэкІри.

– Нобэ едгьэкІуэкІын си гугъащ хьэгьуэлІыгыуэр, Екьуби жесІат сы-зэрыхуеблэгьэнур, ауэ класэ хуакІэщ. Фоч уэ макьыр зэхэпхакьэ? Хэт ищІэрэ, пщадей дыгьэр кьыщІэкІауэ дымылгьагьужынкІи мэхьу.

Си щІыфэр тхытхаш аргуэру, щІыІэр зыхэсцІэри.

– Пщадей уэрэд яжесІэнуш ди шуеуехэм, – жиІащ Уэзырмэс. – ИтІанэ псэуэу сыкьанэмэ, хэт и пащхьэ щыжысІэжын уэрэд? Уэр фІэкІа? Дэ де-жьэнущ. Кьуршым дихьэнущ, уэсымрэ мылымрэ щымыткІу бгыщхьэм. Бгыщхьэр зыми ттрихыфын си гугьэкъым.

– Абы ущыпсэу хьурэ?

Уэзырмэс жэуап кьитакъым е сэ зэхэсхакъым абы и псалгэр.

Мазэр бгым кьыкьуэпльащ. Абы и нэху мащІэм хэслъэгьуащ Уэзыр-мэсрэ Чэбэхьанрэ – я Іэ зэрыубыдауэ бгы джабэм кІэрыхьат, бгыщхьэм ихьэн мурад ящІа хьунти.

– Ныжэбэ жэщыр зыми ттрихыфынкъым! – зэхэсхаш пщадэм и ма-кьыр...

Гуауэщхьэуэ сыхуауэ, жыгей щІагъым сыщІэсщ. Зейдэт сигу кьэкІыжыххакъым – зызудыгьуауэ сэлэтхэм сащыбгьэдыхьэми, чьцэм сыщыхэсми, нэпсыр щыщІэзгьэкІ дакыкьэми. Лъэныкьуэ езгьэза хуэдэт ар, дунейм темытыж хуэдэт си дежкІэ – кьэхьункІэ хьунур зыщІэр хэт: ар Зейдэт имылгьагьумэ, нэхъ кьэсщтэнут, сызыхуейр арат. Дауи, арагьэнщ ар си нэгү кьыщІыщІэзмыгьэхьар, си гуи кьыщІэзмыгьэкІыжар...

Къэзгъэзэжи, Аджыкыу жеслащ топыр шэпапым деж зэрыщагъэувынур. Нэхущым кыдэуэнкIэ зэрыхъунуми щыгъуазэ сщIащ.

– Абы сыщыгъуазэщ, – игу зэгъауэ жиIащ Аджыкыу. – Куэдрэ укъэтащ. Сэлэтхэр иггъэхъэрыуэн щхъэкIэ, Алия зиггъIэуэльгъуаш, кIиящ, гуоуаш, яхэхъуэныхъащ. ФочкIэ кыкIэлгъуаш.

Фоч уэ макъыр зэрызэхэхар жеслащ Аджыкыу – псым сыкызэпрыкIыжат абы щыгъуэ, сыщIэгувар Уэзырмэсрэ Чэбэхъанрэ сарихъэллати аращ.

– Щыхърэ щIащхъуэрэ, – пыгуфIыкIащ Аджыкыу. – ЩIалэ лъэрызехытI-щы якIэщIэутIыпщхъэн хуейщ – я топыр псым хрыредзэ.

Тхэм ищIэнщ кызыхэкIар, асыхъэтым сигу кыихъар Аджыкыу жеслащ:

– Хэт Тыркум мэIэпхъуэ, я лъапсэр кызыэранэкIри. Хэти зауэрэ псэр ет. Хэкум имыкIын мурад зиIи щыIэщ. Бгым кыкIрэ Iэщэр ягъэтIыльмэ, псэупIэ иратынущ апхуэдэм. Нэхъ жыжъэ плъэф си гугъэщ ахэр. Дэ нэхърэ нэхъ губзыгъуэ кыщIэкIынкIэ мэхъу ахэр. Iэщэр зыгъэтIыльхэр бэлыхъ хэмыхуэнри хэлъщ, мыхъуми псэууэ къэнэнщ, къащIэхъуэну щIэблэхэми гъащIэ гуэр къаритынщ, мафIэм къелынкIи угугъэ хъунуш.

Аджыкыу си псалгъэр кызыэрыфIэуэхушхуа дэслъэгъуакыым. ЗаулкIэ гупсыса нэужь, кызыжиIащ:

– СощIэ, бжъэдыгъухэми, натхъуэдджхэми, нэгъуэщI лъэпкъхэми ящыщ куэд, япщхэм едаIуэри, пащтыхьым и дзэпщхэм кърагъэлыгъуа щIыпIэм Iэпхъуаш. Хэт зыщIэр абыхэм къехъулIэнур? Бгъэм и нэр жан дыдэщ, уафэм къеплъыхкIэ абыи ищIэркъым гъэмахуэмрэ щIымахуэмрэ къехъулIэнкIэ хъунур. Дунейм дехыжа нэужьщ захуэр кыныщытIэнур. Языныкыуэхэм жаIэнущ дыщыуауэ, языныкыуэхэм нэгъуэщIщ къаухэсынур... Ди ужь кыхъуэну щIэблэм щхъэкIэ гъэрыпIэм дихъэн хуейуэ жыбоIэ уэ. Захуэр хэт зыщIэр, сыт зытедубыдэн хуейр: ди щхъэр яхуэдгъэтIылыу я IэмыщIэ зитлъхъэн хуей хъэмэрэ ди адэжхэм я уэсытым дытебэккыкI мыхъуну? Уи щхъэр зэ бгъэлыахъшэмэ, ныбафэкIэ узепщыпщэу укъэнэнкIэ хъунукъэ? Сэ сщIэр зыщ: цIыхум и унэр ихъумэжын хуейщ, лъэпкъым – и хэкур. Абы дьтеттащ игъащIэм, иджыри дьтетынущ!

СыкыэхыщIауэ кысщыхъуаш, Аджыкыу и псалгъэр щызэхэхым: хъуэ-псэгъуэтэккыым дэ къытщIэлгыр, хэплъэгъуэ фIэкI!

– Плъэгъуа, Еккъуб, ахэр зэрызгъэцтар! Хъэдзыгъуанэ хуэдэ зэхэзе-жэ сщIатэкъэ! Уи нэ кыыхуикIмэ, иджыри зэ сахъуэнщи, хъэжэпхъажэ зэтесщIэнщ, – жиIащ Илья.

КызыэфIэувэри, ар нэпкъым щхъэщыхъащ, и макъым кызыэрихъкIэ яхэгъуоуаш сэлэтхэм:

– Ёй, лъапэкIэрыхъхэ! Псым фыкызыэпрыкIи, ди деж фыкыакIуэ. Ди деж фыкыакIуэмэ, фи щхъэр хуит хъунуш, фытыншыжынущ. Урыс куэд къытхыхъащ дэ, щIыр довэ, досэ, дызэнзэпсэщ, фи пащтыхъ Алексахкэ и ней къытщыхуэ!

Ар зэгъухэм я деж сыкыкIыжа къудейщ сэ, сакIэщIэпщхъэри я тIасхъэ щIэхшащ, арагъэнт Илья си гум кыишхыдыкIауэ къыщIысщыхъуар. Илья нэхъри тезгъэгъушхуаш:

– Ятетхуэ, Илья, ятетхуэ, уи жъэм ущымысхъ!

Псым адрыщIкIэ ис сэлэтхэм къыпадзыжаIакыым, щымт.

ЗулкIэ зиIэжьэри, аргуэру яхэгъуоуаш. И жъэм кыихъыр ятрит-хъуаш – пащтыхьым деж къыщыщIидзэри пащтыхъ гуащэм деж нэс!

Алексашкэ и фызыр нэмыцэпхуш, яхэкИиящ сэлэтхэм Илья. Къэхьпэщ ар, жиИаш, зыгъэльхуар и лЫракъым, Іэджем яхухэтащ...

– Сыт абы жиІэр? – кыызэупщІащ Сэлихь.

Шапсыгъхэр хуанэцІанэкъым, апхуэдэ хьэл яхэлькъым.

Сыдыхьэшхри, жысІащ:

– Илья пащтыхьми абы и щхьэгъусэми яхушІетхуэ, йохуэн.

Сэлэтхэр фочкІэ кытхэуащ, шэр фийуэ тцхьэщылгэтащ.

Илья шы щыщ макъ зищІащ. Псым адрыщІкІэ щызэхэт шыхэр кы-
дежууащ абы. Илья кыдбгъэдыхьэжащ, пыдыхьэшхыкІыгурэ:

– Нэху щыху згъэтыншынкъым ахэр, я нэбдзыпэ зэтрэгъэльхьэнкъым. Уемыжьэж, Екъуб, си щхьэгъусэм махъсымэ, лы гъэжъа кытхуихьынуш, ди нэгу зедгъэужьынщ ныжэбэ, – жиІащ Илья.

– Хьэуэ, унэм секІуэлІэжын хуейщ, – здакъым сэ.

Илья кызыерылгэлащ:

– КызыерыпшагъащІэр сцыгъупщэжати! КІуэ, жэрыгъэкІэ кІуэж уи нысащІэм деж. Ауэ пщэдджыжь ухэмыжае. Пщэдей лыгъгажэшхуэ дыхэтынуш.

Ар жери, Илья жор ищІащ...

Джабэм сыкыздехыжым, цІыхухуэ гуп сарихьэлІащ. Ахэр Уэзырмэс къетІысэкІауэ зэхэст. И шыкІапшынери ІэщІэлът джэгуакІуэм. Абы Бзи-
икъуэ зауэм траусыхъа уэрэдыр кыхидзащ.

Мы тхыгъэм къеджэм гу лытагъэнщ диным зыщІыпІэ дежи сызэ-
рыщытемыпсэльыхьым, Тхьэм и гугъуи зэрызмыщІым. Диныр Іумпэм
сщІыуэ е Тхьэр си фІэщ мыхуу аракъым я гугъу щІэзмыщІыр. Троицкэм
сыщыдэсам ди унэм щІэт зэпытащ тхьэнапэр, абы бгъэдэуэурэ ди анэм
жор ищІ и хабзэт, ар зэи зыщигъэгъупщэртэкъым. Ар иджыпсту сигу
кыщІэкІыжар сыбыщІынкъым: Уэзырмэс къетІысэкІа гупыр зригъэдаІуэ
уэрэдым кыыхэкІагъэнщ. Абы и уэрэдым кыыхэзубыдыкІащ:

*Щэрэллокъуэхэ дыгъужьыжь хабзэщи, мэзеуэ,
ГуцІэгъуниэ защІэщ, кытщысхьынукъым,
Аращ ахэр шапсыгъхэм щІызыхахуар...*

Мэзым жьынду джэ макъ кыыхэлукІащ. Ар щызэхэсхым, си нэгу
кыщІыхьэжащ ди жылэжыр, сигу къэкІыжащ тхьэнапэм бгъэ-
дэт цІыхубзхэр – иувыкІауэ жор ящІ, тхьэ йолгэІу. Си акъылым
кымытІасэми, щІыфэкІэ зыхэсщІэ хъунт Тхьэр...

Сэри, Аджыкъуи, Уэзырмэси, иджыпсту жей Іувым хэт сэлэтхэми
псэ тІутт, лы дгъэжэн щхьэкІэтэкъым дунейм дыкыщІытехьар, итІани
щІэтчэркъым – лы дгъэжэным дыкыыхуалгъуха хуэдэщ. Тхьэр бгъэпэ-
жынуэм, лы бгъажэкІэ къохуулІэрэ ар? Зы цІыхум иль къудейкъым
ягъажэр, лъэкъ псом лъапсэкІуэдыр кыхуагъакІуэ. Абы фІэкІ гъуэгурэ
хэкІыпІэрэ умылгагъумэ, итІанэ лыи пхуэгъэжэнуш, леи зепхьэфы-
нуш, – абы фІым ухуишэнуэм. Ухуишэнукъым, уигъэщхьэрыуэн фІэкІ.
Гъуэгу мыгъуэщ абы узытришэнур...

Щхьэгъубжэм нэху кыдэдз. Унэм сыщІыхьэжащ. ПІанэпэм дэт
тахьгэм Закир щыжейрт. Зейдэт кыспэплгэрт. Сыкыщилгъагъум,
кысцыгуфІыкІащ. Срищыпэлгъагъуш жыпІэнт! И нэбдзыпэ зэтриль-
хьакъым сыкъэтыху.

Псори зэпэсплгъащ: Закир щыжей тахьтэри, лы жьэрымэ кызыдых
жьэгури, си тхылгъхэм ятридзэ нэху мащІэр кызыпых Іэдакгэ мафІэри,

си щхьэгъусэм и нэ жанитІри – защызгъэнцІыркъым сопльри. Абы нэхъ гухэхъуэгъуэ къозытын щыІэ, аракъэ псом нэхъыщхьэр – уи щхьэ псеууэ уи унэ укыхьэжамэ!

Зейдэт Іэнэ лъакъуищыр къыгъэуващ. Іэнэм дыпэрытІысхьащ. Сигу ирихъ защІэщ Іэнэм телъыр: лы гъэва, бжыныху шыпс, шыбжий сыркІэ зэхэщІауэ, джэдыл, дэ купщІэри щІыгъужу, наргыху пІастэ, кхъуей. Псы-нэпс щІыІэ дыдоф а псом. Си жьэр щыувыІэр Зейдэт сыщыщытхъум дежщ. Зейдэт Іэнэр Іуихыжыху, жейм хэт Закир сыбгъэдэкІуэтащ, щІакІуэ теубгъуати, ар зэзгъээхуэжаш. ЩІалэ цІыкІур Іуэщхьурти, зы псалъэщ зэхэсщІыкІар: «Екъуб». Закир зыми сыпищІыртэкъым сэ, сызыхилъхэ цыІэтэкъым. Жейм здыхэтым, си цІэ къыщриІуэкІэ, щІалэ цІыкІум фІыгуэ сыкъелъагъу, дауи. Ар шэчыншэщ. Шэчыншэщ щІалэ цІыкІур сэри фІыгуэ зэрыслъагъур. Хабзэм кыхьэхсауэ аратэкъым Закир къан щІэсщІар – ди псэр зэкІэрыпщІати аращ. Закир аргуэру Іуэщхъуащ. ЩІалэ цІыкІум зыхуэзгъэщхьащ: ар иджы зэджэр и анэрат...

Закир дигу хуэзэгъа нэужь, дыгъуэлъыжаш. Зейдэт зыкъызыкъузылІащи, къызоІуцащэ...

Мазэм и нэхур щхьэгъубжэм къыдидзащ.

– Къуэ пщыкІутІ уиІэнущ уэ, – къызжеІэ Зейдэт, си щхьэм Іэ къы-дильэурэ.

– Жей, – сэри седэхэщІащ Зейдэт, лэгъунэм сыкъыщыщІэкІым.

ПщІантІэм сыдыхьэри мазэм сыхудэплъеящ. КъуийцІыкІу шэ-щым зэрыщыІауэлъауэр зэхэсхаш – шэщыбжэм къелъэкъуауэрт. Мэ-зым мэ гуащІэ гуэр къыщІех, щІыпщІэм кыхых мэри къысщІехьэ. Сигу къэкІыжаш Аджыкъу жиІауэ щытар: «Къуитху сиІащэрэт иджыри». Зыри жей хъунтэкъым мы мазэгъуэ жэщым. ПщІантІэм сыщыгувауэ сыщІыхьэжаш лэгъунэм. Жэщыбг хъуами, жейм дезэгъакъым Зейдэти сэри.

Нэху зэрыщар къыщытщІар Аджыкъу и джэ макъ къэІуа нэужьщ:

– Екъуб!

БжэщхьэІум сытеуващ. Мазэр еІэжа щІыкІэтэкъым, нэхущым нэблэ-гъами. Аджыкъурэ Зарэрэ хэслъэгъуащ нэхуц кІэхум. ТІуми фоч яІыгъщ. Долъей-допкІейри, абыхэм ябгъэдэтщ Бибэ, зыгуэрхэр къыбжурэ. Зарэ хьыджэбз цІыкІум хуохъуцІэ: «ЩІэчэ!» жриІэ хьунщ.

Зейдэт седжаш:

– Къэтэдж.

Зейдэт зихуэпэху, щІакІуэр телъэфри, Закир къэзгъэушаш. Армы-гъуейуэщ къызэрызгъэушар, и адэм и цІэ измыІуатэмэ, къысхуэмытэджынкІи хъунт. Фочыр си плІэм издзэри, пщІантІэм сы-дыхьащ. Закир си ужь къиуващ. Зарэ Бибэ зэрыхуэмыарэзыр солъагъу. Аджыкъу фочым зытригъэщІауэ щымщ. Гъуэгу дытхьэ фІэкІ пщІэнтэкъым асыхьэтым. Зейдэти щІакІуэ зытриубгъуащ.

Зейдэт, Бибэ, Закир сымэ мамкъут пабжьэм хэдгъэпщкІуэн мурад тщІащ – абыкІэ кІуэн хуейкъым сэлэтхэр, ягу къэкІынукъым. Зейдэт сеплъащ. «Сыздэшэ, гъусэ сыфщІэ» – арат абы и нитІым къызжалэр.

– Уэ Бибэрэ Закиррэ уакІэлъыплъын хуейщ, уи нэлэ ятумыгъэкІ, – жысІащ. – Мамкъут пабжьэм фыхэс, дэ дыныфлгыгъуээху.

Зейдэт къыспэрыуакъым, Бибэрэ Закиррэ я Іэр иубыдри иришэжъащ. Пшагъуэм хыхъауэт ахэр къызэрысфІэщІыр.

Ілья и топыр Іуащхьэм тетти, ар щагъауэм Іэхэлъахэр къызэщІыгъэстащ.

А жэщым къэхъуа псом я гугъу фхуэсщІынкъым. УІэгъэ сыхъури,

слъэгъуари мащІэщ. А мащІэри си нэгу щІэтщ иджыри къэс, си гум иль зэпытщ, сыщыжейкІэ сыІуэщхъумэ, аращ си бзэгупэм телъыр...

Аджыкъу, Зарэ, сэ Илья дыщыбгъэдыхъам абы пщІэнтІэпсыр ирикъуэкІырт: топыр мывэ хъурейкІэ еузэдри яхоуэ, и щхъэгъусэм хуэгубжурэ: «Мывэ сыщумыгъащІэ!»

Дыгъуасэ сызэплгъэкІуа топым и макъ къэІуртэкъым: Аджыкъу и щІалэхэм шэпапым ирадзыха хъунт ар. КъуажэбгъумкІэ фоч уэ макъ къыІукІырт.

Сэлихыи нэгъуэщІ щІалэ зыбжани гъусэ къытхуэхъури, джабэм де-хаш, псы икІыпІэм деж дыщигъуэлъыкІащ. Сэ Іуащхъэ къуагъым зестащ, Аджыкъурэ Зарэрэ я фочыр зэпыуркъым – трагъапсэри, мауэ. Псым адрыщІкІэ Гайворонскэр къыщыслъэгъуащ. КІийуэ яхэтщ сэлэтхэм, ахэр къызэщІиІэтэн мурад ищІа хъунщ. Сигу къэкІащ: зауэр и кІэм нэблъэгъащ, ар шиух махуэм зригъэукІыну зыми и нэ къыкІыркъым – аращ, дауи, къыщІыдэмыбгъэрыкІуэр – удзыпщІэм хэлъщ, ныбэгукІэ хэгъуэльхъауэ. Ди шэр нэхъ кІащхъэ щыхъунум поплгъэ. ИужькІэ зэрызэхэсхыжащи, полковник Офрейни адреи офицерхэми я пщІыхъэпІэ къыхэхуакъым ерыщоу къапэувыжыфынІауэ.

Зыгуэр къызбгъэдэлъадэри щІым зыхидзащ. Зейдэтт ар.

– Бибэрэ Закиррэ дэнэ къыщыбгъэна?

– ЗгъэпщІуащ. Сэлэтхэр къуажэм ныдыхъащ. Мэзым ныпхрызышар Кнышщ, – жиІащ Зейдэт, бауэкІэщІ хъуауэ.

– ІукІ! ІукІ мыбдей! – сыхуэгубжыащ Зейдэт. – ИкІэшІыпІэкІэ ІукІ!

Зейдэт и нэр къыстриубыдэри къызэплгъащ. Мыбдеж къыщыхъу псори сщыгъупщэжауэ, си Іэр и дамэм телъхъащ. Сэр фІэкІа зыми емыплъ къысфІэщІырт ар, ауэ дакъыкъэ дэкІатэкъым абы и нэм зыри зэрыІэщІэмыкІым гу щылыстам.

Илья и топым и бзэр иубыдащ – гыныр къыІэщІэуха хъунт. Сэлэтхэр зэрыгъэкІийуэ псым къызэпрокІ. Псым хэджалэр мащІэкъым: е мэцІантхъуэ, е шэ ятехуауэ я псэм йоджэ. Хэти уІэгъэ хъуащ. Псым хэджелар ирехъэх. Ди фочауэхэм я макъ зэзэмызэщ къыщыІужыр – куэд тхаукІыкІащ.

– Еуэ! Уащымысхъ! – мэкІий Зейдэт. – Яхъуэ!

Сэлэт зыбгъупщІ мэхъу дэ къыдэбгъэрыкІуар. Кожевниковыр япэ итщ. Абы и бгъэм езгъэпщаш си фочыр, ауэ кІакхъур щІэсчакъым: сыкъицІыхужа къысфІэщІащ, сыщыІуплгъэм. Езыри къысщыгуфІыкІауэ къысщыхъуащ.

Сэлэтхэр иувыкІри, фочышэр къыттракІутащ. Къамэхэр кърахри, ди щІалэхэр ебгъэрыкІуащ сэлэтхэм.

Зейдэт и щхъэр удзыпщІэм хэхуащ.

– Сыт ар? – сыкъэгужьеящ сэ. Фочыр згъэтІылыри, Зейдэт зезгъэгъэ-защ – и псэр хэтыжтэкъым абы. Шэр зытехуар къэсщІэным сыхунэса-къым, сэлэтхэр къызбгъэдэлъадэри. Абыхэм ящыщ зы фоч лъэдакъэкІэ тІэунейрэ къызэуащ.

АдэкІэ къэхъуа псор къысхуэщІэжыркъым. Си щхъэр мэуназэ-ри, къысщыщІари сыздэщыІэри къысхуэгубзыгъыжыркъым, хъар-пшэрущ псори зэрыслгъагъур. Спэмыжыжъащэу Зарэ зэрызблэжам гу лыыста си гугъэжщ, абы и ужь итауэ къысфІощІыж Аджыкъу. Сэлэт-хэр зэрызэрыгъэкІийри зэхэсх хуэдэщ. И макъ къызэрихъкІэ хъуанэу-рэ мэзым щІож Илья. Зыгуэрым сиудыныщІэ хуэдэщ, къызжиІэри зэхэсщІыкІыркъым – шапсыгъыбзэкІэ хъэмэ урысыбзэкІэ? Си нэр къы-

зетесхри кьэслъэгъуаш унэ ныкьуэсхэм ящхьэщыт Іугъуэр. Аджыкьу и унэм фоч уэ макъ кьыщІоІукІ. Ари кьысфІэщІагъэнущ, Іуашхьэ кьуагъым сыкьуэлъти. Щыслъэгъуар унэм сепщылІэжа нэужь хьунщ. Зейдэт и хьэдэр здэслъэфри щІэслъэфри щІІэркъым. Фельдфебелым сыщымысхьатэмэ, Зейдэт псэууэ кьэнэнкІэ хьунт. Си зэранщ, жызоІэ, Зейдэт шэ кьызыртехуар. Схуэхъумэн хуеящ ар, ауэ ар схузэфІэкІакъым сэ, езым сыкьыхъумэн щхьэкІэ щІІантІэм кьыдэжри кьыскІэлъысащ. Си нэгү кьыщІохъэж: Шумахуэ и хьэдэм бгъэдэсщ Сурэт. Ноби слъагъу хуэдэщ ди унэр зылыпщІ мафІэм и бзийр. Ди шыщІэр, КьуййцІыкІу, шэщым кьыщІэлъэтащ, шэщыбжэр Іуиудри. Сэлэтхэм закьригъэубыдакъым пыщІэм, и ужь ихьати. Жыг хадэр ираупщІыкІ сэлэтхэм. Зари кьаукІат, абы бгъэдэс Аджыкьу кьыщылъэтри, къамэкІэ епыджащ кьыщхьэщыгуауэ кьыжьэхэплъэ сэлэт щІалэщІэм. Абы и гьусэ сэлэтхэр тезэрыгуащ Аджыкьу, фоч лъэдакьэрэ мыжурэкІэ еуащ. Зейдэт кьаукІа нэужь, Едыдж сепщыллащ – лбы зэщІыжам хэлът ар. Ара хьунщ си нэгү щІэукІар – кьысхуэгубызгыжьыркъым. Зейдэт и хьэдэр кьэзгъуэтыжын хуейти, слъагъуж щымыІэми, ныбэгүкІэ сызепщыпщаш. Сыздэпщым, мывэ сыжьэхоуэ е хьэдэ срохэлІэ. Сыдэплъеймэ, Іугъуэ фІыщІэм уафэр исеящ. МафІэ бзийр кьызжъэхолыдэ, си щхьэщыр елыгъуэ, си Іэми си нэкІуми кьопхъуэ, ауэ сэ уз зыхэсщІэжыркъым, Іугъуэр си Іум из хьуащи, сыпсчэ зэпытщ, слъагъужы щыІэкъым, си нэр Іугъуэ щтырым щІысыкІащи. ШыкІэпшына макъ кьэІуащ. Уэзырмэсрэ Чэбэхъанрэ кьысІэщІэлъэгъуащ. Дамэ кьатекІэу, уэгум ихьэжауэ кьысщыхъуащ ахэр. ИтІанэ сыІуплъащ Кожевниковым и нэкІум – зыкьыстригъэщІауэ кьысщхьэщыст ар.

– Зиусхьэн! А зиусхьэн!

Гьуэгу м зыкьыщысщІэжащ – гум срагъэгъуэлъхъауэ зыщІыпІэ са-шэрт. Хьэмэрэ уанэгум срагъэтІысхъауэ сышут? Си щхьэр унэзащ аргуэру, зыкьыщысщІэжар уэшх кьыстешхэ хьуа нэужьщ. Шэтыр бжэІупэм деж сыщагъэгъуэлъащ. Шэтырым кьыщІэІукІ псалъэмакъыр зэхызох, абы кьыщІэкІри зыгуэр кьызбгъэдыхъащ.

– Феплът, зиусхьэнхэ: бгым пшэ фІыщІэ щхьэщылъыц! – зэхэсхащ шэтырым кьыщІэкІахэм ящыщ зым и макъ.

НэгъуэщІ зыми жиІащ:

– Бгыхэм дзэм кьахэплъэн я жагъуэщи, аращ пшэ фІыщІэкІэ зыщІызэщІауфар.

– Узахуэщ, граф!

– УІэгъэ хьуа лъыхъужьыр дауэ щыт? Зыкьевгъэгъазэ абы, ирелъагъу псори!

– Си сэлэтхэм яхьынщ ар, зиусхьэн, – Офрейн и макърауэ кьысщы-хъуащ зэхэсхар.

Си щхьэр къаІэтри, шабэ гуэр кьысщІадзащ.

– Зиусхьэн поручик! Зэхэпхрэ пщышхуэм и унафэр?

Си нэр кьызэтесхри, сурэткІэ сцІыхуауэ щыта пщышхуэ Михаил сыІуплъащ. НатІабгъуэт ар, и кьуэшми хуэдэу. И жьакІэ кІырыр и бгъэгум нэсырт. Кьэзакъ пыІэ кьуацэр щхьэрыгъэсауэ, кьызэплъащ пщышхуэр.

– ЗыдэбгъуэІарэ, поручик? Сыт ухуэдэ иджыпсту?

КьысфІэщІ си гугъа щхьэкІэ, нахуапІэщ слъагъур: пщышхуэмрэ абы щІыгъухэмрэ я пащхьэ силът сэ. Зыгуэр кьезгъэжьбаты, псчэр кьысщыхьэри, стеужыху зысІэжыащ. Псчэр увыІа нэужь, си щхьэр кьэсІэтащ.

– Уэ улІыкІщ! – жысІащ сэ пщышхуэм и пащхьэм сыздилъым, нэкІэ сшхьуэ сыІуплъащ абы. – Уэ си щхьэгъусэр кьэбукІащ...

– Ар мэлүэщху! – жиІащ абдеж щытхэм ящыц зым.

– Сэ гъэрыпІэм сисакъым, – си псалъэм пысщащ сэ. – Фэ зыкъэмынэ фылІыукІщ!

Си щхьэр уназэри, зыкъыщысІэжам зэхэсхащ псори иувыкІауэ тхьэ зэрелъэлур. Сэлэтхэм я пащхьэ иувауэ къокІукІ-нокІукІ щоджэнхэр. Ныпхэр яІэтауэ зэхэтщ. Іуащхьэм тетщ пщышхуэмрэ генералхэмрэ, Іуащхьэ лъапэм щызэхэуващ офицерхэр, абыхэм яхэтщ аущ Джэрджий и нагъыщэхэмкІэ зыхуэупсахэри. «Уэращ зи фІыщІэр, ди Тхьэшхуэ!» – щІачэркъым. Топхэр драгъэуей, абыхэм бгыр къаподжэж. Топхэм я макъыр зэпыуркъым.

Пщышхуэм и Іупэр зэтэхэжыркъым: нобэ щыщІэдзауэ тхыдэм къы-хэнэнущ ар, дзэпщышхуэуц къызэрыхэнэнур – аращ щІэгуфІэр. Офицерхэми я ІутІыжщ – текІуэныгъэр я Іэрылхьэщ, ІэджэкІэ къахуэупсэнущ. Сэлэтхэри мэгуфІэ зауэ кІыхьыр икІэм-икІэжым зэрыувыІам щхьэкІэ – я щхьэр къыхахащ абы, псэууэ къызэтенащ. Псори нэщхьыфІэщ, гуфІэгъуэм зэщІицтащи, дамэ къатекІа хуэдэщ. Пщышхуэм и дзэм я гуфІэгъуэ махуэми, шапсыгъхэмрэ убыххэмрэ я махуэ мыгъуэт...

Уэшхыр теуащ, пшэ зэхуакум дыгъэр къыдэплъащ. Шым шэсри уанэгум зыщригъэщІеикІауэ, дзэ пащхьэр зэхекІухь пщышхуэм, и жьэр увыІэркъым:

– Пащтыхь дотэм и цІэкІэ сынывохъуэху! Лпыгъэ зэфхьащ, фи къу-лыкъум фыхуэпэжщ, дыкъэвгъэщІэхъуакъым!

Хъуэху Іэнэм бгъэдэтІысхьащ пщышхуэр, и Іужажэхэри къетІысэкІащ. Пащтыхьым хурагъэхь тхылъым къызэреджэр зэхэсхащ: «Зи щІыхьыр лъагэм хыбар удогъащІэ Кавказ зауэм кІэ зэреттамкІэ. Ди ІэмыщІэ идмылхьауэ зы лъэпкъи къэдгъэнэжакъым. Тхьэм и фІыщІэщ ар...»

Сызэдзэкъэн къысхуахьащ сэлэтхэм. Абыхэм яхэслъэгъуащ сэлэт фащэ тІорысэ зыщызытІэгъэжа Кнышевыр. И нэ щІыхуитІыр мэупІэрапІэ. ЗезгъээкІащ, абы сыІуплэфыртэкъыми. Сэлэтхэм къызэрызжаІамкІэ, Илья и топыр бгым дэкІ дзэм къахидзэри, езыр псэууэ яІэщІэкІащ. Зы щІалэ цІыкІурэ зы хьыджэбз цІыкІурэ шапсыгъ къуажэм пэмыжыжьэу къызэрыщагъуэтари къызжаІащ сэлэтхэм. Хьыджэбз цІыкІур офицерхэм ящыц зым иратащ, щІалэ цІыкІур нэгъуэщІ гуэрым зриубыдылІащ. Бибэрэ Закиррэ хъунт ахэр. СыщІэупщІэным сыхунэсакъым, си щхьэр къэкІэрахъуэри.

Зы махуэ дэкІри, Гагрэ быдапІэм сашащ, къызэІэзэу щІадзащ. Ар згъэщІэгъуакъым: арат ди дзэм щыхабзэр. УкІкІэ зи унафэр ящІами йоІээ япэ щІыкІэ, абы зыгуэр зыдигъуэу гу лъатамэ. Ягъэхъужри, итІанэщ кІапсэ лэрыгъур и пщэм щрадзэр. Сэ згъэщІэгъуар нэгъуэщІщ; пщІэ лей зыхуэфашэ гуэр хуэдэ дохутырхэр къызэрызэлІэларщ. Абы и щхьэусыгъуэм сыщІэупщІати, къызжаІащ езы дзэпщышхуэм апхуэдэ унафэ зэрищар: цІыхум яригъэлыагъун хуейткъэ гущІэгъуэ зэрыхэльыр. Ажэгъафэщ дунейр зи ІэмыщІэ илхэр! Ажэгъафэ фаджэхэщ!

Зауэр увыІауэ дэнэкІи цагъэІуами, увыІатэкъым зауэр иджыри – хьэкІувхэм зыкъатакъым – дзэм къыпэщІэтщ. Си лъэм сызэрихьэу щытатамэ, сыкІуэсэнти сахьхэнт абыхэм, садээуэнт. Сыт си Іэмалт: сыпщтырт иджэри, мафІэ зыщІэнам сыхуэдэт. СыкъыщызэфІэуэжам щыгъуэ дзэм къапэувауэ къезауэхэм кІэ иратакІэт.

Шэджагъуэ гуэрым, сыжяети, сыкъэушыжа нэужь, гу лъыстащ

зыгуэр кыызбгъэдэтԻсхьауэ кыызэрызжъэхэплъыхьым. Офрейнт ар. КыызбгъэдэтԻсхьащи, сызэнеплъыхь, си узыншагъэм кыыщԻоупщԻэ.

– Лъэхъуэщым сынэбгъэсын щхъэкԻэ укыыщԻыскԻэлъыкԻуар? ПщԻэ кыысхуэщԻащ! – жысԻащ сэ.

Гукъанэ кыысхуищԻакъым абы, кыыздэуэршэращ. СодаԻуэри, си фԻэщ хьуркъым. Сыхъужа нэужь, зызагъэгъэпсэхун мурад зэращԻари, дзэм сы-хыхъэжынымэ, кыызэрыспэрымыуэнури кыызжиԻащ Офрейн.

– Дауэ ар кыызэрыбгъурыԻуэнур? – сыщԻэупщԻащ.

КыысщыгуфԻыкԻ зищԻащ абы, и жагъуэ ищԻакъым си нэщхъыр зэ-рызэхэслъхъари. Куэд кыысхуригъэкԻуэкԻащ, седаԻуэ-семыдаԻуэми. КыызгуригъэԻуащ кыысхуагъэгъункԻэ сылъэԻуэн фԻэкԻ нэгъуэщԻ зэ-рыхэмылъыр. КԻэщԻу жыпԻэмэ, си щхъэр къэзгъэпцԻэжын, хъэхэбасэ сыхъун хуей къудейщ хэлъыр. Дзэм сыкыызэрыхэкԻуэсыкԻар ягу те-хуэ хъунтэкъым пщышхуэми нэгъуэщԻ гуэрхэми. Урысыдзэм офицер хэкԻуэсыкԻын хуейкъым. Псори кыысхуагъэгъунут, тобэ кыысхыжа-тэмэ, сщԻам сыхуцԻегъуэжатэмэ. Ерыщ семыкԻуэмэ, си жьэр субыдмэ, къулыкъуки сыдрагъэкԻуэтеинут, ахъши кыызатынут, лъыщхъэхэм я нэфԻи кыысщыхуэнут. А псор кыысщыхуригъэкԻуэкԻым, Офрейн сыщԻэгубжьащ, тезмытхъуа къэзгъэнэжакъым, и щхъэр щԻихын хуейуэ жесԻащ. Ар зыуи кыысщыхъуакъым Офрейн, шэнт щхъэгъуэм зэрытесщ, зигъэхъеякъым, и нэр игъэупԻарапԻэ фԻэкԻ. Зыгуэр кыыспидзыжащ. АфԻэкԻ схуэшэчыжакъым: и нэкԻум сиуэри, шэнтым къезудыхащ...

КԻыхъ зезгъэщԻыжынкъым. Сакъысщыхуэмыгъэшым, унафэ кыыстращԻыхъащ, сагъэтԻсакъым. Сыбыр сагъэкԻуащ, зэи къэзгъазэ мыхъуну...

МахуитԻ-щы дэкԻмэ, Енисейск сыкԻуэнущ, мы лъахэр збгынэнурэ. ЗэрыжысԻащи, Закиррэ Бибэрэ я лъэужь сытехъэн хуейщ япэ щԻыкԻэ. Къуажэр здиса щԻыпԻэм сыкԻуэкԻэ мыхъэнэ иԻэкъым – пабжьэм зэщԻищтэжащ ар, дауи.

Хъэщыкъ сызыхуэхъуауэ щыта шапсыгъ пщащэр си нэгъу щԻэкԻыркъым, и макъи зэхэхс кыысфԻощԻ. ИгъащԻэкԻэ слъагъужынкъым ар, сыпыкԻащ, итԻани и гуфԻэкԻэри и дыхъэшх макъри ноби зэхэхс хуэдэщ. Зейдэт хуэдэу зыри фԻуэ схуэлъагъужынкъым сэ, зыми фԻуэ сыкъильагъужынкъ-ым Зейдэт хуэдэу. Си нэгъу щԻэт зэпытщ ар, мылԻауэ кыысщохъу ноби, абыкԻэ шэч щԻэсщԻым и щхъэусыгъуэр кыызгуроԻуэ – си щхъэгъусэ хъуауэ щытащ ар. Зейдэти, Зари, адреи шапсыгъ бзылъхугъэхэри дахэкԻейуэ къыгъэщԻат. Ар гум тегъэхуэгъуафԻэ атԻэ – апхуэдэ цԻыху дахэхэр игъуэ нэмысауэ дунейм ехыжыныр! «ЦԻыху псори зы лъэпкъыу щытащ, иужькԻэ зэбгъыкԻащ армыхъу». Куэдрэ сигу къокԻыж а псалъэхэр. МахуитԻ-щы и пэкԻэ щхъэгъу-бжэм абджыр хэскъутыкԻыу сызэхэзых псоми яжесԻэн си гугъащ ахэр нэхъ благъэ зэхуэхъун зэрыхуейр. Абджыр схуэкъутакъым, сыкъиуԻа фԻэкԻ... Си Іэр кыыхъузыкԻри, сыкыызэщыуащ, си гур зыгуэрым икъузу...

Кайсаров Яков и тхыгъэхэр абдежым щызэпоу.

ЗэыдзэкԻар **КЪЭРМОКЪУЭ Хъэмидщ.**

Рассказ кĬэщĬхэр

Гуэдз хьэдзэмрэ щхьэлмывэмрэ

Гуэдз хьэдзэр яхьэжыну щхьэлым яхьат. «Умыгузавэ, хьэдзэ цыкĬу, сэ хьэжыгъэ хужьыбзэ, щабабзэ усщĬынкъэ иджыпсту», – жиĬащ щхьэлмывэм, хьэдзэм игу фĬы хуищĬын и мураду. «Аракъэ сэ сызыщышынэр!» – жиĬащ хьэдзэм.

«ГуцĬэгъулы»

Зэгуэрым тхьэкĬумэкĬыхьыр хуэтхьэусыхат мэзым и Ĭэтащхьэ мыщэм. «ХьэкĬэкхьуэкĬэу ди мэзым щĬэсым сашхыну сыкърахуэкĬ, – жиĬэрт абы. КхьыĬэ, гуцĬэгъу кысхуэщĬи, кысщхьэщыж, сашыгъумэ сызыĬурызыдзэну хьэзыр къомым».

Мыщэм тхьэкĬумэкĬыхьыр быдэу къыгъэгугъащ и лъэĬур хуищĬэну. ХьэкĬэкхьуэкĬэхэр зэхуишэсри яжриĬащ: «Мы тхьэкĬумэкĬыхь цыкĬум фемыĬусэ! Хэт еĬусэми хуэзгъэгъункъым. Мыбы псэ Ĭутщ, гуцĬэгъу хуэщĬын хуейщ». Модрейхэр къэгузэващ: «Дауэ дэ мыр адреѲ тхьэкĬумэкĬыхьхэм къазэрыхэтцĬыхукĬынур?! Яхэдгъэгъуащэрэ къытĬэщĬэшхыхьмэ, дьунэхьуакъэ!» «Ари пэжщ, адреѲхэм яхэвгъэгъуэщэнкĬэ хьунуц. Ауэ абы Ĭэмал иĬэщ».

Мыщэм тхьэкĬумэкĬыхьыр къищтэри и плĬэ лъакъуэ сэмэгур зэфĬищĬыкĬащ, щĬакъуэу къэнэн хуэдэу. «Си Ĭуэхуц иджы мыр адреѲхэм яхэгъуэщэжмэ, – жиĬащ мыщэм. – Аращи, фемыĬусэ, гуцĬэгъу хуэфщĬ!».

Мыщэм хуэдэ «гуцĬэгъулыхэм» мымащĬэу уащрохьэлĬэ цĬыху гъащĬэми.

Чэзур зейр

Гьэмахуэ мазищыр икĬа пэтми, дунейр, япэхэми хуэдэу, уэфĬт, махуэ къэс дьгъэ къепсырт, хуабэти, «Сэ си пĬальэр иджыри икĬакъым, – жиĬэрт гьэмахуэм. – Япэхэм хуэдэу хуабэу иджыри зыкъомрэ сыщытыфынуц. Си гугъу къэвмыщĬ!»

Бжьыхьэм ар идэртэкъым. «Уэ уи пĬальэр зэрикĬрэ куэд щĬащ, – жиĬэрт абы. – Сэрац иджы чэзур зейр! ПĬагъуркъэ бжьыхьэ нэщэнэу

мы жыг щІагъхэм щІәль щІащә гъуэжъ щхъыщхъыжхэр?! Къуалэбзухэри щІыпІә хуабэхэм лъэтэжаш. Араши, лъэныкъуэ зегъэзи, хуит къысхуэщІ дунейр. Сыт хуэдиз сиІә сә бжыхъэ уэшхрә пшагъуэ Іууу! Сәри згъэ-лъэгъуэну сыхуейщ слъэкІыр».

Апхуэдәу гъэмахуэмрә бжыхъэмрә зәдауэрә, щІымахуэр къэсри, тІури хьэрэкъуакІә дихуэжаш. Уэсыр джэбын хужьу щІыльгэм къы-трильхъэщ, уаер напэм епхъуэу къиутІыпщ, псы ежэххэм мыл афэхэр ящитІагъэри, псоми ятекІуа дзэшцу, лъэбакъуэхъуу къэуващ щІымахуэр, «Сэращ чэзур зейр!» – жиІэри. ИкІи абы зыри пәпсәлгъэжакъым. Гъатхэр къэсыху. Гъатхэр абы текІуащ хуабагъэ, гуапагъэ защІэкІэрә. Къузауэ, хузауэ, щІыІэм ису щыта псори дыгъэ къарукІә хуит къищІыжри, дунейр щІәщыгъуэу игъэбәуэжаш.

Гъатхэрәт зи чэзур!

Бжән епха

Хэт зымылъэгъуар бжән, и бжъэм е и щдәм кІапсә кІыхъ илърә щІым быдәу хәукІа пкъо цІыкІум абыкІә епхауэ хъуакІуэу?! А бжәныр хуитщ сыт ищІәнуми, дәнәкІә кІуәнуми – зыми зыри къыпиубыдыну-къым, зыми къыжриІәнукъым, абыкІә умыкІуэ, жиІәу. Щхъэхуитщ ар. Ауэ, Іуэхуракъэ, а хуитыныгъэр зыхуэдизыр бжәныр пкъо цІыкІум зәрәпха кІапсәм и кІыхъагъырщ...

Ажэгъафэ

Ажэгъафэр зэрытлъагъуу, псори нәщхъыфІә дыкъохъу, ауан, гушыІә дахэ хәлъу абы зэрызищІым дродыхъэшх. ЕмыкІу гуэрхэр дигъәлгъагъуу шыелуящІәм дежи къытфІәІуэхукъым: ажэгъафэр – ажэгъафәщ, и къалән егъэзащІә, жыдоІэри псори худогъэгъу, уеблэм абы и зыщІыкІә куэ-дым гу лбыдмытәхха хуэдәу зыдощІ, дыхуейкъым абыхэм дегупсысыну, нәхъ къыдощтә дыдыхъэшхмә. Дигу къэкІыххәркъым е къэдгъэкІыну ды-хуейкъым ажэгъафәм дигъәлгъагъу псори ди псәукІә-зэхәтыкІәм зэрыхә-лъыр, абы зызыпищІыжыр, ауан ищІыр, дызыщигъәдыхъэшхыр дә езыхәр арауэ зәрыщытыр.

Унә цІыкІум и жәуап

Унә зәтет къекІур и лъабжъэм щІәт унә цІыкІум къыхуеплтыхырт, къызәримыпәсрә ауан къищІу. «Уа, унәжъ цІыкІу, – жиІәрт абы, – сыту уетпләншә, сытуи ужыгъей! Уәлэхыи, емыкІум сә унә уардәм, зәкІужым, зәпәшым уә пхуэдә гъунәгъу сиІәну!»

Ар щызәхихым, унә лъахъшәр хыи жиІэри дыхъэшхаш. «Ей, си гъу-нәгъужь, – жиІаш абы, – уәлэхыи, пәжым уә улгәгәри, ууардәри, уә уәлгы-тауэ, сә сызәрыфәншәри. Ауэ зәи зыщумыгъэгъупщә уә узыщІахэр си пәшхәм щІәсу къызәрыхъуар. Ахәр мыхъуамә, хәтыт уә удэзыщІеинур апхуэдәу лгәгәу, уардәу?!».

Лъэс лгәгъуэ

«Сэ кыстеувэ, уцІегуэжынкъым, сэ уздэмышэфын щІыпІэ щыІэкъым», – жиІаш лъэс лъагъуэм, зэгуэрым жыжъэ сыкІуэну мурад сщІауэ ди пщІантІэ сыкъыщыдэкІым. Сэ ар згъэщІэгъуаш. «Уа, сыту щхъэщытхъу мы лъэс лъагъуэ цІыкІур! – жысІэрт сигукІэ, абы сытету сыздэкІуэм. – Сэ сщІэргъэ уэ уи кІыхъагъыр здынэсыр – мис мо автобус къэувыІэпІэм сепшэлІэфыну къудейщ».

Арати, гъуэгущхуэм сынос, автобусым сотІысхъэри сожъэ. Абы сешэ гъушІ гъуэгу станцым. МафІэгум сотІысхъэри адэкІэ сокІуэ. СыздэкІуэм, лъэс лъагъуэм и псалъэхэр сигу къокІыжри, согупсыс: «Сыт ар щхъэщытхъуу къыщІысфІэщІар? Пэжщ жиІар абы: щІыпІэ я нэхъ жыжъэ укІуэнуми, япэ щІыкІэ узытеувэр пщІантІэм удэзыш лъагъуэр аракъэ?! АбыкІэкъэ къызэрыщІидзэр дэтхэнэ гъуэгущхуэми – жыжъэми гъунэгъуми?! Упсэу, си лъэс лъагъуэ цІыкІу! Уэ узимыІамэ, жыжъэ сынэсыфынт сэ?!»

Дэвай

Ауан

Мухъэмэдрэ Хъэсэнрэ зэхуэзащи, Хъэсэн жеІэ: «Мухъэмэд, дэвай, футболым дыгъакІуэ». «Уэлэхьи, содэм, дэвай», – арэзы мэхъу Мухъэмэд.

Автобус къэувыІэпІэм носхэр. Хъэсэн идэргкъым: «Ауей, абы дыхыу-мыгъэт, стадионыр гъунэгъущ, дэвай, лъэсу». «Хъунщ-тІэ, дэвай», – жеІэ Мухъэмэд.

Стадионым носхэр, билет къащэхури мэтІыс. Футболым щІедзэ. ЩІалитІыр дихъэхауэ йоплъ. Мухъэмэд мэкІий: «Еуэ ей! Дэвай!» Хъэсэни мэгуо: «КъыплъэщІохъэ! Модрейм ет! Дэвай!»

Зэныбжъэгъухэр «мэсымаджэ», мэтхъэж.

Джэгугъуэр еухри, стадионым къокІыжхэр.

«НакІуэ, пивэ зырыз дефэнщ», – гупыж ещІ Мухъэмэд. «Уэлэхьи, сыарэзым, дэвай», – жеІэ Хъэсэн.

Арати, пивэ йофэхэр... хъэуэ, пивэкІэ къыщІадзэ.

Пщыхъэщхэр хэкІуэтауэ, тІэкІуи къэнэжэгужауэ, ахэр щыдыхъэжым, гуапэу сэлам зэрахыж.

– Дэвай, Мухъэмэд, узыншэу!

– Дэвай, – жеІэ Мухъэмэд, дыхъэшхыурэ. – Уа, мы «дэвайр» хэмыту адыгэбзэ къабзэкІэ дызэпсалъэ хъунукъэ?

– Уэлэхьи, ухахуэм, – жеІэ Хъэсэн.

– ДяпэкІэ а псалъэр жыдумыгъэІэ, хъункъэ?

– Сыт щІэмыхъунур? Дэвай-тІэ!..

ТХЬЭГЪЭПСЭУ УВЖЫКЪУЭ

БанкИиц

Рассказ

Зы пэш хъу фэтэрым и ордерыр кыщы-датамрэ Леонид Ильич «Лыхъужь» дамыгээр епланэу кыщыхуагъэфэщамрэ зэрызэтехуар нэщэнэ телъыджэу кьэслъытат, си гум жиЛэрт мы луэхуитИри зы нэрымылбагъу гуэркIэ зэрызэхар, икIи Кремлым щекIуэкIа гуфIэгъуэм си нэр тенауэ сеплъащ. Дыщэ Вагъуэ... Зы пэш...

ЗыщIэсын зимыIэу, унагъуэрыкIыу фэтэр хьэху кьэзылбыхъуэу, уи лъакъуэр цыбукъуэдий хъун фэтэр пIальэкIэ кьищтэну мылкъу зыбгъэдэмылгу илъэс бжыгъэкIэ гугъу ехъа дэтхэнэми кьыгурылуэнущ абы цыгъуэ дэ кьытлгыкъуэкIа насыпым дызэрыщыгуфIыкIам и инагъыр. Ар езыр зыхуэзари сыт хуэдэ зэмант?! Ди кьэралышхуэм иIэ хъугъуэфIыгъуэхэм ди Iыхъэ

хэлъу зэи дымылбытауэ, ттрах мыхъумэ, зыгуэр кьыдату демысауэ, баштекъузэ зэманым дыщIапIыкIарэ сыт хуэдэ хабзэ кьэралым кьыдимыгъэкIми, дыдэубзэу жыIэщIэу дагъэсауэ, кьэралыр тыншу псэу къудеймэ, тхуэмыгуэщIын цымыIэу апхуэдэт. ИкIи псори лажьэрт, лажьэрт, лажьэрт – зыми игу кьэкIтэкъым шыдым хуэдэу екъуу. Арагъэнт кьыщIысщыхуэр нэхъ лыщхъэ дыдэм и IэщэкIэ кьилэжъу сэ – и шынэхъыщIэ дэхуэхам – мы фэтэрымкIэ кьысхуэгуэпауэ. Абы кьыхуагъэфэща нагъыщэ лъапIэм щхъэкIэ кьехуэухъуну и Iэр кьыщаубыдкIэ, кьысфIэщIт абы и Iэхэр лэрыгъу защIэу – ди телевизорыр тIэкIу зэрыхъэпкIэрагъэнт и Iэгур зэгуэчауэ кьыпщызыгъэхъур. И натIэм цызэтрихъа пщIэнтIэпсыр щрилгъэщIэкIкIэ, абыи кьыбжиIэт Леонид Ильич зэрылэжъакIуэжыр, пщIэнтIэпс кьыхэкIыу зэресар. Кьехуэухъуэхэм ба зэрахуищIыр-щэ? ПхъэщIыч макъ иригъэщIу Ильич абыхэм ба щахуищIым, зэрымыщIэкIэ сэри си нэлущхъэм селусэжащ.

– НетIэ щIэсхуа кьудейти а ямылбагъужынхэр, аргуэру кьыщIэлъэгъа?.. – гьумэтIымащ щхъэгъусэр. Сэ дауэ абы кьыгурызгъэлуэнт аргуэрей луэху зэрызезмыхуэр, кьэрал купсэм щекIуэкI кьэхъукъащIэхэр ди пэш хьэху цIыкIум кьызэрыщIэлъэгтар. Зызуэщэхуащ. Ауэ, езым – ди Генеральнэ секретарым – езубыдылIэу жесIэну Iэмал симыIами, сызэремыхуэухуэр, псалгъ гуапэу сигукIэ хужызмылар укIуэдыж. Дауэт зэрыхужызмыIэнури?

Фэтэрым кьызэрыдатар зэрыт тхылтымIэм кIэщIу и ужь иту IункIыбзэлухри кьытIэрыхъащ. Абы иужькIэ зыпIэжъэжынт? ТепIэнщIэлъын, щыгъын, хьэкъущIыкъу жыпIэми, диIэ тIэкIур зэщIэткъуэри, жэрыжэкIэ фэтэрыщIэм дыкIуащ. Бжэм дылухъащи, сызэ-

теубыдауэ зысЫгъ си гугъэжми, мо сыгуфІэщам ІункІыбзэІухыр гъуанэм схухуэгъазэркъым. ЗэрымышцІэкІэ нэгъуэщІ фэтэрым и ІункІыбзэІух къыдатауэ пІэрэ жысІэу согупсыс. АрщхъэкІэ лажъэ имыІэу гурыщхъуэнэпщІ зыхуэсщІа бжэр тынш дыдэу ІуокІри, ди унагъуэ цІыкІур дызэрызе-хъэу дыщІолъадэ. Зэуи пшынауэ макърэ физ кІий макърэ къыщолу дызыщІыхьам. «ТфІаубыдащ!» – си гум къокІ занщІэу. Апхуэдизу зыкъэзыІэта си гукъыдэжри зэуэ зэфІолІэри, си лъакъуэр схузэблэмы-хыжу си пІэм сожыхъ. Ауэ си макъыр икІлатэкъыми, къарууэ сиІэр зэхы-золъхъэри, сыщІогуоуэ зи блынхэр зэфэзэщу гъуабжэ, лъэгуи зэрымылэ пэшым: «Хэт хуит фызыщІар?!»

ПщэфІапІэ Іэзэвлъэзэври, абы къыбгъурыт зытхъэщІыпІэри, пэш закъуэри къызэхэзыжыхыну хунэса сабийхэр къызбгъэдолъгъэдэжри: «Ди гъунэгъухэм я унэщІыхъэ хъунщ, пшына макъыр абыкІэ къолукІ», – къызжаІэ. ИтІанэщ гу щылыгъстэр дызыщІыхъа пэшыр зэрынэщІым. Си къуэ нэхъыжкъым и тхъэкІумэр блыным гъунэгъу хуищІауэ мэдаІуэ. НэхъыщІэми зыпешІыж нэхъыжкъым. Си щхъэгъусэми си Іэблэр къеу-быдри, дэри дыбгъэдохъэ блыным. Иерусалим дэт блыным журтхэр бгъэдыхъэурэ щыкІэрыгъэкІэ, абыхэм я гум щыхъэр сщІэркъым, ауэ а ди пэш блыным сыкІэрыту хъэгъуэлІыгъуэ макъыр къызыщІэІукІыр нэгъуэщІ подъездым щІэс ди гъунэгъум я дежу къыщысщІам, апхуэдизкІэ сыкъэгуфІэжати, къыхэздзэу сыгъыным сынэсат. ДеувэкІауэ зэрыунагъуэу блыным натІэкІэ дегъэкъуауэ дыбгъэдэтт...

Дэри а ди гъунэгъум я унэщІыхъэм хуэдэ тщІащ етІуанэ махуэм. Сы-тыт щІэдмышцІыну? Ахэри ирыреплъ я фэтэрыр зыгуэрым яубыдауэ къафІэщІыныр фІымэ.

Ди «унэщІыхъэр» зэфІэдгъэкІа щхъэкІэ, абы иджыри Іуэхуищэ щІэлът. Арагъэнт апщыгъуэм хабзэри, ихъуреягъкІэ псори нэгъэсыжын хуейт: блынхэм я мызакъуэу, лъэгури, унащхъэри зэфэзэщу цемент растворкІэ къылыкІауэ гъуабжэт, бжэ-щхъэгъубжэхэр зэрызэрахъуэкІыжыным тегъэ-псыхъауэ зэблэшат икІи латэкъым: пэшымрэ пщэфІапІэмерэ къэзыгъэ-хуэбэн хуей батареехэр апхуэдизкІэ мащІэти, щІымахуэм ущІисхъэнут; зытхъэщІыпІэм и гугъу умышцІыххэ. Апхуэдэу щыт пэтми, ди «абгъуэ» диІэж хъуати, дынасыпыфІэт.

Япэ щІыкІэ, си щхъэгъусэмрэ сэрэ тхузэфІэкІыр арати, линолеум къэтщэхури, лъэгум идубгъуащ – къыщІыхъэпІэмерэ пщэфІапІэмерэ мо-рафэу, пэшым нэхъ хужыфэу. Батареехэм я Іуэху зэкІэ зетхуакъым, щІымахуэр къэсыху зыгуэр къэдгупсысыну тедухуэри. Нэхъыщхъэр бжэ-щхъэгъубжэхэрат. Ахэр лэн хуейт, ауэ лэч къызэрытщэхун диІэжтэкъым.

– Лэч банкІищ къудей диІэжатэмэ, тІур хужь, зыр щІыхуу, мы тІэкІур тхунэгъэсыжынут, – жиІащ щхъэгъусэм, щхъэгъубжэмкІэ и пэр ишийри.

– Уэрей, аратэкІэ, си тІасэ цІыкІу! – жэуапу естыжащ зыри къыщысфІэмыІуэхум деж жысІэ си псалъафэр. Пэжыр жыпІэнуэмэ, сэри сегупсысат ахъшэ симыІэр щІээмыту а лэч банкІищыр къыздисха хъу-нум. Ауэ къэралым дыхуэжыІэщІэу дыхуэзыгъэса ди адэ-анэм удыгъуэ зэрымышхунур сыт щыгъуи ди тхъэкІумэм ирамыгъэкІыу дыкъагъэхуат, езы къэрал зэхэтыкІэм умыдыгъункІэ Іэмал имыІэу дрихулэрти, ахэр зэрысхузэхуэмыгъэхъум нэхъ гугъу сригъэхът.

– А «си тІасэ» жыхуэпІэр зыхуэгъэзар а пхузэмыгъэпэщ лэч банкІищрарэ сэрарэ къызгурыІуэжкъым... Тхъэ, тІэкІунитІэ нэхъ мыхъуми

уи тIасэ цIыкIуу сыщытамэ, алъандэрэ а лэчыр къепхьэлIэнтэкIэ...Мо ди гъунэгъуу кърагъэжъа унэр щIын яухынущ уэ зыбгъэхъеиху.

Пэжу, ди унэр гуэшыны ямыух щIыкIэ кърагъэжъауэ тпэмыжыжъэу дыдейм ещхьыркъабзэу зы унэ щащIырт. Абы и унащхьэр зэрытрагъэзагъэу, япэ къатым и блынхэр яин щIадзат. А унэр зыщIэхэм мылкъу нэхъыбэрэ а мылкъур зэрагъэкIуэдын гукъыдэжрэ нэхъ яIэу кыщIэкIынти, бжэщхьэгъубжэри, балконхэри ялэрт. Батареехэри нэхъыбэу щIагъэувэрт. Ар зылъагъу щхьэгъусэм и жьэр пхуэубыдынт:

– Сытуи дэ абы щыщ къытлгымысарэт? Абы хэт фэтэрхэр сытым хуэдэу зыхуей хуагъазэу жалэрэ, щIэтIысхьэр IэпэкIэ еIусэжын хуэмейуэ! Дэ ди деж къэсмэ, дыщэри мэульий...

– Уэрей, аратэкIэ, си тIасэ цIыкIу! – мамыр дыдэу жысIа щхьэкIэ, псалъемакъыр зэщIигъэплъащ:

– «Уэрей, аратэкIэ» жыхуэпIэр сыт? Уэ зыри пщIэну ухуейкъым... Абы хъумакуэу Iэдэм щолажьэри, я унагъуэр щыгъэтыжауэ, зэрыхьэблэу щIигъэнащ жыпскIи, цементкIи, лэчкIи. КIуэи елъэIу уэри. Сыту узыIурамылхьэж мыгъуэ!

АдэкIэ си щхьэгъусэм сыт жиIами зэхэсхыжакъым. Си щхьэр фIэзудыжаш, ар иджыри къэс сигу къызэрымыкIа жысIэри. Си щыкъум IыхьыгъэкIэ япыщIат Iэдэми, сыхуэзэху: «Ди шыпхьур зышэч икIи тхуэзыхьумэ уэ фIыгъуэу пхуэмыфащэ щыIэкъым!» – жиIэурэ си Iэр иубыдт.

«Иджыри къэс зэрызмыщIа апхуэдэ IэмалыфI зэрыщыIэр!...» – сигу тIысыжар гупсысэ дыгъэлхэмкIэ згъафIэурэ а жэщым тынщу сыжейри, пщэдджыжьым, къызэрысщыхуамкIэ, си нэгум гуфIэ къищу сыкъызыэщыуащ. Iэдэм здэпсэур сщIэрти, пщэдджыжьышхэми семылIалIэу, зэуэ абы и деж сыкIуащ лъэхъу-лъэушу.

– Къеблагъэ, къеблагъэ, пщэдджыжь хьэщIэр гъэхьэщIэгъуафIэщ! Сытым укытхуеихъа ди малхьэр?.. Ди шыпхьур зышэч, тхуэзыхьумэ...

– Тхьэм уигъэпсэу, Iэдэм, Тхьэм уигъэпсэу!.. Тхьэм гуфIэгъуэкIэ дригъэблагъэ...

– Тхьэгъэпсэу щыжыпIэнур укызыкIэлъежъа Iуэхур зэфIэкIмэщ. Сыт узыхуэгузавэр?

Си Iуэхур зыIутыр щесIуэтылIэм, жысIэр и кIэм нызимыгъэгъэсу сызэпиудри, зы мыхьэнэншэ дыдэ гуэрэм сытепсэлгыхъа нэхъей, сигъэукIытэжу жиIаш:

– Ара апхуэдизу узытегузэвыхьыр? Уэрей, къэбгъуэтамэ узэгупсысын Iуэху! А лэч банкIищыр – тIур ди къуршыжьхэм ящхьэрыгъ уэс хужьым хуэдэу, зыр ди уафэ бзыгъэм хуэдэу къащхьуэу, уи деж щIэту бжы. Ныжэбэ хъумакуэу щыIэнур си ныбжьэгъу щIалэраши, зэфIэкIауэ лъытэ! – икIи и Iэ пшэрхэмкIэ си дамащхьэм къытеуIуэжаш.

– Тхьэм уигъэпсэу, Iэдэм!

– Ауэ сытми Iэ пщIанэкIэ пхьыну къыщIэкIынкъым... Зы хъуржын къыздэщтэ.

– Уэрей лэч банкIищ, дауи, хъуржыныншэу схуэмыхьыну!

– ХабзэкIэ къапщтэмэ, а хъуржыныр нэщI дыдэу щымытын щхьэкIэ, мыхьуми, зы мэлыц Iэгуэ илгын хуейщ.

– Уэрей, сымыщIа апхуэдэ хабзэ щыIэуи, – зыумысыжаш. – ДяпэкIэ сщIэнщ.

– Уегупсысмэ, а хабзэжьхэм ди зэманым емыкIуж куэди хэтщ. Щи, мэлыц Iэгуэ къыздумыщтэми хьунуш. Ауэ... – хэгупсысыхь хуэдэу тIэкIурэ

щытри, – уэ зы аркъэ литрэрэ абы хуэфэщэн шхынрэ къэгъэхъэзыри, щыцхъэщхэ фи деж шIэс... Аркъэ къабзэ... «Посольскэ» жыхуиIэм уеплъа?

– Уэрей, семылпъа. Ауэ «Лимонная» жэуэ тету, бащырбэшхуэ унэм щызиIэщ.

– Ари хъунщ, – арэзы хъуащ Iэдэм. – Ауэ ар зы литр хъурэ?

– Хъэуэ, ноль семщ.

– АтIэ, нэхъ мыхъэнэншэми, нэгъуэщI зы цIыкIу къыщIыгъуж... УиIэ?

– ХъэщIэ къакIуэмэ жысIэри, зыгуэрхэр лъэныкъуэ езгъээзати, мис...

– Дэбдзыхыр къыпхуощхэпэж! – нигъэсыжащ си гупсысэр Iэдэм.

Сытми, дызэгурыIуэри, сыгуфIэжу сыкъежьэжащ. УмыгуфIэу хъунт! Ахъшэ-бохъшэ мыхъумэ, ерыскъы-фадэкIэ гъэтIылыгыгъэ гуэрхэр диIэт.

Пщыхъэщхэ псор ихъащ мэлыц Iэгуэм и пIэкIэ хъуржыным итлъхъэнур къыхэхыным. Аркъэм и унафэр псынщIабзэу зэфIэкIами, икра плъыжым гугъу дыдехъащ. Ар зэрылъ абдж банкIыр си щхъэгъусэм щIыIэлъэм еуэ къыдех, еуэ дегъэувэж. УнэщIыхъэ «цыщ теудыр» щытщIам ди ныбжьэгъу гуэрым къытхуихъат ар Iэнэр ирагъэдэхэнуи, «Iэнэгъэдахэ» мыхъуу къызэтенат. Ар унагъуэ куэдым щызэIэпахагъэнт, ауэ абы щхъэкIэ и пщIэри и теплъэри кIуэдатэкъым. А зэманым дуней хъурейм и Iыхъэ ханэр зыIыгыу щыта къэралым сыт ищIэми – «советскэт», «совесткэмэ», абы нэхърэ нэхъыфI щыIэтэкъым, «советскэ» ерыскъыри зэи зэIыхъэтэкъым. Икрари, зэIэпахыху нэхъыфI мыхъумэ, нэхъ Iей хъуныр и къалэным щыщтэкъым.

МахуитI дэкIмэ, икра плъыжыыр нэгъуэщI си ныбжьэгъум хуэтхын ди гугъат, къыщальхуа махуэм хуэдгъэхъэзыра гуэрхэм я гъусэу. Ауэ иджы гурыIуэгъуэкъым: хъумакуитIымрэ сэрэ ди ныбэхэм щетIысэхыу абыкIэ и къэкIухыныр щигъэтыжыну хъэмэрэ адэкIи и гъуэгуанэм пищэну?

– Iэдэм пщIэ къытхуещI, ди Iыхылыщ. ЕмыкIу къедгъэхъ хъунукъым, – жеIэ си щхъэгъусэм.

– Уэрей аракIэ, си тIасэ цIыкIу! – жызоIэ сэри, ныжэбэ икрам хуит дыхуэхъун си гугъэу. Ауэ кхъуеймрэ лы гъэжыамрэ я зэхуакум дэлъу хъуржыным изэгъа икрап щхъэгъусэм кърехыжри щIыIэлъэм дельхъэж, «иджыри зыгуэр къыфхуэзгъуэтынщ», жери.

А зэманым щIыIэлъэ уиIэным куэд елытат. Ерыскъы здащэ тыкуэнхэм уи нэм къыфIэнэну зыри щIэбгъуэтэжынутэкъым. Дэнэки текIутауэ телъыр «Завтрак туриста» жыхуиIэ консервырт. Уи гугъэнт зэрыкъэралу зыкъэтIэту туристу дежьэжыну зыдгъэхъэзыру. Абы иджы ущIэгупсысыжмэ, уигукIэ жыбоIэ: ярэби, демыжыагъэххэу пIэрэт, гъуэгу дытемытыххэу пIэрэт апщыгъуэм? ШIэч хэмылбу, дэ дымышIэххэу, гъуэгу дыхуагъэхъэзырри, драшэжьат. ЗыкъыщытщIэжам нэгъуэщI къэралым, нэгъуэщI зэманым, нэгъуэщI зэхэтыкIэм дыкыыхэхутащ...

АтIэ, апщыгъуэм тыкуэнхэр нэщIти, ахэр зэхуэщIыжми ягъэ кIынутэкъым. ТIум щыгъуи унагъуэхэм щIэт щIыIэлъэхэм нэхъыфIу дэлъыр къыздыщIахыр складхэрат. Складхэмрэ унагъуэ щIыIэлъэхэмрэ я зэхуакум Iуэхуншэу тыкуэнхэри щIыдэтым сытыт и мыхъэнэр?

Сытми, апхуэдизу къысхуэгуэпа щIалэжьыми сэри емыкIу къыдэзымыгъэхъын гъуэмылэ дгъэхъэзырауэ, зэрыжиIам тету, Iэдэм хэкIуэтауэ ди деж нокIуэ. Лэч банкIищым я мызакъуэу, нэгъуэщI дызыхуэныкъуэн гуэрхэмкIи зыкъытщIигъэкъуэн хуэдэу къыщызыпхигъэIукIым, си щхъэгъусэм Iэнэри хузэтригъэуэу щIедзэ, цIыху къыщIыхъар иумыгъэдзэкъауэ щIэбгъэкIыжыныр емыкIущ жери.

Цыхухэм я зэхэзеклуэр нэхъ кIащхъэ хъуху дыпоплъэри, хъуржын хьэлгэр тIыгыу Iэдэм сэрэ гъуэгу дытохъэ, зеклуэ ежъа уэркъ щауэхэм хуэдэу: ди гъуэмылэр гъуэмылэщ, дигу кыбдож, щхьэгъусэми:

– Гъуэгу махуэ! Тхьэм фи мурадыр кыбывигъэхуылIэ! – жи.

– Ар тэрэщ. Гъуэгу техьэм уехъуэхъун хуейщ, – абы пэплъа нэхъей, кызыкбъуедз Iэдэм. ИужькIэ зыкысхуегъазэри:

– Уи анэм хыбар ебгъэщIакъэ лэчыхъэ дызэрыкIуэмкIэ? – ауан сыкыищI щIыкIэу кызоупшI.

– ЖесIэнуми хущIыхъэгъуэ сиIа? – жызоIэ, сыкыуаншэ нэхъей.

– УзэрыхущIэмыхъар нэхъыфIщ. Апхуэдэ Iуэхухэр анэм щIищIэн шыIэкъым. – Си гур фIы къещIыж.

– Сыт ищIэ щIэмыхъунур? Тхьэ, ищIэн хуеймэ, уэ зыкызэрытщIэбгъакъуэр! – губзыгъагъэ кыбжъэдэжI и гугъэжу, кыбхопсалъэ щхьэгъусэр. – Ар нанэ и гуапэ хъунуш!

– Ар дауэрэ кыбгурызгъэIуэну? Пэжщ, зэрыжаIэщи, жэнэт IункIыбзэр анэм и лъакъуэм кIэрыщIащ. Анэм и гур зыхъумэм, абы нэхъыбэрэ зыхуэзыгъэщхъым, пIальэр къэсмэ, а IункIыбзэ лъапIэр и Iэрылхъэщ.

– Сэри аращ щIыжысIэр... – зыгуэр кыбидзэнут щхьэгъусэми, жримыгъэIуэ:

– Ара щхьэкIэ, ныжэбэррей ди Iуэхур адреихэм ящыщкыбм, – жиIащ Iэдэм, и Iэ пшэрыр дриIэтейри. – Мыпхуэдэ гъуэмыли имыIыгыу адыгэлIыр зеклуэ ежъэну щышэскIэ, Алыхъым елъэIут, и анэм зэрыжиIэм хуэдэу и Iуэхур имыгъэхъуу, и щхьэгъусэм зэрыжиIэм хуэдэу игъэхъуну.

– Ар дауэ? – жэуапым хуэпIащIэу щIэупшIащ си щхьэгъусэр.

– Анэм и быныр фIыщэу елъагъури, зи бын гъуэгу тет анэгур сабыр щыхъужыр зыпэплъэр узыншэу и жыхафэгу кыбтехъэжа нэужыщ. АпщIондэху анэгум имыгъэвыр укIуэдыж: «ЩыхупIэм къехуэжынуш... Псы кыуам ихъынуш... Бийр кыбпэтIысынурэ кыуаIынуш... Щхьэ езгъэжъа мыгъуэ!..» Ауэ и щхьэгъусэм сыт жиIэр? «Си лIым хуэдэу лъэрызехъэ шыIэкъым. Абы кыпэлъэщын дунейм тетакаым. Сэ абы дыщэрэ дыжынынрэ куэду кысхуихъынурэ къэкIуэжынуш», – жи.

Iэдэм апхуэдижкIэ и гум щIыхъауэ псалъэрти, къэбэрдей театрым хэт артист пашэхэм ящыщ зым ещхьыркъабзэ хъуат. Си щхьэгъусэри а псалгэхэм зыIэпашати:

– Дыщэрэ дыжынынрэ куэду жыпIа? – щIэупшIэжащ.

– НтIэ, нтIэ! Дэ кыбтIэрыхъэкIи мылуиин дыщэ куэду! – сехъурджэуащ щхьэгъусэм.

Ди деж иджыри дыщыщIэс зэман лъандэрэ кыбтпэплъа нэхъей, ди бжэIупэ Iухъэри, езым и бжэ кыбIуихри зыуэ, хъумакуэр кыбтпожьэри, сэлам ехыным зэман иримыгъэхъу дыщIешэ. ДызэрыщIэбакъуэуи бжэм и кIуэщIымыкIэ IункIыбзэ къэб къретыжри, итIанэ ди Iэр къеубыд, тIыгъ хъуржынынрэ зыIэрегъэхъэ, фIыуэ хоцэтгыкIри:

– Си ужь фыниувэ! – жи.

Япэ къатым и бэдолэ кIыхъым щыпыгъэна уэздыгъэ закъуэм и фIыщIэкIэ дымылэпэрэпэу дэкIуеипIэ зыбжанэм дыдобэкъуей. Си гъуэншэдж лъапэр зыщIыпIэ фIонэ. КыбфIэсхыжыну зыщезгъэзыкIэ, IэпэкIэ соIусэ хуабэ гуэрым. Сеплгыпэмэ, кIыфIым зы хъэ кыбхызолъагъукI, и тхьэкIумитIыр исарэ и нитIыр кыицIуукIыу.

– Пыботхъ си гъуэншэдж лъапэр! – зыхуэзгъэщабэу жызоІэри, хъыдан кІапэр езыми къеутІыпщыж.

– Абы гъуэншэдж лъапэ пичкъым, – жи си Іыхълым.

– АтІэ, щхъэ зыкыкІэрищІа?

– Апхуэдэу сэлам ехри аращ! – жи.

– Сэлам алейкум-тІэ! – жызоІэ сэ.

– Уи фІэщ хъурэ, мыбы хуэдэу хъэ губзыгъэ къалэ псом дэсу кыщІэкІынкъым, – жиІэурэ Іэдэм хъэм Іэ делъэ.

ЕтІуанэ къатым дыдогъэзей, хъэри ди ужь иту ныдокІуей. Си гъуэншэдж лъапэр зэзэмызэ зэпишэмыхъу. ЕтІуанэ къатым и бэдолэ кІыхъым дынос. Абдеж кыщыпалъа уэздыгъэм нэхъыфІу кыгъэнэхути, хъэр зэпызоплхъыхъ: и кІэ кІыхъ бэлацэр егъэджэгу, и жъэри, гуфІэ нэхъей, ныктуэзэтэхщ, езыр щхъуэ-фІыщІафэщ, танэ хуэдиз мыхъупэми, цІыкІукъым.

Ар аргуэру кызызэпэмри, хъумакІуэхэм защихъуэу увыжащ, кызызэрыщытхъуахэм щхъэкІэ фІыщІэ яхуищІ щІыкІэу. Іэдэм еІэбыхыу Іэ щыдилъэкІэ, нэхъри и кІэр егъэджэгу.

– Умыгузавэ, Іушыцэ, къупщхъэ гуэр уэри кыплхъысынщ, ар фІыуэ уолъагъу, – жи Іэдэм.

– Ауэ къупщхъэ къудейракъым... – кыпешэ Іэдэм и хъумакІуэгъу Іэмин.

Абы хэту хъэр кызызгъэдохъэ и кІэр игъэджэгуу, пэкІэ зыкысщихъуэу.

– Еплхъыт зэрыхъэ губзыгъэ!.. УзэрыщІалэжкыр кыищІащи, ныбжьэгъу зыкыпхуеи. ТІэкІу уэри едэхашІэ, – кыпешэ Іэмин.

Сэри Іэ дызолъэ, езыми фІэфІ хуэдэщ. Си Іэр кыщыІусхыжкІэ, къохуцхъэри, макъ ищІу и дзэхэр зэтрегъауэ.

Ауэрэ дыщІохъэ зи утыкум Іэнэ папщІэу пхъэбгъу зэкІэрыІулІа, «козелкІэ» зэджэ теуапІэр зыщІэт, зи блынхэм гъуцІ Іунэ къеукІэкІауэ зэрылажъэ щыгъынхэр зыфІэль пэшым. Я фІеягъкІи, кызыыхэщІыкІакІи, я теплъэкІи щыгъынхэр зэрызэмыщхъым ещхъу, абыхэм я щІагъым кыкІэщІэт е кыкІэщІэль вакъэхэри зэмыфэгъут: хъэфэ ботэ, лъэгу Іув зыщІэт ботинкэ, кроссовкэ зэщІэтхъа, зи лъэкІэным деж гъуанэу пхрылэжыкІа кирзэ шырыкыу... Пэшым щІэт пщІэнтІэпсымэ-вакъэмэмрэ жыпс-цементымэмрэ, лэчымы тІэкІуи хэтыжу, кыпфІагъэщІт хъэуа къабзэ щызэмыкІуэж нэгъуэщІ дуней укыщыхута. Ауэ Іэминрэ хъэмрэ ар къащІимыхъэххэ нэхъей, гуфІэр я нэгум кърихт, я жъафэри зэтэхьэртэкъым. Іэдэми къридзэІауэ фэ теттэкъым. Абы Іэнэ тхуэхъуну дызыщыгугъ пхъэбгъухэм «Правда» газетитІ трильхъэри, «пэж» къалгыхъуэу ди гупсысэхэр Іэнэм темыкІуэтын щхъэкІэ, и гущІыІум триубгъуэжащ си щхъэгъусэм хъуржыным кърилхъа стІолтепхъуэ укъуеар. Арати, хъуржынри зэрихын щІедзэри, ди пащхъэм къохутэ, кІуэ аракъэ, зы нэхыхытх езыгъэжъэжын ерыскы.

Іэнэр хъэзыр щыхъум, дэ дыхъэзырыххэти, Іэдэм нэхъыжы, Іэмин гупу, сэ сыбгъуэщІэсу дыпэротІысхъэ. Іэмин бжэр дэмэдазэ ещІри, лъапэкІэ кІэщІэІунщІэурэ хъэр щІегъэкІ пэшым, кыдэнэцІу щымысын щхъэкІэ:

– Уэрей, – жи тхъэмадэну кыгъэщІа нэхъей, гуп зэхэгъэсыным хуэІэижь Іэдэм, – дунейр щыгъей зэманым мыпхуэдэ ІэнэкІэ нысэ ирашыжу щытауэ жалэжкІэ. Тхъэм и шыкурщ, шхын щхъэкІэ цІыхур гугъу ехыжккъым... ЩІакхъуэ Іыхъэ къэлгыхъуэныр нэхъыщхъэу щыщыта зэманыр блэкІащ... Иджы нэхъыщхъэр уи гур зэхуэгуапэу мыбы хуэдэ ІэнэфІ убгъэдэсыныращ, уІэбэмэ щІакхъуэ бзыгъэр тІум, щым зэдэбгуэшыфу.

Тхэм апхуэдэу дызэхуцигъэт! – жиІэу Іэдэм и Іэгубжьэр кыщиІэткІэ Іэмин:

– ЖыпІар кѳабыл ухъу! – жеІэри ирегъэуалІэ, сэри закѳыкІэрызгъэхукѳым. Тесшыхыѳа ѳІагъуи ѳымыІэу, зэуэ Іэгубжьэхэм из сцІыѳащ. СыщыбгъуэцІэсым деж апхуэдэу сцІыуэ кыщцІэзублами цхъэусыгъуэ иІэт.

Институтым зэгуэр кыщыздеджа си ныбжьэгъу гуэрым жиІэ зэпытт: «Іэгубжьэ нэщІыр Іэнэм тебгъэтыххэ хъунукѳым, иту тебгъэтынращ мыхъуххэнур». Абы цыгъуэ ар Москва Іэпхъуэѳауэ нэхъ Іуѳу кѳалытэхэр зыщцІэс комсомол школым ѳеджэрт. Москва ѳыпсэу дэнэ кѳэна, кѳа-лащхэм цхъуакІуэ зэ кІуэуэ кѳэкІуэѳам нэхъ губзыгъафэ кыщытеуэ зэмант, кыщцалъхуа кѳуажэм е кѳалэм зэи дэмыкІам нэхъри, жыІэгъуэр япэу ѳызэхэтхам, зэныбжьэгъухэм зэрыдгъэщцІэгъуэнур тцІэртэкѳым абы и губзыгъагъэр. Дехъуапсэрт, ефыгъуи кытхэтт. Апщыгъуэм сеупщІауэ ѳытат:

– Ар дауэ? Іэгубжьэм итуи имытуи Іэнэм тебгъэт мыхъунумэ, бгъэдэсхэм сыт ящІэн хуейр?

– Гупсысэ! Псори фыгупсысэ! ФщІэну фыхуеймэ, ар философии куущ, диалектикэ жыхуалэм и хабзэ нэхъыщхъэращ. «Борьба и единство противоположностей» жаІэу зэхэфха? АбыкІэ си кандидатскэр стхын си гугъэщ.

Зыкѳом дэкІри, ди цІыхугъэ гуэрым кыдѳжиІащ философ хъуну кѳе-ѳѳа щІалэр зи наклэр щІэуда, фадэм зэхигъэбэга гуэрхэм яхэсу, езыми фадэр щІишрэ, диалектикэм и хабзэхэр яхуиІуатэу Къэзан вокзалым щилъэгъуауэ. Си цхъэкІэ ар си фІэщ хъуакѳым, сыту жыпІэмэ, адыгэ цІыхум апхуэдизу зигъэпудыѳыфын хуейкѳым.

Къыздеджауэ ѳыта щІалэр сигу кѳэзыгъэкІыѳа ди Іэгубжьэхэр апхуэдизкІэ цІыкІути, пэжыр жыпІэнымэ, нэщІми итми зэрагъэхышхуэ щыІэтэкѳым. Ауэ жѳы дэхугъуэ иумыту уефэм, сыткІэ уефэми зыкѳэ.

– АтІэ, нэхъыщцІэ кыщцригъэхъуакІэ, кѳафщтэт... Щи, хабзэ тхэлъу, дызэхуэпэжу, ди псалъэм дытетыжу, фадэ дыщцІемыфэн цхъэусыгъуэ димыІэу Тхэм куадрэ дигъэпсэу!.. ЗыкѳыскІэрывмыгъэхуэ сэ зэрысщІым хуэдэу фэри фщІы! – жеІэри, Іэдэм и Іэгубжьэм хуискІа фадэр ирегъэжэх фІэІэфІу, и псыхуэлІэр ириху уи гугъэну, и нэгур зэльыІухауэ. Дэри дофэри, аргуэру изогъэхъуэж. Аргуэру дофэ. «Лимоннэр» доухри, нэхъ цІыкІуу, литр ныкѳуэ фІэкІа мыхъуу абы гъусэ кыыхуэсцІа «Столичнэри» тыдоч.

– АтІэ, ныбжьэгъухэ, бысымым цхъэкІэ бжьэр кыщцІэтыр иужыІуэкІэщ. Абыи, Тхэм жиІэмэ, дыхунэсынщ. Иджыпсту уэ, мыпхуэдэ Іэнэ дыщызэбгъэдэсыну лъэкІыныгъэ кыдэзыта Іэмин, псалъэ жыпІэу, абы цхъэкІэ дефэну сыхуейт...

Іэмин зыкѳиІэтыну кыщцекъукІэ, шэнт папщІэу зытес ашычыр кѳокІыргъ.

– А, зиунагъуэрэ, ущыскъэ! Мыбдежым хамэ кытхэткѳым. Зэныбжьэгъу Іэнэ дыбгъэдэсу дыкѳыщылъэт-дытІысыжу кѳекІурэ? Пэжкѳэ жысІэр? – кѳоплэ си дежкІэ Іэдэм.

Сэри хабзэм мыІейуэ хэсщІыкІ си гугъэжщи, си щыкѳум я Іыхылым сыкѳыдэщІу жызоІэ:

– Сэ фэ тІум нэхъри фІыуэ сынэхъыщцІэщ, фезгъэдэжжуи аракѳым, ауэ, зэрызэхэсхамкІэ, уи нэгур кѳалъагъумэ, жыпІэр зэхэхмэ, ерыскѳы Іэнэм кыпэрытэджыкІкѳым.

ЖысIар кызырэзидицтэр кызыгуригыаIуэу, Iэдэм и цхьэр ищIащ. Ар цыслыагым, сэри нэхъри сыкыэгущуэри, кыпысщаш:

– Iэнэм пэрыс нэхъыжыкхэм пщIэ зэрыхуащIыр ирагьэлъагым хысэпкIэ апхуэдэу кыщыльэтым ищIэр фэрыщIаг мэхъу, сыту жыпIэмэ, ерыскыым нэхърэ нэхъыжы Iэнэм щыпэрытIысхэа цыIэккыым... – Iэдэм аргуэру и цхьэр щыщIым, сыкыэбырсеипаш:

– Зэгуэр уэркы цауэхэр Iэнэм пэрысу пщыр щыщIыкхэм, пщIэ зэрыхуащIыр кыригьэлъагым, зы щIалэ кыщыльэтатащ. Пщым и сэшхуэр напIэзыпIэм кырипхуэтри, щIалэм и цхьэр пигьэлъэтатащ. «Iэу, зиунагьуэрэ, апхуэдэу цхьэа пщIа?» – жаIэри Iэнэм пэрысхэр щызэщIэдэушэм: «Ерыскыым нэхърэ сэ нэхъ пщIэ сиIэу фэрыщIу зылгытам ерыскыыри сэри дигьэпудаш», – жиIащ пщым...

– Ди пасэрейкхэм Iушыгыэу зэхуахьэсар диIэжатэмэ... – хэгупсысыкхэа щIыкIэу жиIэри, сэри кызыэхурджауэу Iэдэм кыпысщаш: – Мы псалъэ зэстам жиIэнур зэ жебгыIэккыэ уэри!

Щэхубзэ дохъу, тпэмыжыкхэу блэкI гьуэгуирижэ машинэм кыIуки макхамэм укыдэфхэ хьуну IушщIу зэхэпхыу.

Iэмин ерыщ гуэру кыщIэкIынти, и цхьэфэцыр игьэтэдэжын сфIэщIу есIуэтылIа хыбарыжыкхэм хымпIар имыщIу кыотэдэжри, цIыху мин бжыггэм я пащхэа кыхута нэхъей, кыщIедзэ:

– Ныбжыкхэу! – Iэдэмрэ сэра дызоплгык. – Ныбжыкхэу лъапIэхэ! Кьурман сызыхуэхьунхэ!.. Фэ цхьэкIэ сэ сымыщIэн цыIэккыым! – тIуми ди цхьэр дощI, ди гуапэ зэрыхуэр кьедгыащIэу. – Мыбы фыкыэкIуэну мурад фэзыгыэщIа фи цхьэхэр узыншэу, мы Iэнэм дыпэрысыхункIэ фи лъатэр гугьу зэрехьым нэхъ гугьуехь фыхэмыту, мыр тедгыэунщ, и жэщыр дэдгыэпсынщIэнщ жыфIэу гукыдэж фщIыуэ фыкызырэытекIухьам нэхърэ нэхъ гузэвэгьуэ фыхэмыплъэу, Тхьэм куэдрэ фигьэпсэу!

«Мыр тезгыэуну сыкызырэымыкIуэр имыщIэу ара? Хэт и «жэщ дэгьэпсынщIэн» зи гугьу ищIыр? Лэч банкIхэм я гугьу ищIыкхэккыым!.. Уеблэмэ, Iэдэм Iурыплгыкхэа фIэкIа, зэ си дежкIэ зыкынгьазэу кызыэп-лъаккыым» – си гупсысэхэм зыкыагыэубэлэцу щIадзэ.

– ... Упсэу! Нэгьэсауэ уадыгэлщ, Iэдэм!.. Тхьэм гуфIэгьуэкIэ пхузигьэщIэж! – жеIэри, Iэмин и хьуэхуэ зэпышар и кIэм негьэс.

– Уи хьэлэлщ, – жи Iэдэми. Иджыпсту ди нэхъыщIэм зэ кыригьэ-хьуэнщи...

Лэч Iуэхум сегупсысурэ, сIэщIэгьупщыкIыжат Iэгубжыкхэр нэщIу щыбгыт зэрымыкхунур.

Аргуэру кызызогахьуэ, аргуэру дофэ. Дызэфэм ди гущIэр игьэушщIылуным и пIэкIэ нэхъри кызыэщIегьаплъэ. АпщIондэху нэхъри нэхъ псалъакуэ дохъу, дызытемыпсалгыкхэи цыIэккыым: дзыгьуэнэфым зи нэ илгыагы е лъакыуэкIэ кьэзыжыкхыф дзыгьуэ кызыэрымьлгыхур мытэрэзу; мывэ зыкIуэщIыль бэлытоку хужыкхэр дэбдзеймэ абы дзыгьуэнэфыр щIепхьуэр ар илгыагыу армырауэ, атIэ псори зэлытар физикэрауэ; вагыуэ Iэджэми цIыху щыпсэуэу, ауэ я акылынышаггэм е я акылы егьэлем кыкхэкIыу зыкытпамыщIэу; Америкэм Иракыкхэр иухмэ, Ираным теуэну, куэд дэмыкIыуи дунейпсо зауэ кьэжыуэ езы Америкэр Кубэм кыищтэну... Ауэ сэ лэч банкIищыр си цхьэм илгыти, си гур зригьэбгыэжт: дунейпсо Iуэхушхуэхэр кысфIэмыIуэхужу махуэ кьэс кыддэгьуэгурыкIуэ Iуэху жыгьейкхэм си гупсысэри ялэхьэн щIадзауэ пIэрэ? А лэч банкIищра атIэ апхуэдиз зэманри Iэмалри зытеуахьуэр?..

ЕтІуанэ бэщырбэр нэцІ зэрыхуар Іэдэм нэбгъузкІэ кыльэгъуагъэххэти:

– Пэ зиІэм, кІэ иІэш... – кыщригъажьэм, Іэмин зэпиудри:

– Мыбдежым пэмыжыжьэу зыщэ соцІэ. НапІэзыпІэм сынэсынщи, зы кьэзгъэсынщ, – жи, си щыкъум я Іыхьлым жиІар зэрыхуейуэ зыгуригъэІуауэ.

– Хьэуэ, хьэуэ! Ар куэдщ! – пещэ и псалгъэхэм Іэдэм. – НтІэ, мы Іэнэ зэхуэтщІыжыр Тхьэм и кІэ имыщкІэ. Уэрей, кІуэн хуей хъуми, Тхьэм и шыкуркІэ, диІэкІэ бэщырбэхьэ кІуэн нэхьыщІэ жан, жеІэ кьудей, – кыщысхуеплэкІкІэ, си гуапэ мэхьу. – Ауэ япэ щІыкІэ, Іэмин, мо хуржыныр къащти, кьыгъэуэ лэч банкІищ... Мыбы ейуэ...

– Сыт хуэдэ лэч?.. – игъэшІагъуэу щІэупщІащ Іэмин, дыкыщІэкІуам зыри зэрыхимыщІыкІыр наІуэу.

– ХужьитІрэ зы щІыхурэ. Аракъэ? – зыкысхуигъэзащ Іэдэм.

– Ди кьуршыщхьэхэм темыкІу тель уэсым хуэ... – кыщІэздза щхьэкІэ, хъумаКІуэр кьэкъугъащ:

– Сыт лэч зи гугъу пщІыр?.. Уэрей, зы лэч ткІуэпс фэзмытыфыну!.. Дэнэ кысхуэ?!

– Дэнэ кыздипхыну?.. Мо пэшым кыщІэпхынущ! – нэхьыкІэжу игъэшІагъуэу жэуап итыжащ Іэдэм.

– Уэрей, схузэфІэмыкІыну! Мастерым кыибжщ, ІункІыбзэ иритыжри, пщыхьэшхьэм щІэкІыжащ...

– Зыгуэру кыпхуІухынукъэ?

– ІункІыбзэІух симыІэу дауэ кызыэрыІусхыну?.. Мыхъуж хъуми, нэхь пасэу кызыжепІэтэкъэ?! Е селъэІунт, е кыфІэздыгъунт... Уэрей, схузэфІэмыкІыну!..

Іэдэм ирифыну дриІэтея Іэгубжьэр кьрихьэхьжри:

– Цемент ухуейкъэ? – кызэушщІащ, си гур игъээзгъауэ иджыри ІэфІ тещІыхьыжу кысхуищІэнІауэ кысхуэупсэ хуэдэ. Іэмини ар игу нэхь ирихьагъэнти:

– КхьыІэ, кьуэш, си щхьэм хуэзгъэхьэзырауэ цемент пэгунитІ щыІэщи, къащтэ! – жи.

Іэнкун сыхьуауэ жызоІэ цемент сызэрыхуэмейр.

– ИужькІэ кыпщхьэпэжынщ, кьуэш!.. Плъагъункъэ кызыэрыпщхьэпэж! Маркэ нэхьыфІ дьдэм щыщц... Зы бэлыхь гуэрщ. Зэуэ хуржыным итКІутэнщи... Ухуеймэ, пэгунитІ къащтэ!..

– НэгъуэшІу щымыхьукІэ, къащтэкъэ-тІэ! – кыхопсалъэ Іэдэми. – Мыхъуж хъуми, лэчкІэ кьэпхьуэжынщ... ХужьитІрэ...

– Пхьэбгъу! – кыхогуоукІ Іэмин. – Мы ди Іэнэм тель пхьэбгъухэр бгъуэ икІи Іув хъужауэ... Мыбы ныщхьэбэ телъам хуэдэ шыгъупІастэ телъыну, пщІэ зиІэ цІыху пэрысыну пхьэбгъу куэдым я насып кыихькъым... Упсагъэхэхэщ. Къапщтэрэ?

ЛъэІуакІуэ-дыгъуакІуэ сыкызыэрыкІуар, щІалитІми я гум фІы зэрыщымыхьэр си гум щІыхьэжащи, зэрытеслъэфэжынури сымыщІэу Іэдэм жызоІэ, сыгушыІэ хуэдэурэ:

– Уи шыпхьур зэуэ хуржыным иплъэнущ.

– Ари уи дамэм теплъхьэнщ! – жи Іэдэм...

– Уэрей, мыІуэху лэчри, цементри, пхьэбгъури. Тхьэм фигъэпсэу! Уэрей, зыри сыхуэмей! Нэхьыщхьэр дызэрыльэгъуащ, шыгъупІастэ зэдэт-

шхаш... – лэчыхэ сыкызыэрыктуар, кызыэрызамытар си жагыэ зэрыхуар теслэфэжыну, эзыхэри сымыгыэукытэну сыпылщ.

– Дауэ узэрыхуэмейр? Сэ уэ кыуэш хуэдэ фыуэ услэгыуаш, узэрыщыхуфэри кыэсщаш... Сыт лэчыр зищысыр? Зырикщ ар! Цыхугыэраш нэхыщхэр!.. – зэфыщыж Иэмин.

– Адыгагыэракэ жыхуэпэр? – абы кыыдежыуун щедзэ Иэдэми. – Сыту дахэу, сыту Иэфту дыщыса! КуэдкИэ нэхь гыунэгыу дызэхуищаш мы пщыхэщхэ хыарзынэм...

– Уэрей, мытуэху лэчри, – сыкыщИэкуа туэхур кыысфидривейми, ескыухыжу кыызыжыэдызоптытыкИ псалтэ дыггэлхэр. – Дыуэршэраш, дыщысащ... Псэ кыабзагыраш нэхыщхэр!

– Упсэу!.. Ар лы хэлщ, – жи Иэмин.

– Уи ерыскыыр убагыэ, дыбгэтхэжаш! – жи Иэдэм.

– Уугурлыщ нахуэу! Дяпэки кыактуэ, дызэрывггэлыагыу! – жи Иэмин.

– Зэ фызэтесабыри, дызыпэрыс Иэнэр нэдывггэгысыжыт! Дэ дефэн хуейуэ кыызолгытэ мыпхуэдиз хыугыуэфыгыуэ тхуэзыггэхэзыра ди шыпхум и цэкИэ! – жеИэ Иэдэм. – Тхэм абы и унэм зэи хыерыр щИэмыкыу гыашИэ кыыхь кырит! – зыкысыхуегызэри, – схужеИэж ди шыпхум! – жи.

– Иэмал имытуэ жесИэжынщ, – жызоИэ, ауэ си нэгу кыыщлохэ лэч сымыху сыктуэжа нэужь, си щхэггысэм Иэдэми сэри кыытхущитхуэнур зыхуэдизыр.

– Сыту ехыула апхуэдэ шыпхурэ апхуэдэ малххэрэ зиИэ цыхур! Зы щхэкИ кыумыгыанэу кыактуэ, – жи Иэмин. Зы тэлайкИэ хогупсысыхыри, кыпещэ: – Мыбы зы урыс щИалэ монтажныкыу кыиддолажыэ. УзыфИэмыкыжыну щИалэфИщ. ЩИалэхэм яжесИауэ мыбдежым абыи зыщетИэщИ, угурлыжыщ. Зэростар жесИэмэ, и гуапэ хыунуш. Абырэ сэре кыидбггэдэкыу, узот мы бгырыпхыр! – жеИэри, Иэмин зыщыпИэкИэ кыыкыуельэф гыушИ кИэрыщИахэр зэжэхуэуэ чэтэн бгырыпх бгыэшхуэ. – мыпхуэдэ уиИа щызоггытри, плыэггыагыэнкыым, – жи зэрыфИ гуэрыр си фИэщ ищыну. Пэжу, апхуэдэ бгырыпх зэи икИ сиИатэжыым, икИ слыэггыатэжыым, апхуэдизкИэ туплыэггыуэдэжэт икИ сэркИэ мыххэнэ лыэпкы иИэтэжыми.

– Сыт мыбы езбггэщИэнур? – соушИэ Иэмин, ауан сщыуэ.

– ЖэщкИэ гыуэлыпИэм укыемыхуэхын щхэкИэ зрыхумыпхэнумэ... Мы си малххэр гыуэлыпИэм кыехуэхынкИэ е кырадзыхынкИэ шынэжыым. Ар адыгэлщ! Апхуэдэ бгырыпх ар хуэныкыуэжыым, – си гум кыипсэлыкыИаш Иэдэм.

Ауэ Иэмин ирихыжыагыэххэти, кыэувыИэжын и мурадтэжыым. Си Иэгубжыэм нэхь мащтуэ искИэурэ, нэхыжыитыым сазэрегугыуар кыащИэрыуэжу кыыщИэкынт.

Хыумакуэм бгырыпхыр щыгыын фИэдзапИэм и лыабжыэм щыщИидзэм, жыгыру макъ ириггэщтуэ блынымкИэ блэм ещхуэ гыушИ церп дыжыныфэ кыепщыхаш.

– АпщыгыуэкИэ, кыуэш, мис мыр... – ищИэр кыызгурымытуэурэ, блыным фИэлэ щыгыынхэм ящыщ зым кыыкИэщИихаш монтажныкхэм зыщхэратИагыэ пыИэ быдэхэм хуэдэ, Косыгыным щыгыуэ щыта шляпэм ещхуэ щИауэ. КыулыкыушИэхэм, псом хуэмыдэу Кавказым щыпсэхуэм, фыуэ ялыагыут апхуэдэ шляпэхэр.

Кыысхуштытхуу си пашхэм щыИыгыа нэужь, сыбэлэрыгыауэ сыз-

дэщысым кыысщхэрикьуэри, кIапсэ кыыфIэлэлымкIэ напIэзыпIэм си жьэпкыым кыыщIигъабыдыхыжаш.

– Еплыт кыызэрэзэгъ! Зы гьуджэ сиIэу уизгъэпльащэрэт!..

Хэт ильэгъа адыгэлIым пыIэр щхэракуэу е щхэрачу, абы зауэ-банэ кыимыкIыу?! Ауэ сэ сыкыщылгъэтауэ сыщытг, жысIанури зэрызысщIынури кыысхуэмыгубзыгъыу. Абы хэту бжэ хьэлъкыыр мэкIыргри, и щхэр егухауэ, бысымым и пIэкIэ укIытэ нэхъей, хьэр пэшым кыыщIохъэ. МакIуэри Iэдэм и лъапэм деж йогъуэлъыкI.

– Уэ уи фIэщ хьуртэкъым сэ мы хьэм нэхъыфIу сыкызэрилъагъур, – жеIэ Iэдэм. Си дежкIэ кьоплъэри: – АпхуэдизкIэ кыызэсащи, зейм нэхърэ нэхъыфIу сыкълъагъу.

– Уэ езым кыбжиIауэ ара сэ нэхърэ нэхъыфIу укыилъагъуу? – мы-арэзыуэ кьохъурджауэ Iэмин.

– Абы кыыжеIэ-ныжеIэшхуэ хуей? Сэ жысIар ещIэ, фIэкIкыым. Тегушхуэу кыызэпсалъэкъым мыхъумэ, апхуэдизкIэ сыкыгуроIуэри, пхужыIэнкыым. Зэзэмызэ сыщытхэусыхэкIэ, кыыхидзэу гыным хуэдэу игу кыысщIэгъуу кыысIуроплъыхь, сыгуфIэмэ – кыыздогуфIэ, – жиIэм текIкыым Iэдэм.

– Ар кьозыгъэсари, зэрызыхуэпщIынур ерагъыурэ кыыгुरызыгъэIуари сэраш.

– АтIэ, кыызэбгъэсащи аракъэ, апхуэдизу фIыуэ сыкыщIилъагъур!

– АтIэ, дегъэплъ хэт нэхъыфIу илъагъуми! – кьэгубжыным нэсащ Iэмин.

– Ухуитщ! – жи Iэдэм.

НетIэ зэхъуэхъужу зэбгъэдэсахэр зэфIэнэжыным нэсащ. Зым адрейм и фIэщ ищIыну пылъщ хьэр езым нэхъ къедэIуэну. Сэ арат си Iуэхур? Пщэдджыжь щхьэгъусэр кыызэупщIынут бжэ-щхьэгъубжэхэр иралэну жэщым кьэсхъа лэчыр здэщIэмкIэ. Кыызэрызмыхар жесIэмэ, кыы-зату кьалезмыхауэ жиIэнут, сымыкIуэмытэу, сызыIурамылъхъэжу тхьэ щилуэжурэ кыыстритхъуэнут.

Ауэрэ зэдауэрэ, хьэм нэхъыфIу илъагъур зэхагъэкIын пашщIэ Iэмал кьагъуэт, езыхэм кыызэралыгъэмкIэ, нэхъ губзыгъагъэ дьдэу. КIэлындор кIыхьым щызэпокуэтри, фоч кIэщIкIэ зэзэуэну щIакIуэ кIапэ зэдытеу-вахэм хуэдэу, зыр адрейм йогуо.

– ТIуми зыжьэу кыызэщIыдодзэ.

– Зэгъусэуш-тIэ, – жи Iэмин.

Хьэмрэ сэрэ дызэпэмыжыжьэу я зэхуакум дыдэтщ.

Iэмин и Iэ ижыр кьелэтри, зэуэ иредзыхыж, икIи тIуми зэдыжаIэ:

– Ушт, ушт, ушт!..

Я Iэпхъуамбэхэр зым адрейм хуишия щхьэкIэ, «узэпхъуэнур мы-раш» жаIэу кыыгурагъэIуатэкъыми, алъандэрэ мамыру щыльа хьэр кыы-щылъэтри си дежкIэ зыкыидзащ. Хэти зэхихауэ кыыщIэкIынщ апхуэдэу гужьейгъуэ щихуэкIэ, игъащIэкIи зэмылъэфын лъагапIэм, метритI-щы хьу бжыхъхэм цIыхур елъэу зэрыжаIэр. АтIэ, сэри, зэрыхъуар сымыщIэу, апхуэдизкIэ зы щытыкIэ гуэрым сыхъати, хьэ кьэпкIам, ниндзям ещхьу, сыщхьэдэлыхаш. Хьэр зы напIэзыпIэ гуэркIэ Iэнкун хьуа хуэдэ, и нэхэр кыыстеубыдауэ кыызэплъу щысри, аргуэру кьэпкIащ. Зыхуэзгъэхъэзыра хуэдэт а пкIэгъуэм, ауэ мо хьэ губзыгъэм зыздыIудзынкIэ хьуну лъэ-ныкыуэм зыкыыхуигъазэри, и дзапэфIанэхэр си лъакъуэм кыыхиукIащ. Сэри Iэ сэмэгумкIэ и тхьэкIумэ лъэдакъэр кыысIэрыхъащи сокъуэ, Iэ

ижьымкIэ щэдыкыыр къэзубыдащи, джэдыгу щампIэшхуэм хуэдэу зэполэл, кысхузэщIэубыдэркыым.

Хьэр зэрыбгъэдзыхэфыгур и тхьэкIумэхэр зэрыарар ди адэм жиIэу зэгуэр зэхэсхати, ар сигу кыщыкIыжым, Iэ ижьымкIи адреи тхьэкIумэ лъэдакыэр фIэзубыдыкIауэ, иджи IитIымыкIи соIуантIэ. Нэхыжьыым жиIэр зыхэбубыдэн зэрыхуейм и щыхьэту, хьэми хуэмурэ зыкыегъэлалэ, ауэрэ сеутIыпщыж. Сэри сытегушхуауэ и тхьэкIумитIыр фIэсIуэнтIыкIыу и щхьэм зытызогыащIэ, езыри, фIагыжьыну щIым хагуауэ къаблэмкIэ ягъэ-зэну зэныкыуэкыу мэлыжь хуэдэ, гужьейжауэ Iуопщ, и щхьэр бетоным тескыуа пэтрэ.

Зы дакыикъэ хьункIэ узэлэбэкIыжмэ гужьейгъуэ сызэрытам елбытауэ сынасыпыфIэт, ТекIуэныгъэм и IэфIагыр зыхэсщIэт. ИкIи сегупсыст: а монтаж бгырыпхым апхуэдиз гьуцI кIэрыщIауэ сфIэлъатэмэ, шэч хэмьлыу, хьэм дзэуэ Iутым и ныкыуэр Iуигъэщэщынут. Кысщхьэракыуэу кысщхьэрапхэжа каскэр ибгьукIэ еIушэкIауэ, быдэу сщхьэрыгъми, абы кысхуищIаишхуэ щыIэтэкыым.

– Ей, щIалэ, мы хьэр утIыпщ, умыгукIыпэнумэ! – зэхызох Iэмин и макыыр. – Хьэмэрэ птхьэлэну мурад щIа?

– Дауэ зэрызутIыпщыгур? СыутIыпщмэ, аргуэру зыкыызжьэхидзэ-нуц, – жызоIэ, си гупсысэхэр сфIызэхэзэрыхуэ.

Хьумакиуэр хьэм тетIысхьэ щIыкIэу зы льякыуэмкIэ щхьэдобэкыухри, и пщэр и льякыуэхэмкIэ щекыузыкI.

– Иджи хуэмурэ утIыпщ, – жи.

Сэри, сысакыгурэ, хьэм и тхьэкIумитIыр щызутIыпщыжкIэ, зречри езанэ къатым йожэх, щхьэгьубжэхэр зэрыIуукIа пхьэбгьухэм дэкIыпIэ кыщегьуэтри, абыкIэ допкI.

– Мы хьэм сыту пIэрэ кыщыщIар? Апхуэдэ хьэл зэи имыIа, уэрей! – егъэщIагыуэ Iэдэм.

– Хьэм щхьэкIэ кыумыгъанэу къакIуэ уэ, – кысхуогумащIэ Iэмин.

– Абы и льякыуэм еплъыт! И гьуэншэджыр лъы защIэщ! – жи Iэдэм.

Iэмин кызоплъыри хоцэтыкI:

– Иджи кIуэфынукукыым.

– Сыт жыпIар?

– Аркъэхьэ кIуэфынукукыым, зо! – жэуап къетыж Iэмин.

Ар зэхимыха хуэдэ, Iэдэм хэгупсысыхьауэ кыпешцэ:

– Иджи ар Iэмал имыIэу дохутырым кIуэн хуей хьунуц.

– Ар иужькIэщ. Иджыпсту ар кIуэфынукукыыми, сэ сьжэнц.

Iэдэм хуей-хуэмейуэ:

– Ирикъункъэ ар? – жи.

– Щхьэ уигу щIэмыгъурэ уи малхьэм? – кыхэкIиикIащ Iэмин, Iэдэм Iэнкун зэрыхуэр кыгъэсэбэпри. – Уэ абы уегупсыса? Езым апхуэдэ шыгъупIастэ кытхуиIэтауэ, дэ... дэ...

– Сыт, Iэмин, кыпщыщIар? – къэгузэващ Iэдэми.

– Сэ зыри кысщыщIакыым. Моращ, мо уи Iыхьлыращ, мо кыуэш кысхуэхьуаращ кызыщыщIар. Иджи абы мастэ кыхалхьэнущ... Хьэ зэдзэкъам аращ и хабзэр. ИужькIэ и джийм зы ткIуэпс иригъэх хьуну-кыым... Илъэс псокIэ... Абы уегупсыса уэ?..

Абыхэм жалэр сэ ауи кысфIэIуэхутэкыым. Сызэгупсысыр нэгъуэщIт: хьэ кызырэзэдзэкъам щхьэкIэ мастэ зыхезгъэльхьэн закыуэратэкыым сэ дохутырым деж сыщIэкIуэн хуейр... ИтIани, кыкIэлъыкIуэ плъырыгъуэр

чэзукІэ Іэдэм кызыэрытехуэр сцІэти, сыт къямыхъяуами, лэч банкИщым си гугъяэр хэсхыжыпэртэкъям. Хэт ищІэрэ...

ИкИи, узэджэр кьокІуэ жыхуаІэрати, етІуанэ жэщым ди унэм кыщІэхутащ лэч банкИщ: зыр хужью, тІур щІыхуу. Къяхъяу псом иужькІэ Іэдэм фІэпсэкІуэд сыхъяу кыщІэкІынт...

КъяІуэтэжыгъуейт абы цыгъуэ сэ а банкИщым кысхуахъя гугІэгъуэр зыхуэдизыр. Щхъэгъусэм и гушыкъяур кыстрикъяутэну Іэмал зэрымгъуэтар-щэ!..

Ялыхъ, къятхуэгъэгъу ди гуэныхъыр!

Сыт щІа абы лъандэрэ? Илъгэс тІощІым щІигъуащ... ЩэщІми нэсагъэнщ. Къыпхуэмыбжынуи куэд дыдэкъям. Ауэ къяббжкИи сыт? Мыхъэнэ зимыІэ Іуэхуш...

Иджы дыдэ, зы махуэ гуэрым, зэрымышцІэкІэ сахэхуат хъярычэтыщІэ лъярызехъэ гуп. Абыхэм яхэтт ди щІыпІэми, зэрыкъяралуи щыщІэрыІуэхэр. Сригушхуэу жысІэнци, си ныбжьэгъуи, си нэІуаси, фІыгуэ ськъязыщІыхуи яхэтти, сащымышцу сазэрыхэхуар ягъэщІэгъуаи хуэдэтэкъям. ЩІызэхуэса Іуэхум тепсэлъыхыныр зэфІагъэкІыу псори ресторанымкІэ дыкІуэн хуей щыхъум, си ныбжьэгъу щІалэхэм ящыщ зым кыхильхъащ унэм дыщІэмыхъэу лъяныкъяуэкІэ пхыдзауэ пщІантІэм дэт Іэнэм дыпэрыуэну. ИкИи, гу лъыптэу, ди гупыр нэхъ нэжэгужэт адреихэм нэхърэ. Ауэрэ ягу къягъэкІыжу щІадзащ я щІалэгъуэм я нэгу щІэкІа гуэрхэр. Сэри, сымыхъярычэтыщІэми, сыгушыІаурэ яхуэсІуэтэжащ си банкИщым я хъыбарыр.

Дэ зыгуэрхэр кыдІбгъэдыхъэрт адреЙ гупхэм къяхэкІыгурэ. Псалгэ гуапэ зыжетІэрт, кыздахъя бжъэмрэ тепщэчымрэ кытранэрти, ІукІыжхэрт. И нэІуасэ кытхэтмэ, кыщІэн щхъэкІэ кыдІбгъэдыхыи къяхэкІт.

Апхуэдэу дыкъякъя-дыщІыпщІу дыздэщытым, зыгуэр си ІэфракІэм кьоІусэ. СькызыэплъэкІм, зы щІалэщІэ дыдэ щытщ. Лъябакъяуэ тІушцІэ лъяныкъяуэкІэ дыкъяІуегъэкІуэтри, визиткэ кысхуеший:

– Си унафэщІым ейщ мыр. Сэ си телефонри ручкэкІэ тестхэжащ. Си шефым игъэщІэгъуащ мыпхуэдэ зэман гугъум банкИщ зэуэ кызыэрызэупхыфар... ЗыкыппищІэнуши, пэплгэ, – жери, зытепсэлъыхъ Іуэхум си щхъэр нэсу жэуап естыжыным пэмышлгэу, кысхуыпугуфІыкІри ІукІыжащ.

Визиткэр бгэ жышым ислъхъэри, сэри си ныбжьэгъухэм сакъыхуэвэжащ. ЗэрымышцІэкІэ сыфІэнэу Іэгубжъэ нэщІ цІыкІур Іэнэм кыщездзыхым, сызыбгэдэт щІалэр кызыэплъри:

– Сыт къяхъяур?.. Апхуэдэу щхъэ упІейтея?.. – кызыэупщІащ кыстегузэвыхъу.

«Зыри» жыхуэсІэу, си щхъэр згъэсысащ. Сытыт къяхъунури?! Дэтхэнэ зыми уригушхуэну щІалэ хъарзынэхэм сахэтт, гукъяэкІыж ІэфІми си гукъыдэжыр нэхъри щІигъэхъае, си псэми си Іэпкълъгэпкъми зрагъэгъэпсэхуу. Ауэ зы гупсысэ мыщхъэпэ гуэр хуэм-хуэмурэ кыспкърыхъэт: зи визиткэ кызатар си деж къяпсалгэмэ, дауи, зытепсэлъыхыныр лэч банкИщратэкъям. Щхъэ мыгъуи сигу къязгъэкІыжат а Іэджэ щІауэ сщыгъупщэжахэр! Еплъ аргуэру сызыхадзам...

Черкесск.

Унэм ухуэзышэж гьуэгу

Романым щыщ 1ыхьэхэр

Къытхэса ди гьунэгьухэм фэтэр щхьэхуэ кьрату зэрыщ1эпхук1ыу, дэ къытф1эщ1ащ ди пэшхэр ин хьуарэ нэщ1ыбзэу. Япэ махуэхэм си дэльхумрэ сэрэ ахэр зыкъомрэ 1уэхуншэу къэдущыхьащ, дыщ1эзэшыхьу. Ауэ, пэжщ, дызэшынуну куэдрэ къытхуи-хуакъым. Сыту жып1эмэ, ди унэм уигу къыгьэк1ырт Мэзкуу дэт Курскэ вокзалыр: дакъыкытху къэсыхунк1э телефоныр къеуэрт. Апщ1ондэху сэри, унэ к1уэц1 ныкъуэзехьэм и кум щызэхэдгьэува шэнтхэр изуду, щхьэрыхьу сыщ1эпхуэрт трубкар къытесхынуну. Аргуэру дакъыкытху дэк1ырти, уэзджынэр къызытракьуза бжэмк1э сыжэрт. Ди деж къак1уэхэм хэти 1эпл1э къысхуищ1ырт, хэти си щхьэм

1э къыдилгьэрти, си анэм 1уэхук1э къызэрыхуейр къызгурагьа1уэрт. Мамэ къыщ1эк1ырти, и ныбжьэгьухэри, и ц1ыхугьэхэри, и 1ыхьлы гьунэгьухэри, ди благьэхэм я благьэжхэри, абыхэм я ныбжьэгьухэри къыщ1ишэрт. К1уэзакъэ, республикэм къуажэрэ къалэу иту хьуам, Адыгейри Къэрэшей-Шэрджэсри хэту, уеблэмэ Союз псом и дэнэ пл1анэпи кык1ыу къытхуэмык1уэу п1эрэ жыс1эрт. Сэ згьэщ1агьуэрт мамэрэ папэрэ къызыхэк1а лъэпкъ ц1ык1уит1ым апхуэдиз благьэ къызэраубыдыр. Пщы-хьэщхьэм, телефоныр минрэ къытесха нэужь, си анэм пэзубыдырт телефонисткэу сызэрылажьэм, унэбжэр 1усх-хуэсщ1ыжу гугьуехь стелъхэм къыпэк1уэ хьэкьыр къызитыну.

Ди деж ц1ыхур уэру къыщ1еблагьэр къызытек1ухь 1уэхухэр мамэ ф1эк1а нэгьуэщ1ым хузэф1эмык1ыну ябжырти арат. Пэж дыдэуи, ахэр къыщ1эк1уэр мамэ зэтес яхуищ1ырт. Тыншу. Нэжэгужэу. Языныкъуэхэми къэгубжьауэ. Ауэ сыт щыгьуи псынщ1эу зэф1игьэк1ырт. Сыту жып1эмэ ц1ыхур ди унэ къыщ1эк1уэ 1уэхухэм теухуауэ мамэ зэль1ухэм яхэт къыщ1эк1ынтэкъым и псалъэк1э дахэмк1э къимытхьэкьу. Е и губжьым къыф1эмыл1ык1. Абы иужьк1э унагьуэк1э ныбжьэгьу къытхуэхьуахэм ящыщт мамэ 1уэхутхьэбзэ зыхуищ1а Полини. Абы и нэк1убгьуит1ыр сыт щыгьуи балиифэ-ф1ыщ1афэт, и нэхэр щтэлэщтаблэт, зэи зытримых хабзэ 1элъэщ1ыр, пасэм къэзакъ ц1ыхубзхэм зэращ1у щытам хуэдэу, и нат1ащхьэм щыф1эпхык1ат. Зы махуэшхуи къанэртэкъым абы ищ1а хьыршынхэр ди 1энэм темылъу. Мамэ сыщ1ыгьуу сэри щ1эх-щ1эхьурэ ськ1уэрт абыхэ я деж. Полине и унагьуэр иц1ыхум къыщынэртэкъым мамэ – щхьэж къыщальхуа махуэри ищ1эрт, уф1эф1мэ, я щэху гуэрхэми щыгьуазэт. Сэ сызэригьусэм щхьэк1э къымыгьанэу, бысымым а щэхухэр

мамэ кыыхуиуатэрт. И нэкиур игьэпщкгуурэ Полинэ гын зэрыщидзэу, мамэ кыызэщлэнэрти щлэупщлэрт «аргуэру ара?» жиэрти. Итланэ Тарас Булбэ ещхэ Петя, Полинэ и лыр, пщэфлапэм щлишэрти, мыхьыр иригьэху ешхыдэрт. Фыгуэ ефа нэужь абы и хьэлт и фызыр иубэрэжбу. Ауэ мамэ кыыхуэдзэлашхэртэкьым Петя, фыгуэ зэриужьыгум щхьэки кыимыганэу, си дэльхум и щхьэр сыт щыгьуи пщлэншэу хуцлишэрт. Зэгуэрым, зэманьфл дэкла нэужь, кьэсшлэщ Полинэ апхуэдэу и гур ди унагьуэм кыщыкларыпщлам и щхьэусыгьуэр – мамэ игьэхьужауэ щыгат абы и уз хэтлэсар.

Ди унэ кьэкигуэрэйт Апшэбей щыщ егьэджакгуэ цлыхубз быхьутлэ, Мирэт жари. Абы и лыр ныкьуэдыкьуэти, и бынитхур и закьуэ кыызэщлигьэтэджену и пщэ кьыдэхуат. А псом и щылуужклэ кыыхудэклат и гуащэ-тхьэмадэжьи зэрихьэну. Щэбэт кьэсыхунклэ ар Мэзкуу лъатэрт, тхьэмахуэ махуэм кыигьээжырт, хьэпшып хьушэу кьишэрти. Блыщхьэ махуэм и лэнатлэ пэрыхьэжырт: есэпымклэ сабийхэр иригьэджэрт. Трильхьэжышхуи щымылэу, хьэпшып кьишахэр тхьэмахуэ зэхуакум кьириу-быдэу ишэрти, аргуэру тригьазэрт. Апхуэдэу Мэзкуу кгуэ-кьэкигуэжу зэманьфлклэ ирихьэклащ, и тхьэмбылхэм щылэ хигьэхьэу узым кьириу-дыху.

Сымаджэщым кыщлатхыклыжа нэужь, зы махуэ гуэрым Мирэт ди унэ кьокгуэ хьуржын хьэлгьэшхуэ илыгыу. Абы илт хьэпшып лъаплэ гьуэтыгьуей куэд. Ахэр тыгьэ кыыхуищлыну зэримурадыр кыщищлэм, мамэ и макьым зригьэлэтащ «жыплэ хьэдэгьуэдахэр сыт?» жери. «Сэ кыысхуэщла кьомым елыгтауэ, мы хьыданьжьхэр зыми щыщкьым» жиэу Мирэт кыщыгьынанэм, мамэ арэзы хьуащ абы хьэпшыпхэр кыи-зэрищхуа уасэмклэ кыигьэнэжыну.

Мамэ зэлэзахэм я нэхьыбэм «уи анэм и плэклэ кьудейм дигьэхьужащ» кыызэрызжалэр сфлэгьэщлэгьуэнт. Языныкьуэхэми «кыызэрыдэусэу ди узыр тцхьэщихащ», адреихэм «гуапэу кыызэрытхущытым и сэбэп кьыдэклащ», нэгьуэщлэхэми «и псалэр хуцхьуэ тхуэхьуащ» жалэрт. Ахэр мамэ щеслуэтылэжкклэ, дыхьэшхырт: «Я гукьыдэжыр кыызэрыслэтым, я гугьэр зэрыхезмыгьэхыжым щхьэклэ апхуэдэу кьафлэщлу аращ, армыхьу хуцхьуэщ зэрызгьэхьужыр».

Сэ мызэ-мытлэу срихьэллэщ сымаджэхэр зыщлэлэ унэ гьуабжэ нэщхье-ифэм зэрыщлыхьэу пэш кгуэцлэхэр мамэ и нурым зэригьэнэхум. «Сыгьэ-лъагьу, дэндежыра кьоузыр, сыт хуэдэ щыкклэклэ кыызэроузри? – зэ-пиудырт абы тхьэусыхафэр клыхьу езышэжьа цлыхубз зи ныбжэ хэкигуэтар, – сэ уэ узгьэхьужын хуейуэ аращ, уи гьащлэм и кьэкигуэклэклэм седэлуэнуракьым си кьалэныр». Гьэщлэгьуэныракьэ, апхуэдэу зыжрилэ фызыжьхэм ар я жагьуэ ящлыртэкьым, уеблэмэ я дзыхь нэхь кьрагьээзырт.

Мамэ щлэмычэу ираджэрт кьуажэ пхыдзахэм. «Скорэр» щызэпэу-быдам е сымаджэхэм машинэ кьагьэкигуэну щахуээфлэмыклым деж папэ иришажьэрт ар. Языныкьуэхэм пщыхьэщхьэу, дунейр зэцлэщтхьэр лумылу. Зыкьом дэклирти, си псэм гузавэу щидзэрт, машинэ зэжьэхэуэ шынагьуэ си нэгу кыщлэзгьэхьэрти. Нэху щыхунклэ жыхуалэм хуэдэу унэ кгуэцлэр кыызэхэсклухьу сыщыщлэт щылэт. Етлуанэ махуэм урокым сыцлэжеихьырт.

Сымаджэхэм я деж щыкигуэклэ, мамэ «Волгэ» цлуужхэмклэ, и нэхьыбэр флыцлэу е хужьу, гуашу щыгамэ, хуэм-хуэмурэ кьалэ уэрамхэм бжыпэр щаубыду хуежьат лэуэлыауэншэу зекгуэ хамэ кьэрал машинэхэм. Нэхьы-бэу «Мерседесхэм». Ахэр зейхэм я нэгур щагьэпщкгуэрт узыпхымыплыф

абджынэ фЫцІэхэм адэкІэ. Иужь зэманхэм апхуэдэ машинэ зыкызыыххэри кыѲулъадэу хуежьбат ди унэ бжэІупэм. КъызырэщІэкІымкІэ, «Мерседес» ехэжьбахэр зейхэри, машинэ зимыІэхэми хуэдэу, сымаджэт.

Дэ куэдрэ дыкІуэрт си анэр къыщыхъуа щІыпІэм: лъэпкъ щІэныгъэм, щэнгъуазэм я къежьапІэм. Мы щІыналъэм иджыри щызеуэрт узыпхымыплъыф пшагъуэбэм нэхугъэр пхызыша цІыху телъыджэхэм я псэр. Зэгуэрым дэ дыкыщыгувыІащ унэ цІыкІу гуэрым и гупэм, Цагъуэ Нурий и «университеткІэ» зэджем пэгъунэгъуу. Иджы абы «цІыхубэ библиотекэ» фІащат.

А махуэм дызыІухъа унэр адрейхэм къахэлыдыкІырт – и щІыкІэкІи, и инагъкІи. Унащхэм щыхуарзэт бэракъ удзыфэ. Сэ си гугъащ абы адыгэм ди дамыгъэр, шабзэшищ зэблэдзахэмрэ вагъуэ 12-мрэ тету, арщхэкІэ сыщыуащ.

– ДэнцыІэ фи сымаджэр? – щІэупщІащ мамэ и ныбжьэгъу цІыхубзым и унэм дызэрыщІыхъэу.

– Нэлжан, си псэм хуэдэ, уи жагъуэ умыщІ, ауэ нобэ тІэкІу зодгъэгъэпсэхуну ди мураду укъедджауэ аращ, – и Іупэхэр зэтежащ бысым цІыхубзым, – уэ зэи ухущІыхьэркъым. Къысхуэгъэгъу, пцІы дыупсу укызыэрытшам папщІэ. Алыхьым и шыкуркІэ, псори дыузыншэщ.

Слъагъуурэ мамэ и нэкІур къэуцІыплъащ, и нэхэр щыункІыфІыкІащ.

– Мыр сыту Іейуэ укызызІууа? – къыпыдыхьэшхыкІащ Хъаджэт, – тІэкІу зозгъэгъэпсэхуну си мураду арщ, уи фІэщ щІы: ди унагъуэм фІыуэ удолъагъу.

Ар пэжт. Ауэ мы унагъуэм щызекІуэрт нэгъуэщІ «пэжи».

Мамэ щІэх дыдэу теужащ. Хъаджэт, зэрыкъулейм щхьэкІэ зыкыыхуигъэщІагъуэу, и пэшхэм чэзууэрэ мамэ къыщришэкІыху, сыщІокІри сокІуэ я гъунэгъу библиотекэм. Абы цІыхупсэ щыбауэртэкъым. Зыкъомрэ сыпэплъащ «къыщІыхьэжынуІа хъунщ» жысІэу. Щымыхъум, сыкъыщІокІыжри макъ гуэрхэр къыщыІуу къысфІэщІа шыгъуэгумкІэ соунэтІ. Абдежым щащІа мафІэр ныкъуэужыыхт. Нэрылъагъут тхыль зыкъом зэрагъэсар. Тхыль ныкъуэсхэм ящыщ зы къызоштэри, жинтым тетым сыкъоджэ: «Антология адыгских инструментальных наигрышей». Ар слыгъыу библиотекэмкІэ къызоунэтІыж. ХъыджэбзитІ къыщІыхьэжауэ щІэст зэщху хуэпауэ, бостей плъыжь ящыгъыу. Сэлам есхын зэрыхуейр сщыгъупщэжауэ тхылыр язогъэлыагъу:

– Сыт щІэвгъэсар? Мыр зэрытхыль телъыджэр фымыщІэу ара?

Зэплъыжа мыхъумэ, хъыджэбзитІым зыри къыспадзыжакъым, я нэгуми зы мэкъалкІэ зихъуэжакъым.

– Антологиер щІэвгъэсар сыт? Ар тхыль телъыджэщ! – зезгъэІэтащ си макъым.

– НтІэ, сытыт дыбгъэщІэнур? – икІэм-икІэжым и жьэр зэтрихащ зым. – ИлъэсипщІ хъуауэ цІыху къыщІэупщІакъым. Сабэм иуэжауэ щІэлыщ, зэм зы щІыпІэ, зэм нэгъуэщІ лъэныкъуэ дгъэІэпхъуэу. Адрей библиотекэхэм тІахын ядэркъым. Уэ езыр, ... къытхуэгъэгъу, хэт ухъуну?

– Фымыгузавэ, сыкъызырэрыгуэкІ цІыхуц, тхыль фІыуэ слъагъуу.

... Сымаджэхэм, и цІыхугъэ-ныбжьэгъухэм я деж къыщымынэу, мамэ сыздишэрт и лэжьыгъэм теухуауэ здэкІуэ нэгъуэщІ щІыпІэхэми. Псалъэм папщІэ, район пхыдзахэм. Иужьы мамэ сыщІыгъуу сыздэщыІар Дзэлыкъуэ хъупІэрщ. Курс нэхыжьхэм щІэс студентхэр экспедицэ ишат а щІыналъэм. Дыздежъам дынэсыху дунейм тІэурэ щэрэ зихъуэжат – зэми пшагъуэр Іууу къытщхьэщыхьэрти, уэшх тІэкІу къешхырт, зэми

зеклэщлэхужырти, ихъурейгыр нэху кьэхужырт. Ищыхуэ гупым я дей дыщытельэдам, пшэхэр жьым зэбгрихури, уафэ льящлэр кьэнэхужат. Абы и кум пхыктырт тафэмрэ бгымрэ зэпызыщла лэгупыкыур. Гьэмахуэ хъуплэр лыдырт уэсэпсыр дыжыныфэу кызытецлуукл удз лувхэмклэ, щыплэ-щыплэклэрэ щыплыагьурт «пэлыауклэ» зэджэ удзыжыым зи лүфэхэр зэщлщта псынэпс цыклухэр. Ихъурейгым, нэм кьиубыдым, щыкыухьат шыхэр. Нэхьыбэу шыщлэ зи гьусэ шыбэт хъуплэм итыр. Щхьэр ягьэуназэрт сызэмыса льяганлэмрэ абы щылэ хьэуамрэ.

Шэджагьуэ пщондэ Ищыхуэуэхэм я узыншагьэр кьэтпщытащ, а псор тхылгым кыщыдгьэлгьэуэжаш. Дэ тщыгьут зи лыку – Дзэлыкьуэ рай-он сымаджэщым и хирург Басир. Пщыхьэщхьэхуегьэзекл хьуауэ, а махуэм тщлэн хуейр зэфлэдгьэклауэ, ар кыдоупщл «шыгьажэ спортым дихьэх кыфхэт?» жери. «Хьэуэ, – жалэ хьыджэбз цыклу сщыгьухэм, ахэр шым щышынерт, – теориеклэ мыхьумэ, нэгьуэщлклэ хэтщыкыкы щылэкьым». Ауэ сэ сфлэгьэщлэгьуэну кыщыщлэм, шы кьарэ кыызбгьэдешэ:

– Мыр шы лүщц икли лэсэщ.

Кыыздэлэпыкьуурэ уанэгум срегьэтысхьэ, езыр шыгьуэм мэшэри дожьэ. А меданым, пщы хэмылгу, фыуэ ськьэшынащ икли зэуэ гухьэхуэгуэ ини згьуэтащ.

– Уэ япэ дыдэ шым ушэсауэ ара? – кыщыкылящ Басир си щыбагьымклэ.

Сэ си щхьэр сщлащ: нтлэ. Щлэх-щлэхуэрэ кыызэбгьэрыклуэ жьым си щхьэщыр зэбгрипхьат. Жьым кьалэ клуэщлым зыщымыкьуэдиифу, унэ сатыр зэхуакухэм даубыдэрэ лэпхлгьэпх ящлу кысфлэщлэмэ, мы щыплэ хуитышхуэм ар щыпаштыхьт. Езыр-езырурэ зезыгьэсэжа сурэтыщлым ещхьу, ар ерыщу иужь итт мы щыналгьэм щытепщэ пльыфэ нэхьыщхьитлыр – ильябжьэмклэ щылэ удзыфэмрэ ищхьэмклэ щыплыагьу щхьуантлэгьэмрэ, уафэ льящлэм щызельатэ пшэ гуартэ хужьхэм я фэ тлэклуи хэту, зэхипщэну.

Басир сэрэ зыкьомыфлрэ дыклуауэ, бгым дыдоклри, бгьуэнщлагь мыин гуэрым деж дыкьыщоувылэ. Шым сэр-сэру ськьэопсыхри, си гьусэм и ужьым ситу сыщлохьэ. Си лэпкьлэпкьым занщлэу зыхищлащ абы и клуэщлыр зэрыщлылэр. «Мыпхуэдэ бгьуэнщлагь щымащлэкьым мы щыплэм, – жилящ Басир, – языныкьуэхэми хьэдэ кьупщхьэ кыщыагьуэт. Сэ си анэр балкьэрщ. Абы зэрыжи лэжымклэ, зауэ зэманым, абы я льяпкьыр кыщыталхуа щыналгьэм щрагьэклым, лыжьхэм я нэхьыбэм ялгьэклэ кьагьэнакьым я льяпсэр ямыбгынэну хэту. Жылэ псом плэхэнэу зы лыжь-лыжьытл флэклэ кьыдэмынэу, адрей псор дашат. А кьэнахэр, я ллэгьуэр кызыэрыблагьэу, бгьуэнщлагьхэм клуэрт».

Бгым дыкьэхыжауэ Басир и шыр щигьэлгьэхьум, сызытесри абы клэлгьыщлэпхьуащ. «Уай! – ськылящ сэ, – нэхь хуэм зыщл, ськьохуэх!» «Шхуэлу кыжьэдэкьуэ», – кыгьэклэрэхьуащ Басир. Си гьусэ ллым зэрыжылам хуэдэу сщлыри, си шыр кьэувылащ. Зыкьомрэ псалгьэмакьыншэу дыклуащ тлури. Итланэ шы гугьу кысхуищлу щлщидзащ. Сэ сызытесыр зэпэспльыхьащ аргуэру. Шы кьарэ дахэм уимытхьэкьунклэ лэмал илэтэкьым. Ауэрэ дыздэклэуэм, Басир соушщл и лэжыгьэм теухуа лүэху гуэрклэ.

– Уэ тлум щыгьуэми кыбгурылуэнукьым.

– Сыт щхьэклэ?

– Уэ унэгьуэщл цыхуш. Укьалэдэсщ.

– Къызгурылуаш: къалэмрэ къуажэмрэ я зэхуэмыдэныгъэр ... Ар ноби узыгъэпфейтей луэхуу цыт?

– Ауэ сытми!

– СщӀлэркъым, къалэми къуажэми гъащӀлэр щоклуэкӀ.

Басир дыхъэшхыпщӀ зищӀлаш:

– Къалэр псалъэ гъуцэм щӀигъэнаш, гъащӀлэ щеклуэкӀыркъым. Ар тэмэму зэрыжысӀэнур сщӀлэркъым, ауэ къалэ гъащӀлэр зэрыщытыраш: щхъэ-цыр зӀихыным и пӀэкӀлэ толъэшӀыхъ, щӀыфэм елусэ мыхъумэ, къупщхъэм нэсыркъым.

– ЗэрыжыпӀэмкӀлэ, гъащӀлэр къыщибыргъукӀыр къалэм укъыдэкӀла нэужыщ.

– Араш, ауэ щхъэтечу зэрыбжесӀам щхъэкӀлэ уи жагъуэ умыщӀ.

Абы и ужькӀлэ, сызыхуэмыарэзыжу, щым сыхъури нэхъ щӀлэхуу дызэ-рынэсыжыным сыщӀлэхуэпсу сыхуежыаш.

– Си адэр мэлыхуэу шыташ, – пищаш Басир псалъэмакъым. – Сэ абы куэдрэ сьдӀлэпыкъурт. Сызэгупсысыраш: языныкъуэхэм деж лӀщыр нэхъыфӀу къызгуролуэ цӀыхум нэхърэ. СыщӀалэжь цӀыкӀуу жӀэкӀлэрэ былыми мӀли схъумэу губгъуэм лӀджэрэ ситаш сэ. Уеблэмэ пщӀлэ къудеи димылэу. Мызэ-мытӀлэу къысхуихуаш цыгыныжь сьубгъурэ мӀл гупым сахэлэу нэху сыкъыщекӀ. Е жэмхэм ягъунэгъуу сыщыгъуэлъырт. Апхуэдэхэм деж сигури нэхъ мамырт, нэхъ сыхуабэрт, жьапщэм сыщахъумэрт лӀщым.

– Абыхэм уапӀытӀынкӀлэ ушынэртэкъэ?

– Хъуэ. Ахэр сакъщ, я зэран къокӀынукъым... Дэ зэдӀлхузэшпхъуу пщӀы дралӀт ди адӀ-анэм. Сэ сьеханӀт. Нобэр къыздэсым сщыгъупщӀэр-къым гугъу сьзэрехъар: бел хъэкхъуафӀкӀлэ вэнвейр къыщӀлӀстхъуу, ар гу цӀыкӀум искӀутӀжрӀ къыщӀлӀсшу. Си лӀхэм гуэбӀн ящӀыхункӀлэ, си бгыр иубыдыхункӀлэ сылажьэрт. Зыри щыслъэмькӀыжым дежт шынэхъыщӀлӀхэм сыщеджӀэр.

– Уи адӀ-анӀр-щӀэ?

– Ахэр дӀ хуиту щытлӀагъур щӀымахуэ закъуэрт. Ди адэр гъэма-хуэ хъупӀэм щӀлӀт мазэ бжыгъэкӀлэ, ди анӀр гъэми щӀыми колхоз губ-гъуэм итт, лъапӀкӀлэ тӀлэу е фӀанӀкӀлэ пщӀлэу. Пщыхъэшхъэм къӀекӀуэжамэ, ди хадэм илӀжыыхъырт. НэхъыщӀлӀхэм языхъэзым фӀанаркӀлэ игъӀнӀхурт, нэхъыжылуэхэр зыщӀигъурти тӀлӀрт, ипщӀлӀрт.

– ЖӀщым сытыт къыщӀлӀптӀыну?

– ЯпӀрауэ, махуэм хущӀыхъэгъуэ къратыртэкъым, етӀуанӀрауэ, ди хадэм пачауэ шыта тӀлӀкӀур къӀдгъэсӀбӀпырти, ар ди председателым къытхуидӀнӀутэкъым. КъыщӀлӀмэ, трактор къыгъакӀуэу щызӀэхивыхъыж щӀлӀт, пабжӀэ хъужауэ гъэ щӀлӀкӀы. Уеблэмэ, лъапсэм къӀекӀуэкӀ бжы-хъыр иригъӀкӀутӀрт, нэхъ къӀэгубжӀауэ ирихъӀламэ. Езыри хуэмыщӀлауэ псӀурт, жылэми зыкъригъӀужыртэкъым. «ЦӀыхум зыхуей ебгъӀэгъуэртмэ, къодӀлуэжынукъым» – арат сыт щыгъуи и псалъафӀэр. Школыр къӀабухакъэ – колхозым ухыхъӀн хуейт. Умылажьэмэ, Сыбырыр къыппӀлӀгъэрт: япӀ щӀыкӀлэ къуажэ собранӀхэм фӀыуэ щаужыгъурти, абы и унафӀкӀлэ драгъэ-шырт. Уеблэмэ мылажьӀхэм я жэмхэр къуажэ хъупӀэм дахуну хуиттэкъым.

– НтӀлэ, уэ дауэ укӀуэфа еджапӀлэ нэхъыщхъэ?

– Си насып кърихъӀлаш, зэрымыщӀлӀкӀлэ. Университет ущӀлӀтӀысхъӀн щхъэкӀлэ паспорт ухуейт. Ар иратыртэкъым школыр къӀэзыухахэм, къуажэм къыданӀу колхозым щӀагъӀлӀжӀӀн папщӀлэ. Сэ иужь классыр къыщызу-

хар ди гьунэгьу кьуажэрщ, си Гыхьлыхэм я деж сыщыГэу. Абы паспорт кьыщегьыпхыну нэхь тыншт. Ар зыГэрызгьэхьэу кьалэм ськьГуэн щхьэкьГэ школ нэужьым комсомол путевкэкьГэ щыпГэ жыжьэ илгэскьГэ сыщылэжьащ ухуакьГэ бригадэм сыхэту.

Дыгьэр кьухэжри пшапэр зэхэуат. ХьупГэ штабым дьнэсыжатэкьым, нэм кьйубыд псоми я гьунапкьэхэр кьыфьыгьэм зэхипщэу зыкьэмынэ зы плыфэм щригьэувам.

* * *

Щэнхабзэм дыхигьэгьуэзэн, абы нэхь куууэ дыхишэн хьисэпкьГэ, егьалеяуэ Гьэху куэд кьрихьэжьэрт мамэ. Си дэльхум сэрэ щГэмычэу дигьакьГэрт пионер лагерхэм, музейхэм, театрхэм, выставкэ зэмылГэужьыгьуэхэм, цьыху цьэрыГэуэхэм я пшыхьхэм. Уэблэмэ хамэ кьэралхэми. Дэ билету кьэтщэхум и бжыгьэр пхужьымыГэным хуэдизт, транспорт билетхэри хэту. А псом я фьыщГэкьГэ сэ сыт щыгьуйи щГэ гуэр кьэсцьГэну (мамэ ещхьу) гьуэгуанэ сытехьэну сыхуэпабгьэ сыхьуамэ, апхуэдэ Гьэхухэм и гур бгьэдэкьлат си дэльхум – абы нэхь кьйщтэрт и закьуэмэ, ихьуреягьыр даушыншэмэ. Зы махуэ гуэрым, музейм дыкьГуэн и пэ, си дэльхум, тГэкьГу кьызэрысхуэгуэпыр ГупщьГу, кьызжеГэ:

– Алыхьым щхьэкьГэ, а дыздэкьГуэнум уеупщьГурэ умытхьэлэ! Зэм мыхьуми зэм фьыкьГэ иухынукьым а уи хьэлыр.

Абы щыгьуэ дыздэкьГуар я макьамэ Гэмэпсымэхэм я выставкэт. Абыхэм еплыну дэ тГурат япэу музейм щьыхьари, Гэмэпсымэхэр зи ГэдакьэщГэкьГэ льы хэкьГуэтам, си кьэухьыр зыхуэдэр си нэгум кьриджыкьГын мурадкьГэ набдзэгубдзаплэу сызэпэзыплыхьауэ кьысфГэщГам, и ГэрыкьГэхэр дигьэ-элыагьун щГедзэ: пасэрей шыкьГэпшынэ, иджырей шыкьГэпшынэ, Щауэжьым псэщГэ хильхьэжауэ, кьанжэм ещхь шыкьГэпшынэ, накьырэ, Гэпэ 12 зы-тель осетин арфэ, Давид и арфэ. Иужьрей Гэмэпсымэр сфГэгьэщГэгьуэн щыхьум, льыр кьызоупщГэ:

– Соломоныр хэтми пщГэрэ?

Абы теухуауэ щыГэ ущие зыхэль хьыбархэм сызэрыщыгьуазэр жызоГэ.

– Апхуэдэу щыщыткьГэ, уэ пщГэн хуейщ Соломон Давид зэрикьуэр. Давид и хьыбарыр зэхэпха?

Зэхэсхат. Абы сытепсэлыхьурэ, Давид Вирсавия кьызэрыдыхьэхам сыщынэсым, сызэпеуд:

– Уэ, дауи, ущыгьуазэщ адыгэхэр хьэт-хьетхэм кьазэрытепщГыкьГам.

– Сэ зэрысщГэмкьГэ, хьэтхэрщ дыкьызыхэкьГар. Ауэ хьетхэми дапэжы-жьэу, ахэр дэркьГэ хамэуи пхужьыГэнукуьым.

– НтГэ, зэгьащГэ. Иаков и кьуэш Исав щхьэгьуситГэ иащ, тГури хьетхэм кьахэкьГауэ. Давид Урия кьытриха и щхьэгьусэр, Вирсавия, хьетщ. Апхуэдэ гуэныхь кьызэрахьам папшГэ Тхьэм яГихыжащ Давидрэ Вирсавиерэ я япэ сабийр. Абы иужькьГэ кьаритыжащ Соломон...

Сэ си акьылым нэса хуэдэт пасэрей адыгэ макьамэ Гэмэпсымэхэр кьыгьэщГэрэщГэжыну а цьыху зэчиифГэр иужь щГихьар. Пасэрей журт-хэмрэ адыгэхэмрэ зэрызэгухьэу щытам сегупсысу сыздэщытым, сигу кьэкьлараш: дэ псори Гэдэм дрибынщ... Нэхь иужьыГуэкьГэ а льым сыхуэзауэ щыгьуазэ сищлаци и псэукьГэр зыхуэдэм. Ар щыпсэур зы пэш закьуэт зэр-ыхьур. Щылэжьэн унэ кьратыртэкьым. А зыщГэсми, ищхьэм кьытесым псы кьригьэжэхуэу, унащхьэр кьэхуынкьГэ шынагьуэт. Мазэ зыбжанэ хьуауэ министрм деж щГэгьэхьэртэкьым а псор хуиГуэтэнути.

А хыбарыр пщыхьэщхьэм щыхуэсгуэтэжым, мамэ и нэ фыщитыры кызэщIэнащ икIи занщIэу телефонымкIэ Iэбаш: «Министрым сыпыщIэт!.. А-а, щIэкIауэ ара? НтIэ, кызырыщIыхьэжу желэ си деж кьэпсэлъэну». ДакыкыипщI нэхь дэмыкIыу кьозу телефоныр. Мамэ ар кыытрехри Iэ ещI, «щIэкI» жыхуиIэу. СфIэмыфI-сфIэмыфIурэ адреи пэшым сокIуэ. Абы сыщIэсу зэхызох мамэ и псалъэмакъ ткIийр... ЕтIуанэ махуэм Б. щIагэхьащ министрым деж. Пэжу, ар сэбэп кыхуэхьуарэ кыхуэмыхьуарэ сщIэркьым...

Мамэ и дыхьэшхыкIэр сабийм ейм ещхуэ кьабзэт. «Донкэ, – (ар си цIэ лейт) кыыщIэкIиикIырт ар пщэфIапIэм, блынджабэм кыкIуэцIрыплъу адреи пэшым щысщIэр зэрилъагьу щIыкIэр кыызгурымыIуэу, – уи учебныкым и щIагьым щIэлъ художественнэ тхылъыр лъэныкьуэ егъэзыт!»

Уи фIэщ мыхьуным хуэдизу гьэнщIат абы и гьащIэр. Сэ сесэжат абы егъэляуэ Iуэху куэд зэрызэфIигьэкIым, ауэ си акылыр хуэкуэртэкьым зыр адреи кIэлъыкIуэу, кIэи пэи имыIэу кылылыкьуэкI, кыытезэрыгуэ апхуэдиз Iуэхур, егупсысынуи сытынуи зэман тримыгьэкIуадэу, жы дэхуцIэ иримыту зэрызэфIихым. Зэм-зэм щIыIэ-щIыIэу сигу кыкIырат: гьащIэшхуэ зэрымелъэну и псэм ищIэу армырауэ щIэрэт и махуэхэр апхуэдизу Iуэху куэдыщэкIэ щIигьэнщIырт? Сэ сфIэтельдыджат икIи сигьэгузавэрт сыт хуэдэ Iуэхуми ар нэхьуеиншэу, тегужьейкIауэ зэрыбгъэдыхьэм, и кIэм нимыгъэсу зэремытIысэхым. Абы и жьауэм сыкыщыщIэкI, и малъхьэдис сызыIыгьым сыкыщыщIэщIэкI зэзэмызэм кыысщыхьурт си дунейр мышыуэу, IэфIыншэу, купщIэншэу. Дэнэ щIыпIэ кыыщыщIидзми, ихьуреягьым псэщIэ, кьарууцIэ хильхьэрт мамэ. Абы и нурым нэгъуэщI цIыхухэр гуп-гупурэ кьельэтылIэрт. Уи фIэщ мыхьуным хуэдизу гуапэу абы кыхуIуахырт сыт хуэдэ бжэри: зы пэш фIэкI мыхьу фэтэр фэншэри, министрхэм я кабинетхэри. Кьулыкьуэ щIапIэ унэшхуэм щIэсхэри, дэтхэнэ цIыхуэ кызызэрыгуэкIри мамэ зэхэгъэж ищIыртэкьым, псори и зэхуэдэт. Сыт хуэдэ Iуэхуми и гуащIэр зэрыщыту, щысхьыншэу иритырт абы: зэми и губжыр имыгъэпщIкуу, зэми дэрэжэгъуэ игъуэту, зэми лъагъуныгъэшхуэ хэлъу, зэми зэрылгъэлыу дыхьэшхыу, зэми а зи ужь итым лъагъу-мыхьуныгъэ зэрыхуиIэр IупщIу. Ауэ IэхьуэтэгьэкIыу, кыфIэмыIуэхуу зэи пльагъунутэкьым. Апхуэдэхэм деж сызэрепсэлъэну щIыкIэр сщIэртэкьым, «мамэ, апхуэдиз лейт щхьэ зэпхыжрэ?» жесIамэ, кьэгубжынын хьэзыру и нитIыры кыыстриубыдэрт. Сэ сышынэрт абы и гьащIэ кыыбыргьукIыры зы махуэ гуэрым напIэзыпIэм игъущIыкIынкIэ. СщIэртэкьым абы сызэрыпэщIэуэнури, ар мамэ кызызэрыгурызгъэIуэнури.

Ауэ си дежкIэ нэхь гьэунэхуныгъэшхуэр абы и лъагъуныгъэрт. Зи кур гьуанэ мывэм хуэдэу (апхуэдэхэр фIэлът ди лъапсэжьым кьина жыгхэм), абы си хьуреягьым щызэIуищат сыкьэзыхьумэн дыуэ нэрымылъагъу. А дыуэм гьунэгъуу сыбгъэдыгьэхьэртэкьым сыт щыгъуи си гур зыхуэпабгъэ гьащIэ кыкьуэлъыкIым и курыхым. «УмыпIащIэ, – жиIэрт мамэ, – сиужькIэ ухунэсынщ».

Мамэ куэдрэ сыздишэрт вакъащIэхэм, дэрбзэрхэм я деж (ахэр иужькIэ ныбжьэгъу кыхуэхьурт), зыщагъэдахэ унэхэм, Модэм и унэм. Абы фIэфIт щыгъыныщIэ – куэду кыытхуищэхурт унагъуэм щIэсхэм. Псом хуэмыдэу сэрат Iыхьэлейуэ зыхуэупсэр. «Сыт аргуэру мыр кыыщIэпщэхуар?» – жысIэу сытхьэусыхьуэрэ, си хьэпшыпхэр зыдэлъынкIэ схьурт. Си ныбжьэгъу хьыджэбз цIыкIухэр унэм кыыщIыхьэрэ шкафым дэль щыгъын хьушэр ялъагъумэ, ягъэщIагъуэрт «мыхэр щхьэ шумьтIагъэрэ?» жары. Сэ ахэм яжесIэрт мамэ игу ирихь щыгъынымрэ сэ сфIэфIымырэ зэтемы-

хуэу икИи абы щхьэкIэ щыстIэгъэн сымьдэу. Сыхуейтэкъым зэхъуапсэ щыгъыныр къэзыщэхуну зыхузэфIэмькI си ныбжьэгъухэр зэзгъэфыгъуэн.

Балигъ сыхъуу си акъылыр тIыса нэужьщ щыгъыныщIэкIэ, хьэпшыпыщIэкIэ мамэ ерыщу щIыщытам и щхьэусыгъуэр къыщызгурыIуар: ар иджыри пэщIэтт и сабиингуэ-щIалэгъуэм игъэва бэлыхьым – мжэщIаллагъэм, къулейсызыгъэм, щыгъыныджэу зэрыщытам.

Къуажэм сыкIуэжауэ автобусым сыкъыщикIкIэ, щIалэхэр Iэнкун ищIырт фэм къыхэщIыкIауэ сщхьэрыгъ шляпэ кхъуэщыныфэгъуабжафэмрэ абы и фэгъу плащымрэ. «Францием укыикIауэ ара?» – къызеупщIырт ахэр, я нэгур къигуфIыкIыу, дыхьэшххэу. А къуажэ щIалэщIэхэм си гум къыщагъаушырт зищIысыр къызгурымыIуэ гурыщIэгубампIэ гуэр, ахэм ядэслъагъурт дэ, къалэ сабийхэм, тфIэкIуэда куэд. Ауэ дэ бзэ зырызт дызэрызэпсальтэр: ахэр урысыбзэ ныкъуэкIэ, сэ адыгэбзэ ныкъуэкIэ. Сыдахьэхын папщIэ, я нэгур мыджылу, абыхэм пщIы къысхуаупсырт. А щIалэхэр цыхугъэ схуэхъуа нэужь, хьэкъ сщыхъуаш зэманьыр къытегуллэу, къыпхуэмыщIыхужынын хуэдизу, адыгагъэ жыхуалэр зэрызэблишар, нэгъуэщI жьпхьэм зэрыригъэтIысхьар. Пэжыр жыпIэмэ, а щIалэхэм яхэт хъунутэкъым зи гур къысхузэIузыхын, абыхэм я дежкIэ къуажэ унагъуэ зехьэныр зыхуэмыгъэкъаруун «сыпариж бзылхугъэ гъэфIат» сэ.

Си дэльхум сэрэ адреихэм дефIэкIыу, дынэхъ зэчиифIэу мамэ и фIэщ зэрыхъум и бэлыхьым диукIырт. Дэри, абы зэригугъэм хуэдэу дыкыыхущIэкIын щхьэкIэ, тлъэкI къэдгъанэртэкъым. Арыншамэ, хьэзабым хэтт абы и псэр. Ди ехъулэныгъэхэр абы дежкIэ псэхэлхьэжт. Дзыгъуэ гъуанэ дихьа къимыгъанэу, ди зэфIэкIэхэм мамэ яхутепсэлъыхьырт псоми – уеблэмэ щIагъуэу имыщIыхухэми. Сэ абы сриукIытэу, си нэпсыр къекIуауэ: «мамэ, а уэ зи гугъу пщIыхэр зыми фIэгъэщIэгъуэнкъым, уэр фIэкIа» жесIэрт схуэмышэчу. Ауэ нобэр къыздэсым згъэщIагъуэраши, си дэльхум сэрэ ди гугъу зыхуищIа цыхухэм, абы жиIэхэм хуэмей-хуэмейуэ къедалуэу къысфIэщIахэм салущIа нэужь, фэрыщIагъ лъэпкъ хэмылбу, си псэукIэ-дуней тетыкIэм теухуауэ къыспкърыупщIыхьхэрт, мамэ дунейм зэрехьжрэ куэд щIа пэтми.

Мамэ кружокыу сыздимыгъакIуэр укIуэдыжт. Сыщысабийм щыгъуэ сэ хьэкъыу спхыкIар зыт: дэтхэнэ зы махуэми и нэщэнэ нэхъыщхьэр ар хьэфэм хуэдэу зэпыпш зэрыхьурт. Абы и щыхьэтт мамэ и щапхьэр: и махуэр зэпышат пхъуантэ щIэншэм хуэдэу – а пхъуантэм дигъахуэрт жаIэкIэ уи фIэщ мыхъуным хуэдиз Iуэху Iэджэ.

Абы и щхьэщыгум щыуфафэрт узыпхыплъыф пхыр. Уеплъыпэмэ, нэм къиубыд къудейуэ, ар зэлущат пIальэ-пIальэкIэрэ лыд Iуданэ цIыкIу минхэмкIэ. А лыдхэр, я занщIэр я гъуэгуу залэтырти, уафэ лъащIэм икIуэдэжырт. Шэч сщIырт а пхырыр сэр фIэкIа зыми имылъагъуу. Зэгъуэрым папэ сыбгъэдыхьат: «Мамэ и щхьэщыгум щыуфафэр плъагъурэ?» – жысIэри. «Хьэуэ», – мыIупщI дыдэу жэуап къызитри, и тхылъымпIэхэм хэпшэхъуэжаш ар. Зэман дэкIри, аргуэру ардыдэмкIэ сеупщIащ, япэм сызэхимыха си гугъэри. Ауэ абы щыгъуэ папэ къызэплъащ «мыбы зыгуэр и лажьэу пIэрэ?» жыхуиIэу, шэч гуэр къызэрысхуищIыр, тIэкIуи къызэрыгузэвар зыщIэплъагъуэ и нэхэмкIэ. Абы и ужькIэ папэ апхуэдэ IуэхукIэ згъэпIейтеижакъым. Ауэ зэгъуэрым си дэльхум хуэсIуэтат мамэ дэслъагъур. Ар къызэплъыщ-къызэплъри, сымаджэщым и 6-нэ пэшыр (Чеховым и рассказым зэрыщитхымкIэ, зи акъыл зэкIуэкIахэр зыщIэлътыр) сэ къысхуэзэшу къызжиIащ.

Щхьэусыгыуэ гуэрхэр сщЫурэ, мамэ сшэрт цЫхур Іууу щыпэкІу щЫпІэхэм. ДблэкІ-кыдблэкІыжхэм я нэгум сипльэрт, арщхьэкІэ абы и щхьэщыгум щыуфафэр зыми ильагыуртэкьым. Уеблэмэ и лэжьэгьухэми, и Ыхьыхэми. Абы гу лъатэртэкьым и ныбжьэгьу-уэршэрэгьухэми. Мызэ-мытІау кышчыху шыІэт и нэпсыр хуэмыубыду мамэ щыдыхьэшх, апхуэдэхэм деж и щхьэщыгум щыхуарзэ пхырым, хужьрэ кьабзэу, зиІэтырти уафэм икІуэдэжырт.

Зы гэу унагыуэр зэрыщыту дыкІуауэ дыщыІэт ди щЫпІэ санаторэхэм ящыщ зым. Зы пщэдджыжь гуэрым, кызыэрыушу, мамэ жеІэ: «Ди унэм псы кышцІауащ. ПщЫхьэпІау слъэгьуащ». ИтІанэ, папэ зыхуегьазэри, жеІэ: «ИкІэщЫпІэкІэ зыпхуапэу умыкІуэжу хьунукьым, сэ сабийхэм сакьыхэнэнщ». Папэ иджыри кьэтэджа щЫкІэтэкьым, сыт щыгыуи хуэдэу, тхыль еджэу хэлът. «Ильэс хьурейм а зы мазэ закьуэр кышцІызатар зызгьэпсэхунуращ, армыхьумэ цЫхубзым и щхьэм кышцхьэрыуэ дэлагыэхэм сьдэуджыну аракьым», – тхыльым и нэр кыстрихакьым папэ. Ауэ мамэ и нэгум зэриплэуэ кышцІащ абы зэрифІэщыр икІи кьэтэджри зихуэпаш. Сэри гукьыдэж сщІащ абы и гьусэу сыкІуэжыну. «Сэбэп кышпхуэхьунщ, – кысыпэрыуакьым мамэ, – ауэ вакьэ лъапщэ кЫхьыр лъегьэтІагыэ, псы щЫІэми хыумыгыэхьэ, хьэлыи кыумыгыэІэт». «НтІэ, сыт нэгьуэщІ ебгыэщІэнур?» – кызыэпсэлъэкІащ папэ. АрщхьэкІэ мамэ абы пидзыжаІакьым.

Сыт хуэдизу мыщЫху Іэдэбми, папэ кыыхэщтыкІащ, бжэ щЫхьэпІэм псы кышцІэжу щилъагыум. Фэтэрым зэрыщыту псы кышцІауат: пэш нэхь иным щІэт тхыль телъхьэпІэм и лъабжьэм нэсат, мамэрэ папэрэ я пэшым фІэль алэрыбгыушхуэр псыфыбзэ хьуат. Дыщезьэм быдэу хуэтщІа си пэшыбжэр зэрыІусхыу псыр уэру щІэлъадэри, папэ «Моби дик» зыфІища хьэфэ джейм щесын щІидзащ, и нэ щхьуантІэхэр кылыдыкІыу. ПщэфІапІэмерэ ваннэмерэ щІэт псыр лъащхьэвэм фІэкІырт, кьуэдзапІэм щыгыэува хьэжыгыэ кьэным и зэхуэдитІым нэс псыф хьуат. ЛъапцІэ зищІарэ и гьуэншэдж лъапэр лъэгуажьэм нэс дригьэдджерэзеяуэ папэ псым хэтг, ищІэнур имыщІау. ИкІэм-икІэжым кранхэр игьэбыдэри, апхуэдэ кьэхьукьащІэхэр зэтес зыщЦыж гупыр кьриджащ. Сэ си хьэфэ вакьэр ерагыу кьэзгыуэтыжри лыстІэгыауэ пэгуным псы искІэрт, а кьэхьуам зыкІи сримынэшхьейуэ. Куэд мыщЦау мамэрэ си дэльхумрэ кыткІэлгысыжри, унэм кышцІауа псым кІэ еттащ шэджагыуэ нэблэгыауэ... И дэльхуитІымрэ и анэмерэ зэуэзэпсэу дунейм ехыжа нэужь, мамэ и щхьэщыгум щыуфафэ пхыр лыдыр уэхбзэх хьуащ. Ауэ, зэман дэкІри, гу лыстащ ар аргуэру кызыэрыунэхужам. Пэжщ, ар япэм ещхьыжтэкьым. Ауэрэ а пхырыр лъэужьыншэу кІуэдыпаш. КыыкІэльыкІуэ махуэм, кызыфІимыгыэІуэхуу, мамэ жеІэ: «ЗыщЫпІэ ажалыр щащэу сщІамэ, чэзум сыувынти кьэсщэхунт». Сэ сыкьэуІэбжьащ. Апхуэдэу си анэм жиІэнкІэ Іэмал иІэтэкьым. Ар пэшым зэрыщЦыкІыу, сІыгь тепщэчыр сІэпыхури кьутащ.

Зы махуэ гуэрым мамэ си пэшым ныщЦыхьэщ, Іуэху гуэрхэр си пщэ кьрилъхьэри, щыщЦыгьэзыкІыжым жиІащ: «СщІакьым ажалри, гьащІэм хуэдэу, фІыуэ пхуэлыагыуну». СтІол кІапэм телъ си тхыль ныкьуэеджэр ехуэхаш...

А махуэм щыщЦэдзауэ мамэ и кьарур щІэкІуэсыкІыу хуежыащ. Сабийм ещхьэу зэрылгьэлгыу щыта и дыхьэшх макьыр щхьэгубджащхьэм хэль абджынэ цЫкІум пшэ щабэу дэкІуэсыкІырти, удз щхьуантІэм уэсэпсу хэтІысхьэрт, махуэр зэхуэдитІ ирищЦыкІа нэужь, удзыр дыгьэм игьэгьу-

щыжырт. Абы и гуащIэм, кыпкырыкI кыарум иджыри щIигъэхъаерт унащхэм фIэль уэздыгъэ хьэлъэшхуэр, абы фIэдза лампIхэр кыгъаблэу, игъэункIыфIыжу. Ауэ а гуащIэр хуэм-хуэмурэ щIэкIуэсыкIырт бжэ, щхьэгъубжэхэм яIэ гъуанэ цIыкIухэмкIэ.

... Мамэ щыщIалъхъэ махуэм, и нэгум симыплъэми, дэнэкIи щыслъагъурт нэгү хужьыбзэ. Иджы абы и нэ фIамыщIитIыр нэбжьыц фIыщIэхэм ягъэпщIуат. «Зи сабиигъуэр зауэм хиубыдахэр апхуэдэуц дунейм зэрытекIыжыр – езыхэр дахэу, щIалэу, шыщIэу шыщыта зэманым зыхуей хуэмыза шыгъажэш телъыджэр гъуэгуанэ кIыхым зэуэ зэрыщыукIурийм хуэдэу», – си бгъумкIэ цызэхэсхащ зыгуэрым и Iуцащэ макъ.

«Зэуэзэпсэу и гур кыэувыIащ» – арац мамэ зэрылIыкIауэ жыхуаIар. Ауэ абы и щхьэусыгъуэр, и пэжыпIэр зыщIэр сэ зырат.

АНЭШ ЛЪАПСЭМ

Зэман ежэкIым и Iэужь зыльэмыIэса щIапIэхэм ящыщт си анэш лъапсэр. Ар цIыкIутэкъым, сотых 40 хъурт. ПщIантIэр кыэзыхуэреих чы-бжэгъу бжыхыжыыр мывэ сэрейкIэ яхуэежа мыхъумэ, нэгъуэщI зэхуэкIыныгъэ щыплъагъуртэкъым. Унэм пэмыжыжъэу щыт дей абрагъуэри, си сабиигъуэм зэрыщытам хуэдэу, зэрыуардэт: абы и кыудамэшхуэ зызыубгъуахэм, кыанэ щIагъуэ щымыIэу, щIагъанэрт пщIантIэ кIуэцIыр. Иужь зэманхэм унагъуэхэм я нэхъыбэм зэращIым хуэдэу, асфальтым е плиткэ зыкызыыххэм гъэр ирагъэщIатэкъым пщIантIэр: ар щIигъэнат удз щхуэкIэплъыкIэхэм ягъэдахэ щхъуантIагъэм. Дыгъуасэ хуэдэт дей кыудамэ нэхъ гъумхэм ящыщ зым лъагэу хъыринэ ищIауэ шыщытар: абы илъя пхъэбгъу быдэжым и гущIыIур лIэужь зыбжанэм кыащIэхъуа сабийхэм тралэжыкIат. СощIэж: хъыринэм дитIысхъэрти гъуэрыгъуэу, ди кыарум кызэрихькIэ зым адреир щIэдупскIэурэ, дылгъатэрт, ихъуреягъыр Iэуэлыауэм зэщIедгъащтэу, жыг кыудамэ лъагэм пыт тхьэмпэхэм ди лъапэхэр зэрелусэр телъыджэ тщыхуу, гухэхъуэгъуэ ин дгъуэту.

Ди унэшхуэр нэхъапэхэм унагъуэ куэдым зэращIу щытам хуэдэ псэуальэт – IущIыхь Iэхуитлъэхуитышхуэрэ пэш щхьэхуиплIрэ хъууэ. Пшагъуэ-пшагъуэу сощIэж ар кыщрагъэжъауэ щытар: ягъэгъуу пщIантIэм дэлъя ятIэ чырбыш кыомыр, Жануэс и дэльху Iэчлъэчымрэ абы и ныбжъэгъумрэ мыпIащIэу унэ лъабжъэр зэрагъэтIыгъар. Унэшхуэм и сэмэгурабгъу лъэныкыуэмкIэ кыщытт зы унэжэ цIыкIу, гуэщпэшкIэ еджэу. Ар зы пэш закъуэт зэрыхъур. Абы кыпыт пщэфIапIэм щIэтт хьэкушхуэ: апхуэдизкIэ инти, абы IуащIыхьа, ятIэм кыххэщIыкIа натIэм телъ пхъэбгъум дытхуэрт сабииплI. Хьэкум и Iугъуэ икIыпIэм пэгъунэгъуу хагъэува гъуэщI хьархэм кхъуей цагъэгъурт. Нэхъапэм ар зи пщэрылыу щытар си адэшхуэм и нысэ Къарэт, иджы си анэ шыпхъу Жануэс а IэщIагъэр кыыхуэнауэ IэщIыб ищIыркъым. Ар и закъуэпщIийуэ исщ лъапсэшхуэм. «Узэсэр сэгъейщ» жыхуалэм хуэдэу, шэ пэгун кыищэхуурэ кхъуей хихырти, плъыжыу игъэгъурт. Дапхэм кIэрыщIа гъуэщI церпым фIэльщ шыуанышхуэ. Ар кыщцагъэсэбпыр лъапсэшхуэм исахэмрэ абыхэм я бынхэмрэ щызэхуэсыжым дежщ. Ауэ иужь лъэхъэнэм закъуэтIакъуэххэрэщ апхуэдэ кыщыхъур.

Псэуальэхэри, щIэлъ щIагъуэ щымыIэу, нэщIт. Псэ зыIутхэм ящыщу пщIантIэм кыыдэнэр джэдкъаз тIэкIут, зы пщыкIутху хуэдизыну. Зэман кIыхькIэ абыхэм пащтыхъу яхэтат зи ныбжыыр здынэсар кыахуэмыщIэж гуэгушыхъу. Абы и хыба-

рым, хьэблэр къэгъэнауэ, жылэм и нэхьыбэр щыгъуазэт. Зэгуэрым, мэрэм махуэу, Жануэс и адэ Дотэнэху гуэгущыр къиубыдат фИгъэжыну. Ар щалъагъум пщИантIэм джэдкъазу дэту илъэпкъар къежэри, хэти къедзакъэу, хэти дамэкIэ къеуэу щIадзащ. Ар телъыджэ зыщыхъуа лъыжым гуэгущыхъур иутIыпщыжщ, унэм щIыхъэри нэмэзыбзэ къибжащ. Абы лъандэрэ мащIэ щIа, гуэгущым зыми и гугъу ищIыжакъым. Дотэнэху дунейм ехыжа нэужыи, куэдрэ псэужащ ар. ЗемыкIуэжыф, и нэхэм ямылъагъуж хъуху.

ПщIантIэм и хъурегъкIэ къекIуэкI бжыхъым адэкIэ шыщIидзэрт пхъэщхъемыщхъэ хадэм. Си сабиигъуэм щыгъуэ сэ ар мэзу фIэкI си гугъэтэкъым, Мэзытхъэр абы зэрыщIэсри си фIэщ хъурт. Хадэр инт, щIыфI иубыду. Ар нэхъапэм зэшищым яIэщIэлъат я зэхуэдэу. Пэжщ, абы къыпачауэ щытащ и нэхъыбапIэр: 20 гъэм зэ, 37-м – етIуанэу. СощIэж, сыщыщIыкIуам щыгъуэ хадэм ижу щытащ псы бгъузэ цIыкIу, езыр куурэ нашэкъашэу, хадэр зэрыщыту зэльгыгъэIэсу. Ар дэ инышхуэу къытщыхъурт. Абы и Iуфэм гъэмахуэ псом дыIуст, ди лъакъуэхэр хэгъэлъэдауэ. ИужькIэ сабийхэм тхуащIауэ щытащ псыкъельэ цIыкIу. Алюмин тасыхуэм гъуэрыгъуэу дитIысхъэрти, зыр зым дыщIэрыIэурэ псыкъельэм дыкъехырт, языныкъуэхэм тасыр уфэрэнкIрэ псы IущIам – архуанэ куу цIыкIум – дыхэхуэу, псыфыбзэ дызэрыхъур уэим дымышIу: гуфIэгъуэр зетхъэу, дызэрызекъуэу, псы зыхэдзапIэр тхузэрымыгъэгуэшу, нэхъ къарууфIэм нэхъ цIыкIуIуэр IуигъэкIуэту. Зэгуэрым а архуанэ цIыкIум кърыгъэлауэ щытащ ди нанэ. Жэмэщыр къыщигъэкъабзэм зэрымышIэкIэ жьэхэуат бжъэ къэпщIахэм абы щащIа гъуэм. Мо бжъэ къызэрыIэтахэр къыщечжэм, нанэ щIэпхъуэщ, ди зыгъэпскIыпIэм зыхидзэри и щхъэр щIигъэмбрыуащ. Дэри тлъэкI къэдгъэнакъым – ди щыгъынхэр къатщтэри, абыкIэ бжъэ гупыр зэбгрытхуу псыежэх цIыкIум и Iуфэр къызэхэджыхъащ.

Сабийхэм хъэкъыу тпхыкIат псы цIыкIум нэгъуэщI псэущхъэ гуэрхэр зэрыхэсыр. Ар языныкъуэхэм зэщIэщIууэрт дыщафэ цIыкIу-цIыкIу бжыгъэншэхэмкIэ. Ахэр Псыхъуэгуащэм и щыгъынырат. Езы Псыхъуэгуащэр тлъагъуну ди нэ къыкIыу, щIэмыхъуэу дыхэпльэрт псым. Уэблэмэ зэгуэрым, пщыхъэщхъэу, псым хэтлъэгъуащ зыгуэрым и нэкIур – къытщыгуфIыкIри, щIэх дыдэу бзэхыжащ. Абы и ужькIэ, гъэмахуэкIэу, зэхыдох ди гъунэгъу хъыджэбз цIыкIум и кIий макъ гужьейгъуэр. Хадэм къыжыжауэ, и щхъэц утIэрэзар адкIэ-мыдкIэ иридзэкIыу, абы иIуэтэжырт Псыхэлыфэр зэрилгъгуар. Илъэгъуам къыщымынэу, и лъакъуэр къиубыдри псым хильэфэну хущIэкъуат, арщхъэкIэ къыIэщIэкIат ерагъыу. Абы и ужькIэ дэ псым нэхъ дыщышынэ хъуащ, дысакъыпэурэ фIэкI дыхыхъэжыртэкъым. Псы цIыкIур хадэкIэм деж щыхэлъадэрт нартыхур лъагэу къыщызэщIэрыуа хъэсэм. Абыхэм я щхъэц дыщафэхэр зэхуэтхъэсырти, ди гуащэхэм щхъэц яхуэтщIырт. Балигъхэм нартыху цIынэр «щкъыщкъ» жо макъ ищIу къыдачт, ятхъырти, шыуанышхуэкIэ тхуагъавэрт, я хъэдзэ гъэшыфэхэр хъуэпсэгъуэ хъужауэ. Нартыху жэпкъхэри хыфIадзэртэкъым, мафIэ иризэщIагъэнэну къагъанэрт.

Нартыху хъэсэ Iувыр гъэпщкIупIэу сиIэт гъэмахуэкIэм. Къалэм сащэжыну къызэрысщIэу, сыжэрти абы зыхэхудыгъуэрт. Дауи, мамэ ищIэрт сыкIуэжыну сызэрыхуэмейр. Тхъэм ещIэ, нани къельэIурэт «къэгъанэ» жиIэу, си мурадым си Iэр щытезгъахуи щыIэт. Хадэм ит жыгхэм ящыщу псом хуэмыдэу фIыуэ тлъагъурт кхъужьейхэр. Ахэр апхуэдизкIэ лъагэу дэкIеяти, дэпщейну зыми дзыхь ищIыртэкъым. Уэблэмэ пхъэщхъемыщхъэ къызэрыпач къурагъ кIыхъхэр нэсыртэкъым абы я щхъэкIэм. Мо

кхъужьышхуэ тхъуэплъ хъуцахэр кыпыхурти, макъ дэгу ящIу, щIым кытехуэрт. Дэ ахэр къэтщыпырти, кыттрахыжыным хуэдэу, дыпIащIуэ едгъэмэрэкIуэхырт. Фошыгъупс щIэт фIэкI умыщIэну, IэфIт кхъужьхэр. Хадэ щIыбагъым иджыри кыыздэсым иIэт мащитI, ныкъуэсей хъужауэ. Ар зауэ зэманым къатIат. Нэмыщэ кхъухьлатэхэм я макъ зэрызэхыхуэ, унагъуэм исхэр абы жэрти, лагъым кърадзыххэм зыщыхъумэрт, щхъэнтэ зырыз яIыгърэ абыкIэ я щхъэр щIауфэу.

Гъэмахуэм дэ нэху дыккыщекIырт гуэщым, абы щIэт гъущI гъуэлъыпIэжытIым цIыхуиплI, уеблэмэ тху зыщидгъахуэ кыыхэхуэу. Ди щхъэщыгум хуэзэу, унащхэм абгъуэ щащIат пцIащхъуэхэм. Абыхэм я хэщIапIэр къабзэу зэрахъэ щхъэкIэ, я кIэрыхубжьэрыхур зэрыщыгту ди гъуэлъыпIэм пэгъунэгъуу кыщрадзыхырти, лъэгур щIэх-щIэхыгурэ дгъэкъэбзэн хуей хъурт. Зэгуэрым тцIаращ: ашыч нэщI зыбжанэ зэтедгъэувэщ, дыдэпщейри къуалэбзум я джэдыкIэхэр абгъуэм кытхаш деплъыну. Абы и ужькIэ пцIащхъуэхэм къэльэтэн цагъэтащ. «Иджы абыхэм шыр кърашыжынукыым, – жиIащ Дотэнэху. – ПцIащхъуэ абгъуэм уиIэбэнри, ущIэрэ усэрэ хэмылы цIыхум и псэм ухэIэбэнри тIури зыщ. ЦIыхупсэри лъэтэжынкIэ хъунуш, цIыхум и зэрэнкIэ зи шырхэр кызышыну хуэмеижу IудгъэщтыкIа пцIащхъуэхэм хуэдэу». Сэ хадэкIэм сыжэри, сигу пэщыху сыгъащ.

Гъэмахуэ жэщхэм, «таурыхъ нэхъ шынагъуэ хэт кымыгупсысрэ» жаIэу си анэм и дэлъху бынхэр щызэпеуэкIэ, сэ пщIантIэкум сиувэрти уафэм сьдэплъейрт си щхъэщыгум кыиува вагъуэ зэщIэцIууэ къомым Вагъуэзэшиблыр, (нанэ зэрыжиIэмкIэ, Вагъуэзэшитхур), Нэхушвагъуэр, Шыхульвагъуэр, Вагъуэбашыр къахэслъагъукIын си гуращэу. Жануэс кызыIуэтылIэжыгъащ шууей щхъэмыгъазэ гуэрым теухуа IуэрыIуатэ. Дуней псор псыдзэм щыщIигъэнам щыгъуэ абы шыхэр къригъэлауэ щытащ, вагъуэ зэрыбынхэм ящыщ зым и гъуэгум тришэри. Абы лъандэрэ адыгэхэр «ШыхульвагъуэкIэ» йоджэ а вагъуэ лъэужькыым. Уеблэмэ гукIэ зригъэщIа уси кыыххуеджат:

*Хэт и шу пхъашэм, и лъагъуэу,
Шы кIэбдзкIэ уэгур итхъуа?
ЩIыгум дьтетхэм дгъэщIагъуэу,
Хэт и лъэужьбу ар хъуа?*

Гъэмахуэр тхуримыкъуу, бжьыхъэку пщIондэ зыщыдгъэпскIырт псым. Ауэ зы гъэ гуэрым экскаватор къакуэщ, псы Iуфэр зэхитIыхъри, абы и ужькIэ псы цIыкIур игъушIыкIащ. Абдеж щихуащ ди сабиигъуэри...

Жануэс сыт щыгъуи къэтэджырт кIыфIэхэхэуи, лъынтхуэ щхъуантIафэхэр кызытрикIута и Iэ гъурхэмкIэ тхъэв ипщырт. Iэхуэм дигъэкIын и пэ жэмыр кыишырт, шэр шыуанышхуэм ирикIэрти игъэхуабэрт, лъатэпс хикIэу зэщIа нэужь зэищIэрти, кхъуей хихырт. ИтIанэ абы зы IыхъэфI кыпигъэжырти кысхуишыйрт. Уэс яубам ущытеувэкIэ ищI макъым хуэдэу, кхъуейр «ягъэпсалъэрт» си дзэхэм. Хъэкушхъэм хэщIыхъа гъушI хъарырт Жануэс ар щигъэгъури, абы трилъхъа нэужь, зэман дэкIырти кхъуейр плыжь-фIыцIафэ, нэхъ цIыкIу, быдэ хъурт, щышхкIэ Iугъуэми кыкIэрихыу. Шэжыпсыр мэл лъатэм кыхэщIыкIа, дыгъэм щигъэгъуа фэ къэп цIыкIум ирикIэрти, махуищ-плIыкIэ щигъэтт, и IэщIагъэм хэлъ щэхур зыми дзыхъ хуимыщIу. Ауэрэ здекIуэкIым, макъумылэми Iусыпхъэми я уасэр апхуэдизкIэ дэуеяти, жэмри шкIэри

ямышэжу хуакъым. Ауэ Жануэс ІэшЫб ищІакъым и лэжьыгъэр: пІалгэ-пІалгэкІэрэ шэ пэгун кыищэхурти, япэхэми хуэдэу, кхъуей хихырт. Абы иужькІэ хьэсэхэм хыхъэнти хэлэжьыхъынт кІыфІ хуьхункІэ. И хадэм кырихым щыщ ІыхъэфІ ищэрти, арат фызыжьыр нэхьыбэу зэрыпсэур. Ауэ и нэхьыбэр кьалэм кыитхуригъэхьырт, гьунэгьухэм яхуигуэшырт.

Нэхъапэхэм мамэ хьурджауэу щытащ: «Сыт, уи закъуэу ущыпсэукІэ, апхуэдизу зыщІэбукІыжыр?» – жиІэу. «Пэжщ» жыхуиІэу, Жануэс и щхьэр ищІырт, ауэ мамэ кьалэм кызызрыкІуэжу, а зэресам хуэдэу ирикьутэкІырт. Абы иужькІэ мамэ кьэгубжьырти: «Уэ уцІыху тэмэмкъым, и мычэзууэ фызыжь кхъахэ зыбощІ, уи кьарум кымыхьыным зупщытурэ», – жиІэурэ шхыдэрт и фІэщыпэу. Абы щыгъуэ сэри сыкьэжэпхъати, мамэ сыпэпсэлъэжыну сыхуежъащ, си анэ шыпхъум сыкьыдэщІу, абы лъэкІыныгъэшхуэ зэриІэр кыххэзгъэщу. Езы Жануэс мамэ кыжриІаращ: «Си гьунэгъу цІыхубзхэм ящІэм хуэдизц сщІэр, нэхьыби нэхъ мащІи хьуркъым».

Дызыхуей дыхуигъэзэн, тэмэму дригъэджен щхьэкІэ, мамэ гугъу зригъэхьырт, лэжьапІитІ эдихьу. Абы кыххэкІыу щІэх-щІэхьыурэ дыкІуэжыфыртэкъым анэш лъапсэм. Ауэ зэгурэм мамэ игу кьэкІаращ: щІапІэр щэжауэ, Жануэс фэтэр зэпэщ кьалэм кыщыхуэцэхун хуейщ. АрщхьэкІэ модрейр жыжьэрэ гьунэгъуу кыхухтегъэхьакъым. Ауэ мами кыкІуэтакъым – зэман дигъэкІщ, лъапсэр лъапІейуэ кьэзыщэхуну гукъы-дэж зыщІа гуэр кыгъуэтщ, щІапІэм ишэри и шыпхъум бгъэдишаш: «Мы щІалэм ахъшэ хъушэ кьуитынущ», – жери. АрщхьэкІэ Жануэс кыщиудри унэм кыщІэжащ. Сыт ищІэнт мамэ, кымыкІуэтыжу хуакъым.

Жануэс хьэл гьэщІэгъуэн куэд хэлът. Абыхэм ящыщт блэкІа зэманым щІэчэ имыІэу зэрытепсэлтыхьыжыр. Анэш лъапсэм сыкІуэху кыригъэжъэнти кІыху кырикьутэкІынт и адэ-анэр, и дэлъхухэр щыпсэуа лъэхъэнэм теухуа хьыбархэр. Абы щыгъуэ я гуэнхэр гьавэм, ерыскъы зэмылІэужьыгъуэхэм кьакьутэу, я жыг хадэм хуцхъуэ трамыкІэу пхъэщ-хьэмыщхъэ бэв кыпыкІэу зэрыщытар. А зэманхэм хьэгъуэллыгъуэ, джэгу, сабий кьалъхухэм иращІэкІ гуфІэгъуэ – арат нэхьыбэу щыІэр. Дунейм пасэу ехыжыр закьуэтІакьуэххэт. Ауэ Жануэс кыІуэтэжхэм нэхьыбэу щы-тепщэр ди анэш лъапкъым и тхыдэрт, и кьекІуэкІыкІарт. Абы ищІэжырт, тепсэлтыхь пэтми кІэ ямыІэу, унагъуэ кьэсыхункІэ кыщыхъуа Іуэху гьэщІэгъуэнхэр. Жануэс и гурыхуагъыр телъыджэ пщымыхьункІэ Іэмал иІэтэкъым: ди лъапкъым щыщу хэт сыт хуэдэ гьэм кьалъхуами, дунейм ехыжами, ди цІыхухухэм кышаша, ди цІыхубзхэр щыдэкІуа гьэхэри абы хэтыжу, щымыуэу кыбжиІэфынут. Абы и закъуэ! Ди гьунэгъу-жэрэгъухэм я тхыдэми ирикІуэфынут ещхьыркьабзэу. Илъэс 25-рэ тралъхъэу Сыбыр яша и дэлъхур зрагъэтІысхъа мафІэгум и теплъэри, мобы кыитха, гьуэжь хъужа письмохэми, зауэм хэкІуэда адреи и дэлъхуитІым щхьэкІэ кыхуа-гьэхъа щхьэкІуэ тхыльхэм ярытри зы димыгъэхуу кьуиІуэтэлІэжыфынут. ИтІанэ абы ихьумэрт кьэзылъхуахэм, ахэр кьэзылъхужахэм я щыгьын, хьэпшып Іэджэ. И анэм и фащэ зэвыр, и адэм и пыІэмрэ и лъеймрэ, и адэшхуэм и къамэмрэ и хьэзырхэмрэ. Абыхэм нэмыщІкІэ, зиІысри зи мыхъэнэри кыизгурымыІуэ хьэпшып цІыкІуфэкІу куэди.

Зээмызэ абы кызыкьуиырт тхыльыппІэ къом. Абыхэм зэрыри-гушхуэри щІыхьумэртэкъым: ахэр «Горянка» фабрикам щыІутам щыгъуэ кьрата щІыхь тхыль зэмылІэужьыгъуэхэрт. Жануэс фІэфІыщэтэкъым Налшык щыщылэжьа лъэхъэнэм нэгъуэщІ щысу тепсэлтыхьыжыну, ауэ сэ зээмызэ и гугъу кысхуищІыжырт и Іуэхур абы кызызрышекІуэкІам. Джэд Іуэгъуэм кьэтэджу, махуэ кьэс жыгуэ кІуэн хуей хьурт кьалэм,

сыхьэтиблым ирихьэлэу и ІэнатІэм Іухьэн щхьэкІэ. Пщыхьэщхьэм тху пщІондэ лажьэрт, зы сыхьэт шэджагьуашхэу кьратырти. Ауэ я кьалэныр ягьээщІэн папщІэ я лэжьэгьуэ махуэм зыкьомкІэ щхьэдэмыхыу хьуртэкьым цІыхубзхэр. Жануэс сыхьэтищкІэ лейуэ лажьэрт, и пщэ дэлъ кьалэным щІригьэгьун хьисэпкІэ. Арыншауэ кьикІыртэкьым, ар гупым лэжьыгьэкІэ я пашэ хьуати, зыри япэ зэрыримыгьэщыным хущІэкьурт. Иригушхуэрт хуэфэщэн пщІэи кьызэрыхуащІым: путевкэкІэ япэ дыдэу зыгьэпсэхуакІуэ ягьэкІуар аращ, газетхэр щІэх-щІэхыурэ кьытепсэлъыхьырт, и сурэтыр ЩІыхь пхьэбгьум илът зэпымыуэ. Ауэ Жануэс апхуэдизыпщІэ щІиІэр и кьалэным зэрыщІригьэгьум и закьуэтэкьым, атІэ и алэрыбгьухэр адреихэм ящІым куэдкІэ зэрэфІэкІырт. ЦІыхубз гупым хэттэкьым абы хуэдэу тхыпхьэщІыпхьэ дахэ зыщІыф. Арат и ІэдакьэщІэкІхэр ди хэкуми хамэ кьэралхэми кьыщызэрагьэпэщ выставкэхэм щІрагьашэр. Апхуэдэхэм деж кьофыгьуэн бгьуэтынтэкьэ, хамэ щІыналъэ щагьэльэгьуэну елІэлпапэу ищІа алэрыбгьум зы гьэ, гу льумытэщэн хуэдэу, сэкьат хильхьат кьеиж гьуэрым. Ауэ, насып иІэти, и чэзум гу льитэри, пашцІэ-тхытхыу зэригьэпэщыжауэ щытащ. Зимыгьэпсэхуу зыпэрыт лэжьыгьэм иригьэшырт хуабжьу. И Іэхэр хузэблэмыхыжу, и бгыр кьезауэу щыщІидзэм деж, Жануэс кІыхьу щигьуэлъыкІырт унэ лъэгум.

Илъэс 14-кІэ лэжьауэ, и узыншагьэр хильхьати, ныкьуэдыкьуэ зэрыхьуамкІэ тхыль кьратащ, апхуэдэ ІэнатІэ гугьум Іут мыхьужыну. Ауэ фІыуэ илъягьу Іуэхум пэІэщІэ зэрыхьуам щхьэкІэ Жануэс и гур иухыжакьым, и анэм ещхьу, Іээн щІидзащ. Зи узыншагьэр зэкІэлъымыкІуэжхэр абы деж кьакІуэрт уэру. ЦІыхухэм иреІэзэу абы хьэпшып цІыкІуфэкІу зэхуэмыдэу кьимыгьэсэбэпыр укІуэдыжт. Абыхэм ящыщ зыт мывэ плъыжьри: зы кІанэ цІыкІу кьыгуиудт, хьэжыгьэм хуэдэу иущэбт, фом хигьээзэрыхьырти, Іэпкьльэпкьыр щыгуз щІыпІэм щихуэрт. ИтІанэ абы игьэхьужауэ щытащ си адэр: бжыхь гьуанэр зэрагьэбыда дей кьудамэ псыгьуэ цІыкІухэм щыщ зы кьыхичщ, игьэсри яжьэр мыушцІыпуж щыкІэ и Іэм кьыщихуащ. Апхуэдэу зыбжанэрэ ищІа нэужь, папэ и Іэм кьытрикІута псыбыб цІыкІу кьомыр кІуэдыжащ лъэужьыншэу. Ауэ, пэжщ, Жануэс деж нэхьыбэу кьакІуэр жьыкІэфэкІэт, щІалэгьуалэм нэхь кьащтэрт поликlinikэхэр.

Жануэс и фІыгьэкІэ, зризгьэщІагьуэ хьуну, сэ зэзгьэщІат си анэным и тхыдэ жыжьэр. Лъэпкьыр кьызытехьукІар Алыджым кьикІа лы гуэрт. Ди щІыналъэм кьыщІэкІуари чыристен диныр цІыхум кьаригьэщтэн мурадкІэт. Ауэ и Іуэхум кьикІышхуа щымыІэу, икІэм-икІэжым адыгэ хьыджэбз кьышэри, ди щІыналъэм кьынащ. Абы и дуней тетыкІам фІыуэ щыгьуазэт Жануэс. Ар щІалэ псынщІэ гьур цІыкІути, ЩауэцІыкІу фІащ. ГьэщІэгьуэныращи, Іуэхугьуэ куэдым хуэлэкІуэлъакІуэт. Джэш идзми, мэл блэгьу иплъэми, вагьуэхэм еплъми, кьэхьуну-кьэщІэнухэр цІыхум яжриІэрт. Шьуаным хэлэбэрт, хугу ныкьуэвэр кьыхихт, ІэшкІэ хьурей цІыкІу зыбжанэ ищІт, Іэнэм тригьэджэразэрти, кьыщІэрт жэм ядыгьуар хэт и Іэужьми, кьуажэбгьум щыпсэуа лыжьыр зыхьа узыр зищІысри, Сыбырым мыІэрысэ зышахэми, Ермэлы щІыналъэм джэш щызыщэну кІуахэми кьыщІахыну мылькур зыхуэдизри. Уеблэмэ пщэдджыжьым кьыбжиІэфынут пщыхьэщхьэм кьахуеблэгьэнур хэту щитми. КьымыдэкІэ, абы ищІэрт блэхэм я хэщІапІэхэр, телъыджэращи, абыхэм епсалъэ хуэдэурэ, кьеуэн дэнэ кьэна, хьэпэщыпхэ ищІырт. Апхуэдэу зы блэ зэгуигьэудауэ щытащ. Абы ищІэрт хьэкІэкхьуэкІэхэм я бээр. Чэщей жыгым кьыхищІыкІа пхьэбгьу цІыкІум макь гьуэрхэр кьригьэкІыурэ,

мэзым щИхуэжырт Іэщым кьебгъэрыкІуэ хьэкІэкхъуэкІэхэр. ЩауэцІыкІу иІэт пхъэ накъырэ цІыкІу гуэри. Абы ещэурэ, мэзым кыщцІишырт уэрэд кызыш кьуалэбзухэр.

Жэщ хъуамэ, и тхыль Іувышхуэр кызыэгуйхынти, хыбар гъэщІэгъуэн Іэджэ кьриджыкІуы щІидзэнт. А хыбархэр иужькІэ жылэм щаІуэтэжырт зэпадыжу, щхъэж зыхуейр щІигъужу. Тхыльым и фІыгъэкІэ ар еджагъэш-хуэуи хэІуат цІыху цІыкІум. Абы фІуэ ицІыхурт я Іэшэлышэм кыщыкІу удз хуцхъуэхэр. АбыхэмкІэ цІыхухэм еІэээрт. Зэман дэкІри, абы и цІэр, нэхъ Іэээшхуэ щымыІэу жаІэу, жыжъэ нэсащ. Уеблэмэ абы игъэхъужауэ щытащ урысыщ дзэзешэ цІэрыІуэ гуэр, бэджкыишкІэ еІэээурэ. Гъатхэ зэманхэм, кърухэр кыщылъэтэж махуэхэм хуэзу, кызырагъепэщ шууей зэпеуэхэм абы куэдрэ щафІиубыдырт бжыпэр: данэ ІэлъэщІ зи щыгум кІэрыщІа бэракъыр Іэтауэ иІыгыу ар псом япэ къэсыжырт зэпеуэхэр щызэдилъа щІыпІэм, фочкІэ дапщэрэ а ІэлъэщІым къемыуами, зы гъуанэ имыІэу. Абы кыкІырат: гъэр угъурлы, гъавэр бэв яхуэхъунут жылэм. А зэхъээхуэм щытекІуар махуэ псом, жэщри кыпыту, ягъэлапІэрт, хъуэхъубжъэ хуалэтырт.

А псом я щІыІужкІэ ЩауэцІыкІу зэхигъэкІыфырт цІыху сэфэтым ихъа жин хужьхэмрэ жин фІыщІэхэмрэ. Зэгуэрым абы цІыхубзыфэ зытезыгъэуа жин хужь кыиубыдщ, и щхъэщым щыщ Іэрамэ пиупщІри унащхъэм щигъэпщкІуащ. Абы и фІыгъэкІи а жиныр зэман кІыхькІэ кыыхуэІуэхутхъэбзэщІащ ЩауэцІыкІу. ИтІанэ удыр хылагъэ хуокІуэри, ЩауэцІыкІу ипхъу цІыкІум жреІэ: «Уи адэм пиупщІа си щхъэц Іэрамэр кыысхуэгъуэтыжи, гуащэ цІыкІу пхуэсщІынщ». Хъыджэбз цІыкІум, абы жиІар и фІэщ хъури, щхъэц Іэрамэр жин цІыхубзым кыІэщІилъхъэжаш. Абы и ужькІэ удыр сабийм еІунщІщ, курыбэ зэрагъавэ шыуан абрагъуэм хидзэри щІэпхъуащ. АрщхъэкІэ пщІантІэм дэт къаз хъушэр кыпэуври зэхуащІащ и гъуэгур. ИтІанэ жиныр бгащ: «Мы лъэпкъым щыщу хэт къаз игъэхъуми, Алыхъым и ней кыщыхуэ» жери. Абы лъандэрэ ЩауэцІыкІу кытепщІыкІахэм я пщІантІэ къаз щыпльагъужырккъым. ЯщІэ жиным удэджэгу зэрымышъунур. Ауэ жинхэм щагъэтакъым ЩауэцІыкІухэ къакІэлъыкІуэн. Зэгуэрым зы фызыжъ, и нэхэр кылыдыкІуы, щІыхъащ ЩауэцІыкІу ипхъу сымаджэм деж. «Куэдрэ ухэлъыну, – зыхуигъээащ абы сабийм, – къэтэджи накІуэ, сэ уэзгъэлъагъунщ узыгъэхъужыну удзыр зыхуэдэр». Арати, хъыджэбз цІыкІур губгъуэм иришащ. Адэ-анэр гузэвауэ щыкІэлъыпхъэрым, я пхъум удз гуэрхэр зэхуихъэсырт. Фызыжъ лъэпкъи щІыгъутэккъым. «Сэ мы удзхэр сэбэп кыысхуэхъунуц», – жиІащ абы. Унэм къэкІуэжщ, езыр-езыру хуцхъуэ зэхилъхъэжри, зы мазэ нэхъ дэмыкІуы хъужащ саусэлэмэту. ИтІанэ Іэээ хъури, и адэм ещхъу, и цІэр щІыпІэ жыжъэхэм нэсащ.

ЩауэцІыкІу и хьэл-щэнхэм, хэль Іэзагъэм ящыщ куэд ядэпльагъурт и бынхэми. Абы ещхъу ахэри тхъэгурымагъуэт, псоми ялъагъу пщІыхъэпІэр зэщхът. Нэхъ гъэщІэгъуэныжыраши, ахэр хъурт нахуапІэ. ЩауэцІыкІу и бынхэми, ахэм къащІэхъуэжахэми, хэти нэхъыбэу, хэти нэхъ мащІэу, зыхалъхъат я лъэпкъыр кызытепщІыкІыжар цІэрыІуэ зэрыхъуа Іушыгъэ, Іэрхуэрыгъэ куэд: хэти джэгуакІуэ Іэээ хъуащ, хэти хыбарыжъ ІуэтэнкІэ кытекІуэ щыІэтэккъым, хэти къэхъуну-къэщІэнухэр блэгум иплъэурэ кыбжиІэфырт, удз хуцхъуэкІэ цІыхур зыгъэхъужыфи яІэхэт, щхъухъ пылъу жин фІыщІэм кыиутІыпщца шабзэшэм езыгъэгъээжыфи яхэтт.

ЩауэцІыкІу и лакъуэм къахэкІат хьэкІэкхъуэкІэм, кьуалэбзум, бгыхэм я пэшэгъухэр зыльэгъуаи. Зы гъэ, гъубж махуэу, цы зыпщІ

фызыжь гуэрым и унэ кыщцЫхьащ лы фЫщцІэшхуитІ. Уеблэмэ хьэр бэнакьым. Цыхубзыр кьэтэджыну хунэмыс щЫкІэ, лІитЫм ар кьап-хьуатэри, залымыгьэкІэ кьагьэуджу щІадзащ. Фызыжьыр кьагьэфаш ешу укІуриихункІэ. ИтІанэ ар лІитЫм кьалэтыжщ, унэ льэгум иль цы ныкьуэщцЫм традзэри жаІаш:

«Дэ дыгьубжщ, дяпэкІэ гьубж махуэу цы ушщІынуи, нэгьуэщІ Іуэху блэжынуи ухуемыжь». ЛІитЫр щыдэкІыжми хьэм и макь кьэІуакьым.

ЩауэцЫкІу кьытепщЫкІахэм яхэтт гуфІэгьуэ Іуэхухэм сыт щыгьуи цагьэтхьэмади, уеблэмэ гуащэ ІэрыщІым псэ хэзыльхьэ кьахэкІауи яІуэтгэж. Апхуэдэу а льяпкьым яІащ кІапсэрыкІуэ цІэрыІуэ гуэри. Ауэ и гьащІэр гуузу иухащ, кьыр льягэм кьехуэхри. ЩауэцЫкІу кьытехьукІахэм кьащІэхьуэжахэм Тхьэшхуэр яхуэупсэрт льяныкьуэ зэхуэмыдэкІэ: хэти бын куэдкІэ, адрейхэм кьару мыкІуэщІыжкІэ, язы-ныкьуэхэм хьэщыкь узыщІ дахагьэкІэ. ЖаІэж: зы бзыльхугьэ яІэт апхуэдизкІэ тхьэІухудуи, абы Іупльэ цыхухьум и гур кьэувыІэрт. Ар зэхэзыха щІалэхэм, цыхубзыр зрагьэльягьуну сыт хуэдизу я нэ кьымыкІми, абы и унэм кьыпакІухьырт, и дахагьым зэрымыщІэкІэ илЫкІынкІэ зэ-рыхьунур зэхахауэ. ЗэраІуэтэжымкІи, жьы хьууэ дунейм щехыжам щыгьуи ар зэрытхьэІухудт.

НэгьуэщІ зы цыхубзи яІащ, кьару зэрамыщІэжкІэ Тхьэр кьыхуэупсауэ. Зэгуэрым абы жэм кьишу щысу, ильэс зи ныбжь танэр зэран кьыхуэхьуэрэ кьыгьэбэмпІати, хуэмышэчыжу кьыІэтри, бжыхьым щхьэпридзащ джэдум хуэдэу, цыпэ кьыщымыхьуу. Апхуэдэу нэгьуэщІ зы хьыбарителукІат а цыхубзым. Цыхухьу щыгьынкІэ зихуапэри, кьатеуа бийм я дзэзешэ пелуан абрагьуэр хигьэщІауэ щытащ.

АрщхьэкІэ языныкьуэхэми кьейжат Тхьэшхуэр, я гьащІэр яухьхункІэ псэукІэмыщІэрэ гугьуехьыр я натІэу. Ауэ ахэм я Іуэхум хэзыщІыкІхэм зэраІуатэмкІэ, абыкІэ кьуаншэр езыхэрат: кьызыхуигьэщІар, яхэль зэчийр зыхуэдэр и чэзум кьахуэщІакьым, абы и зэранкІэ я гьащІэр дэгьэзеигьуэу яхьат. Тхьэшхуэм цыхур кьыщигьэщІкІэ дэтхэнэ зыми и натІэ кьрэтхэ дунейм щигьэзэщІэн хуей кьалэныр.

Льяпкьым кьахэкІащ зы щихь, Лиуан жари. ЗэраІуэтэжымкІэ, ар насып лыхьуэ ежьэри Іуащхьэмахуэ щыгум нэсыгьащ. Зыми ищІэркьым абы и мурадыр кьехьулІарэ кьемыхьулІарэ, ауэ дыгьэм еІусэри, абы и ужькІэ льятэф хьуащ. ИкІи цыхум кьахыхьэжа нэужь, и Іэпкьльэпкьым кьыпкьрыкІ пщтырымкІэ игьэхуабэрт хэт хуейми. Абы пхьу 27-рэ кьыхуалъхуат цыхубз зырызыхэм, зы тырку бзыльхугьэ гуэрым и щІалэ цыкІуэ закьуэм фІэкІ яхэмыту. Ари, и адэм ещхьу, насыпльыхьуэ ежьауэ яІуэтгэж.

Ауэ ЩауэцЫкІу и щІэблэм кьатеппщЫкІ цыхухьухэм нэхьыбэу кьахэкІыр зауэлт. Ди анэш льяпсэр зэгуэрым ейуэ щытащ шыдыгьу цІэрыІуэ Пщыкьан. Ар Псыжь зэпрыкІти, шы гуартэ кьихурт. ЖаІэж абы щІакІуэ телгьыджэ иІауэ, ар щыгьыу ежьа нэужь, зыми кьымы-льягьуу щытауэ. Пщыкьан зэхихат Мэздэгу щыщ гуэрым хакІуэ бэлыхь иІэу, шэщ щхьэхуэм щІэтрэ хьумакІуэхэр жэщи махуи темьплэжкьукІы. Жэщ хьуамэ, шыр кьыдамышыфын хуэдэу, хьумакІуэхэр зэбгьурыльу шэщ пэІушІэм щыгьэалыьырт. ХьумакІуэхэр жеижа нэужь, Пщыкьан ахэм я зэхуакум дэгьуалыьыщ, гьуэрыгьуэурэ зажьэхигьауэурэ тІури ІуигьэкІуэтри, хакІуэр кьыдэхуэн хуэдэу дэкІыпІэ ищІащ. ИтІанэ хьэуазэ ирикьухьащ шым и фІалгьэхэм макь ямыщІын хуэдэу. Абы и ужькІэ щэхуу кьыщІишщ, шэсри – макІуэ-мэльеи, и щІапІэм кьыхьэжыхункІэ щІагьуэрэ кьэувыІакьым. Зэхэзыхахэм я фІэщ хьуакьым пщыхьэщхьэ

нэмэз зышцү яльэгъуа Пщыкъан пщэдджыжь нэмэзым ирихьэлIэу Мэздэгү нэс шы кърихуу къэсыжауэ.

Ардыдэраш Пщыкъан ищIар гъунэгъу станицэ иТысыкIагъащIэм цыщ гуэрхэм къуажэ мэлър яхуауэ кышчыжаIам. Къэзакъхэр жэщым гъуэлъыжа нэужь, я кум дэгъуалъхьэщ, еIунщIурэ зэлъыIуигъэкIуэтри, мэлхэр я зэхуакум Iуэлъгауэншэу кыдихужащ.

Пщыкъан игъэхъуауэ щытащ шына уз зэфыкIыгу хуежьа и къуэрлъху цIыкIур. Сабийм кхъэм щилъэгъуауэ жиIэрт алмэсты. «НакIуэ, – жиIащ Пщыкъан, – исмэ, къэдубыдынщ. АрщхъэкIэ дыхъэпIэм фIэлъгу къагъэна IэлъэщI хужьыр мыхъумэ, алмэсты лъэккъ къалэщIэлъэгъуакъым. «Зэи зыми ущымышына, – щIалэ цIыкIум и тхъэкIумэр быдэу иIуэнтIащ лIыжьым, – умышына, утекIуащ».

Ар псэуащ илъэси 112-кIэ. Жэщым, ирещIымахуэ ирегъэмахуэ, Пщыкъан щыжейрт хъэщIэщ ямыгъэпльым. Нэху къекIамэ, нэмэз цIыгъуэр къэмыс щIыкIэ, уэс къесагъащIэм лъагъуэ щыпхишу, нысащIэ нэхъ жырытэддж дыдэхэм и пэ къихуэу псынэм кIуэрти, псы щIыIэкIэ зитхъэщIырт.

Пщыкъанрэ абы и къуэшитIымрэ щIышхуэ яIыгът. Абы и курыкупсэм мывэ абрагъуэ хэлът. Зыми ищIэртэкъым а щIыпIэм ар кызырэщыцыху-та щIыкIэр. Къуажэм и Iэшэлъашэр тафэт, абы адэкIэ кышчыт бгымрэ жылэмрэ я зэхуакум дэлъынт верст 15 хуэдиз. Бгым къехами, апхуэдиз гъуэгуанэ зэпиупщIу ар мыбы къэсынкIэ Iэмал иIэтэкъым. Ауэ мывэр щIым кызырэхэмыкIари бэянт. КъэхъукъащIэ псоми щхъэусыгъуэ гуэр къахуэзыгъуэт цIыхубзхэм зэрыжаIэмкIэ, ар къехуэхат уафэм. Абыхэм хуэм-хуэмурэ акъылэгъу ядэхъуащ цIыхухъухэм я нэхъыбэри. Сыту жыпIэмэ, куэд мыщIэу жылэр щыхъэт техъуащ а мывэм фIыгъуэу къихъ-ми и Iейми. Сабийхэр абы дэпщейуэрэ, уэсыбгым хуэдэу къежэхырт, и щхъэфэр цIууэ трахъукIауэ. ЦIыхубз уэндэгъу зи лъхуэгъуэр еIусамэ, и Iуэхур хъарзынэу зэфIэкIырт, зауэм щыдэкIкIэ цIыхухъухэр мывэм лъэIэсамэ, лажьы-хъати ямыIэу къагъээжырт. Зэшхэми зэнысэгъухэми я кум зэгурыIуэ дахэ дэлът абрэмывэм и фIыгъэкIэ. Ауэ зэгуэр зыгуэрым игу къэкIараш: мывэ зэрамышцIэжым щIышхуэIуэ еубыдри, Iулъэфын хуейщ. ЦIыхубзхэри сабийхэри арэзытэкъым абыкIэ, ауэ жылэм шыду дэтыр зэхуахусщ, мывэм кIапсэшхуэ зыбжанэ иращIэри ирагъэIащ, арщхъэкIэ яхуэгъэхъеякъым, шыд лажьэншэхэр сыт хуэдэу ямыгубэрэжьабы. Куэд мыщIэу шыдхэм узыфэ бзаджэ гуэр къахыхъэри зыкъэмына зэтелIащ. Абы мыхъэнэшхуэ иратакъым къуажэ цIыхухъухэм. ИтIанэ мурад ящIащ мывэр къагъэуэну – гын хушэкIэ ихъуреягъыр къагъэтIылгыхъри, мафIэ ирадзащ. Абрэмывэм зыри кышчыщIакъым. Ауэ етIуанэ пщэдджыжьым зэшзэпIэу лIащ ар къэзыгъэуэну хэтэр. Абы и ужькIэ зыми и Iуэху зэрихуэжакъым мывэ зэрамышцIэжым.

Илъэс куэд дэкIауэ аргуэру Iуэху ящIащ абрэмывэр. Зэдауэу хуежьащ жылэр – хэти и гугъу ямышцIмэ нэхъ фIэкъабылт, хэти къэгъэуэн хуейуэ къылгытэрт. «Зэран мэхъу» жаIэу нэхъыбэм щаукъуэдийм, инженерищ кърагъэблэгъащ апхуэдэ Iуэхухэм хуэIээу, Каир щеджауэ. КъэкIуаищым цыщү тIум жаIащ Тхъэм и нэфI зыщыхуа абрэмывэр къагъэуэну зэры-темыгушхуэнур, ауэ, зэран хъумэ, и хъуреягъэр къэптIыхы мащэм иб-гъахуэу и гущIыIум ятIэ тептхъуэжмэ нэхъ зэрафIэкъабылыр. «Апхуэ-дэу пщIымэ, сыт и мыхъэнэр? – идакъым къуажэм нэхъыжь дыдэу дэс лIыжьым. – Абы и гущIыIум зыри кышчыкIынукъым». Кърагъэблэгъа инженерищым тIур кIуэжащ, зыр къанэри. Абы лIитI гъусэ хуащIщ, мывэр

лагьымкIэ к'яггэтIыльыхьри, к'яггэуэну хуежъащ. АрщхьэкIэ абрэмывэр, зымащIэкIэ и пIэм икIа мыхьумэ, к'ыщыщIаишхуи щымыIэу зэрыщыту к'ээнэжаш. Куэд дэмыкIыу, зэрыхьуари зэрыщIари ямыщIэу, зэуэзэпсэу дунейм ехыжаш мывэр к'ээзыг'гэуэну хэта лIищри.

Тхьэм ещIэ, Ииблис и Iэужьу к'ыщIэкIынт, зэман гуэр дэкири, аргуэрыжъти, жылэм Iуэху ящIащ мывэр. А зэманым к'яггупсысауэ щыIэт бгы псо зык'бутэфын лаг'бым. Абы и фIыг'гэкIэ, икIэм-икIэжым, абрэмывэр зэпк'раудаш. Ауэ абы и ужькIэ, мазэм и кIуэцIкIэ, а Iуэхум хэтауэ хьуар хэти зыщIыпIэ щаукIащ, хэти к'ытехуэри лIащ.

Ди хадапхэм ил'т мывэр абы и к'бутахуэу, л'тапсэр к'ыхьумэу жиIэрт Жануэс. ИкIи селусэу идэртэк'бым. Абы к'ьиIуэтэж хьыбархэм сраг'гэ-ша нэужь, зээмызэ сыкIуэрт хадапхэ бжыхьым ибг'бу дьдэм к'ыщыл', ди л'тэк'бым щыщу дунейм ехыжахэр зыщIал'тхьа к'хэжьым нэс. «Л'ахэр зыщIэл'бым пэг'бунэг'буу, уи зак'бэуэ л'тапсэм дауэ ущыпсэуфрэ умышынэу?» – сеупщIат зэг'уэрэм абы. «Зыщышынэн хуейр к'хэм щIэл'хэрак'бым, – к'ызитыжат жэуап, – абы и Iэшэл'ташэм к'ыщызыу-щыыхьэрщ».

БжыхьэкIэхэм, хадапхэр зэрызэпрыхукиа, дей к'будамэ псыг'букIэ хуа ди бжыхьыжьым зык'бэзышэкIа л'тахьцхэр г'бууэ к'ещэщэхыжа нэужь, пщIантIэм удэту упл'тамэ, си нэхэм фIыуэ зэрамыл'таг'урат, куутIыр цIырхь дьдэ хьуауэ к'ыпфIэщIырт, л'тапсэр зэрыщыту к'хэуэ к'ыпщиг'гэхьуу. Хадэм итт Жануэс и адэм хисауэ щыта зы мыIэрысей г'бужа гуэр, уэм ик'бутауэ. Ил'тэс к'эсыхункIэ, увыIэг'буэ имыIэу, абы псы щIикIэрт си анэ шыпхьум. «Мыпхуэдизу гуг'бу зыщIыдебг'гэхьыр сыт? – жесIэрт Жануэс, – тIум щыг'буэми жыг г'бужар к'эпсэужынк'бым». АфIэкIа щIимыкIэну сык'биг'гэг'гэрт, ауэ, аргуэрыжъти, а Iуэхур IэщIыб ищIыртэк'бым.

Абы сыт щыг'буи ипщэфIыр адыгэм иг'тащIэми к'ядаг'бэуэгурыкIуэ шхыныг'бэуэхэрт. Шэч зэрысщIымкIи, адрей л'тэк'кхэм я ерыск'бэуэухэр хуэг'гэхьэзыру к'ыщIэкIынутэк'бым. ИкIи зээмызэ нэг'буэщI л'тэк'кхэм я фIэлуг'гэ сыт к'ээзг'гэхьэрычэтамэ, фIэлэфIыпсу ишхырт.

Анэш л'тапсэрт си анэдэл'хубзэр здынэсыр зг'бэунэхуну Iэмал щызг'бэуэтыр. Абы щызэхуэсыж си Iыхьлы сабийхэм сащепсал'тэкIэ, сриукIытэрт си бзэр зэрынык'бэуэм. Си адыгэбзэр к'ызэмэщIэкIыу урысыбзэм сыщыхуэкIуэ щыIэт. А бзэм фIэкI щыземыкIуэ сабий садым, бджы-нуми умыджынуми узыхуит, зыщыддзейуэ куэдрэ дызыщIэмыхьэ адыгэбзэ урокхэм, урысыбзэкIэ к'эзуха еджапIэ ищхьэм иужькIэ мы л'тапсэрат адыгэбзэ к'яабзэ щызэхэсхри, хуиту абы срипсал'тэфу сыщесари. Ауэ си анэшхуэр дунейм ехыжа нэужь, си анэдэл'хубзэр нэхь к'булейсыз хьуащ.

Жануэс щIэмычэу ищIырт махьсымэ. Есат, и анэми, и анэшхуэми я IэщIаг'бэуэ щытати. ЛитрипщI хьу абдж банкIыпхуэм ирикIа нэужь, гуащIэ мыхьу щIыкIэ, тIэкIу к'ыхихьирти сриг'бэубырт. СфIэг'бэщIэг'бэуэну сыкIэл'быпл'бэрт ар хьэзыр зэрыхьум: махьсымэр банкIым Iыхьэ зэмыщхьыщу щыпл'таг'бурт: ищхьэ дьдэр узэпхьыпл'бу пIащIэт, и кум итыр тIэкIу нэхь Iувт, и щIаг'бым щIэтыр, зэнтхь фом хуэдэу, г'буабжэфIыщIафэу IувыфIт. Жануэс сызриг'бэфэр ищхьэ дьдэм тетырт, пщыхэм, л'лак'уэлIэшхэм хуаг'бэфащэ хабзэрт.

Г'бэм и зэманым ел'гытауэ, анэш щIапIэм и тел'тэм зихьуэжырт, пщIантIэр хуиту зыг'фэбг'буа щхьуантIаг'бэм и саулык'букIэ. Зэг'уэрэм, жэщу, куэбжэ цIыкIумкIэ щэхуу к'ыдыхьащ г'батхэр. Ар дауэ имыл'таг'буу, и мыхабзэу IэщIэукIт Жануэс! К'ыдыхьэри, зимыг'бэпIищэу,

бжыхьыбгьум деж зыщиудыгьуащ, зыгуэрым пэплгьэу. Куэд дэмыкIыу уэс ныкьуэткIужым кьыщIэщаш цIыгуль фIыцIэр, абы и ужьым иту, щIымахуэм и псэр зэритым и нэцэнэу, ажэгьуэмэм зыкыигьэлгьэгьуащ. Ауэ мафIашхьэ джэдым и Iуэхур зэфIэкла, гьэрэ щIырэ зэхэкла нэужыт гьатхэм зыкыщитIатэр. Дыгьэр кьыдигьэукIуриерти, удз гьэгьа щхьэ гьуэжьхэм гьэр ящIырт пщIантIэр. Мыгьуцауэ щIыр щыпсыф жьауапIэхэм, деижь абрагьуэм и льябжьэм кьыщыхэжу щIэзыдза удз щхьуантIэ щабэ цIыкIухэм кьашхьэпрыпIиикIырт шейтIанлгьакьуэ гуэрэнхэр – дыгьэ бзийхэр щхьэж кьызырылгысам елгытауэ, я тхьэмпэ хьурей цIыкIухэр хэти гьуэжьыбзэрэ нэр тепщIыпщIауэ, хэт ейри нэхь фагьуэIуэу. Ауэрэ абыхэм гьусэ зыхуащIырт кьэрабэ нэIурыт щхьэ баринэхэмрэ щхьухькIэ гьэницIа пэлыауэхэмрэ. Пэжщ, закьуэтIакьуэххэрэ кьыщыхьу щыIэт кьэрабэхэм япэ тхьэрыкьуэфдэгу гуэрэн цIыкIухэр кьыщыхэж. Жьыжьэу уплгьамэ, ахэм кьэрабэр уигу кьагьэкIырт: я щхьэ гьуэжь гьэгьахэр дэтхэнэ зыри дыгьэ шыр хуэдэт. Абыхэм захигьэгьуащэртэкьым епэрудзми – шакьафэ-кьащхьуафэу, кьыпих мэ гуакIуэм щхьэр игьэуназэу. Хуцхьуэгьуэшхуэу кьылгытэу, епэрудз тхьэмпэ гьэвам и псымрэ форэ зэхигьээрыхьырти, Жануэс уригьафэрт ущыпсчэми, пыхусыхум уиубыду плгыржьэр ухьуами, уныбажэми. Кьупщхьэ уз зиIэм, зи жьэжьейм кьыхигьээзыхьхэм щхьэкIэ епэрыр зэрыщыту, и льябжьэр дэкIуэу, кьричырти псы кьыщIигьэвыкIырт. Ауэ куэд уефэу идэртэкьым, «укьыгьэжьынуш» жиIэрти.

Зы мазэ хуэдэ дэкла нэужь, гьатхэпэм и кIэхэм, накьыгьэм и пэщIэдзэхэм, ди хадэм кьыщыгьагьэрт абрикосейр, зейр, кьыпщIейр, балиейр. Ауэрэ, махуэ зыкьом дэкIырти, мо гьэгьа хужь-плгыжьыфэхэм я мэм кьахыхьэрт хадэбгьухэм щэныфIэу кьыщыхэжа кьэлэрдэгу щхьэ хужьхэм я мэ IэфIыр. ГьэмахуэкIэ мазэм, бжыхьэпэм абы я гьэгьа пыщэщыжам я пIэ кьииувэрт жылэ хужьыфэ хьурей цIыкIухэр зэрылгьэ щхьэ топ плгыжь лыдхэр. Абы и мэм хэзэрыхьыжырт зы гьэгьа закьуэ фIэки зи щхьэщыгум кьыпимыдзэ тхьэмпиплIым и мэр. Жануэс кьызжиIауэ сщIэрт абы и жылэхэр гу узымкIэ зэрыхуцхьуэр, и тхьэмпэхэмкIэ нервыр зэтес пщIы зэрыхьур, умышхыпхьэ пшхьырэ укьызэIыхьамэ – и льябжьэм кьыщIэвыкIар сэбэп кьызырыпхуэхьур. ГьатхэкIэхэм ди хадэм кьыщыгьыгьуэрт «джэдутхьэкIумэ» жыхуалэ удзыр. А удз щхьэ щхьуантIэхэм зыхагьэпщIкIухь хабзэт хадапхэм екIуэкIыу Iут чыцэхэм. Сабий зыгьуэтагьащIэ анэхэм иратырт ар, Жануэс зэрыжиIэмкIи, узри игьэувыIэрт, и быдзышэри нэхьыбэ хьурт. Апхуэдэу жыг зэхуакухэм щыплгьагьунут кьрухугу гуэрэн цIыкIухэр – я кьудамэхэр цыбэрэ я гьэгьа кьомыр кьашхьуафэу.

«ХэтщIыкI щIагьуэ щыIэкьым, ахьумэ дэтхэнэ зы кьэкIыгьэми, удз гьэгьами узыфэ гуэр егьэхьуж, – жиIэрт си анэ шыпхьум, – ауэ и мардэр умыщIэмэ, ебгьэлеймэ, абыхэм я зэранышхуэ кьокIынкIэ хьунуш». Сэ сыт шыгьуи сфIэтелгыдждэу, хьэщыкь сащIу сеплгырт а гьэгьа зэщIэпщIыпщIэ кьомым. Дыгьэм и плгыфэр зи джанэ пэлыауэ гьэгьам зыкыыхуишиерт нэгьуэщI удз дахэкIей гуэрым: абы теплгьэ зыбжанэ иIэт – щхьуантIафэ, хужь-плгыжьыфэ, тхьэмыбылыфэ, сиреным и фэ. Андрей удзхэм кьахэпIиикIырт дадийхэри – я пкьыр занщIэрэ гьэгьа шакьафэ цIыкIухэр Iэрамэ-Iэрамэу япыту. Дэ ахэр кьыпытчт, ди Iэгухэм щытIуэтырти депэмырт – бэрэтIинагьуэр уигу кьыгьэкIыу, абы и мэр гуащIэт.

ГьатхэкIэхэм кьэгьагьэрт пхьэщхьэмыщхьэ нэхь инхэр кьызыпыкIэ

жыгхэр, абы иужькIэ хьэцыбанеймрэ зэрыджеймрэ. Жьы щабэр пIалтэ-пIалтэкIэрэ кыкыуэурти, хьэцыбанейм и гьэгъа хужь-пшэпльыфэ зэщIэлэдэм щесырт. Ауэ гьэмахуэр кьэсу дунейр пщтыр кьэхьуамэ, жьы щабэр хэткIухьыжырт хьэуам.

Къысхуэмыгъэсу, нэхъуеиншэу сэ сызыпэплтэр гьэмахуэпэрт, жызу-мейр къыщыгъэгъэнурт. Абы къыпых мэр мэ IэфIу шыIэм я паштыхьт, си гукъыдэжым и IумпIэр арат зыIэщIэлтыр. Хьэпэщыпхэ сищIауэ, си пIэм сижыхьауэ, зэман кIыхькIэ сыщытыфынут телъыджэу зыкъэзытIэта жызу-мейм сеплъу. Абы метрипщI бжыгъэкIэрэ зришэкIырт бжыхьым. Дунейр щыхуабэм деж зыгъэпсэхупIэ-уэрэшэрыпIэу диIэ пхъэ унэ цIыкIуми щхъэ хуэхъурт жызумейр, и бгъуитIри тхьэмпэ щхъуантIэхэр Iууу къызытеува и къудамэхэм щIагъанэрт.

Жызумейм пэгъунэгъуу, я щхьэкIэхэр зэIусэу къыщытт балиейхэр. Арауэ къыщIэкIынт бжыхьхэм щIаху шагъырым балиимэ къыщIыхихьыр. Жызумейр щыгъагъэкIэ, лъапсэм и хъуреягъым щхъэщытт абы и мэр, хьэндырабгъуэ хужь цIыкIу минхэм яуфэбгъуауэ къыпфIэщI дзэл жыг гьэгъахэм я мэ IэфI кьэжыагъашIэр лъэныкыуэ иригъэзу. Адэ, зэманыхь лъандэрэ, лъапсэм и кьэрэгъулт дзэл жыгхэр: абыхэм ди унэр пэIэщIэ ящIырт псори цызекIуэ гъуэгущхуэм, ди куэбжэ цIыкIу къыдыхьэпIэм укыхуэзышэ лъагъуэри хэту. Дэ сыт щыгъуи тфIэIэфIт дзэлхэм къапидзэ гьэгъахэр – гуэщыщхьэм дыдэпщейрти, абы телъ шиферыр щыткьутэ щыIэу, Iэрамэурэ къыпытчърти, тфIэIэфIыпсу зыIурытлъафэрт.

Гьэмахуэпэм ди пщIантIэми хадэми къыщызыщIэрыуэрт шынэ-шынэр, бжэнтхьэхур, хужьбаринэр, алмэстыщхъэцыр, бэрэтIинагъуэр. Удздэжейм бжыхьхэм зрашэкIырти, дыгъэр здэкIуэмкIэ я щхьэр яшийрт. Дыгъэр кьухьэжа нэужь, я пкъыр щIэлIэрт, ауэ етIуанэ махуэм, ещхьыр-къабзэу, дыгъэ бзийхэм зыхуашийуэрэ, бжыхьхэр ялъахъэрт. А зэман-хэм хадэм щыгъагъэрт щхъухькIэ гъэнщIа шейтIанбыдзыр, я щхьэкIэр гъуэжыфэ-удзыфэу зэрыщытым къыгъапщIэрэ бжъэ закъуэтIакъуи къепщIу. Абы и тхьэмпэхэм щIэт псыр Жануэс къыщIикъузыкIырт, зэрыжиIэмкIи, а шейтIанышэмкIэ бгъэкIуэд хъурт языныкыуэхэм я щыфэм хэт IэпапIэ фIыщIэ цIыкIухэр, уеблэмэ Iэгум трищIэ вэгъур.

Гьэмахуэкухэм, и тхьэмпэшхуэхэр хъууэ гъущI улъыям и фэм ещхь хъуа нэужь, Жануэс гъуэгубгъухэм щызэхуихьэсырт блэшэгъэфIэу удзыр. Мыгъупэ щIыкIи тхылымпIэ къэпхэм ирикIутэжырт. А удзымкIэ Жануэс игъэхъужырт ныбажэ хъуари, лъатэ узхэри. НэгъуэщI зы удз лIэужыгъуи, лъэдий гъумрэ фIыщIафэу, кьихьырт си анэ шыпхъум, къумыкыубзэкIэ «туттэкIэ» еджэу. Игъэгъурт, игъавэрти, мэ гуакIуэ кьыхихьуу къалмыкь шей бэлыхь тхуищIырти, псори тфIэIэфIыпсу дефэрт.

И Iэ гъур фIыщIафэ лъынтхуабэхэмкIэ абы псынщIэу дигъэ-къэбзыкIырт къэкIыгъэ хисахэм я зэхуакухэр. Удзыжь къомым сыт щы-гъуи къахигъэщхьэхукI и хабзэт сэбэп хъуну ибжхэр: псчэм, тхьэмщIыгъу узым я хущхъуэ тхьэрыкыуэф цIынэ цIыкIухэр, лъы къыщиудар зыгъэувыIэ аруссыр, фIарийр, тхьэмбыл узхэм зэрелэзэ удзхэм хилхьэ псылгъэудзыр. И Iэр къысынкIэ мышынэу, абы Iэ пщIанэкIэ шыпсыранэр кьричырт, ар сабийми балигъми сэбэп зэрахуэхъунур ищIэрти.

Гьэмахуэпэр берычэту сабийм къытхуэупсэрт пхъэщхьэмышхьэ зэмылIэужыгъуэкIэ: пльыжыфэ къызыщIэлгъэда балийр, и хъугъуэ нэдмыгъэсу къэтфыщIырт, ди Iур зэзыгъалгъэ къыпщIэшхуэ щхъуантIэри ди мыхьэмышхьтэкъым, абрикосри, къыпщIэ хужь хъурейри арат. КъыпщIэ

хужьым Жануэс кыхищыктырт мэрзей фыцлафэ-морафэ, IэфIрэ икIи тIэкIуи гуащIэу. Ар тшха нэужьы, мэракIуейм пытымкIэ зыщытIтIыжкIи, ди Iэхэри, ди Iупэхэри, ди напэхэри шынагуэу фыцIэ хьужауэ дыдэт. Сэ сфIэфIт жыг кьудамэ лантIэхэм сыдэпшеин. Зым сипкIым, адрейм ськIуэу пльыжь-фыцлафэ хьуа балий пасэр езгэмэрэкIуэхырт. БалиитI зыпыт зы кIы цыкIур кыпытчырт, тхьэгьум ещхьу ди тхьэкIумэм дэтлхьэрти, зыдгьэщIагуэу хьыджэбз цыкIухэр дыдэтт пщIантIэм. Ауэ куэдрэ тхудэгьэлыртэкьым – «тхьэгур» тшхыжырт. Ещхьыркьабзэу дыпыст «шпанкэкIэ» дызэджэ балией жыг щхьэкIэхэми, ди бостей хужь цыкIухэр пльыжьыфэу зэритIэр уэим дымышIу. Гьэмахуэкухэм зыщыдмыгьэнщIу тшхырт дыгьэ пщтырым кьигьэхуэба абрикосхэр.

Дэ дызэпеуэрт кьэрабэ гьуэжьхэм, бжэнтхьэху кьащхьуэхэм, шынэ-шынэ хужьхэм пщэхухэр, Iэпщэхухэр, удз Iэрамэ зэхэхуэна зэхуэмыдэхэр кьыхэщIыкIынымкIэ. ХьунгьалIэмэ кьызыкIэрих хьэкIэзэрыхьэр ди бгьэхэм хэтщIэрти дыдэтт, удз зэщIэгьэгьахэм я пащтыхь кьэралыгьуэм дыщыщу фIэкI кьытщымыхьужу.

НЭХУЩ Хьэжпагуэ

ЗэшыпхьуитI

Рассказ

Асльэнрэ Софятрэ я льягьуныгьэр куут. «А тIур зэрышамэ, сыт хуэдэ унагуэ хьуэпсэгьуэ кьарыщIыкIынт», – жыпIэнт, ныбжьыщIитIым я зэхушытыкIэр пльэгьуамэ.

Асльэн еджапIэ нэхьыщхьэр кьиухауэ школым щылажьэрт. Лэжьэн зэрыщIидзэрэ куэд мышIами, зи бын абы пэщIэхуа дэтхэнэ зыри гуфIэрт, си сабийр гьэсакIуэ нэс Iэрыхьащ, жиIэрти. Мо щIалэ кьамылыфэ льягэм и нэ гьуабжитIыр игьэгуфIэу сабийм шахэтым деж угьурлыфэ дыдэ кьытеуэрт. Асльэн Iэщ тIыса игьэтэджкьым, жыхуалэм хуэдэу щIалэ Iэсэти, цыху зэтетт, псалэ лей кьыжьэдэмыкIыу, жиIар игьэпэжырт. Кьуажэ кIыхьым дэстэ-кьым абы и цIэ Iей жызыIэ, Софят и адэ Темыркьан фIэкIа, щIыжиIэри фызабэкьуэр мальхьэу зэрызримыпэсырт. Езы Темыркьан и гьащIэр ихьат теутIыпщхьэрэ кьэгьазэ зимыIэ, жыхуалэм хуэдэу. Ар лэжьат хьэмтеуи, а хьэм дыдэм и хьумакIуэуи, бригадируи, хьэсэпэхьумэуи. Ауэ сытым цыгьуи кьыхужалэр зыт: «Дыгьужьыр мэлыхьуэ ящIащ». Иджы и ныбжь нэсу тIысыжами, мо Iы тхьуэплъ гьум кIэщI цхьэгьумыр и ныбжьым хуумыгьэфэщэну, узыншэт икIи жыджэрт.

– Сэ, – жиІэрт абы нобэ кытехэпауэ, цІыхум зыгуэр кыхужалауэ зэхихыжати, губжарэ уафэм сабэ дрипхъейуэ, – зыгуэрым и мылькуи фІэсшакъым, сыдыгъуакъым, зыри къэсхъунщІакъым. Сызыхэта колхозым, си пщІэнтІэпс куэд зыхэткІуам, сызыхуэлэжъа къэралым гуэдз къэп е хуэнщІей пэгун си цІэ темытхауэ кыыхэсхамэ, бэлыхъ хъуа? Къыхрах адреихэми модрейхэми. ЗыгуэркІэ зэран сахуэхъурэ? Ирепсэу, иреунэ. КІэгъуасэмыщІу иремыпсэу. Сэ сфІэфІкъым мыкІуэмытэхэр. Абыхэм ящыщ а ди хъыджэбзыжъ цІыкІур натІэрыуапІэ къэзыщІа егъэджакІуэри. Си пхъур ишэу, «хъэлү» жиІэу лъаІуэу уэрамым дигъэтыну ара? Бын ягъуэтмэ, дауэ зэрапІынур? Хъэмэрэ къакІуэу си пщэдыкъым кыдэтІысхъэжыну ара, таурыхъым зэрыхэтым ещхъу, «кып» жиІэмэ, жъэдэздзэу, «кыгу» жиІэмэ, жъэдэскІэу, – и щхъэгъусэ Хъаджэт здепсалъэм, кызэщІэплъэжауэ ирикъутэкІырт нобэ Темыркъан. – «Лъагъуныгъэ, лъагъуныгъэ» жаІэ мыдэ? ГунэщІ лъагъуныгъэ щыІэ? Уи гугъэри уи гъащІэри ихынщ апхуэдэ лъагъуныгъэм. Уи щхъэ щІыб дыуигъэдэжынщ, ныбэр ныкІуэ хъумэ. Узэрылъагъун дэнэ къэна, узэтэплъэ мыхъужу укыигъэнэнщ. Мылькуращ унагъуэр унагъуэ зыщІыр. Сэ тхъэ пхуэсІуэни, уэр дыдэр апхуэдизу фІуэ сыкъэплъагъуу иджыри къэс укыызгъэдэмысынут, бынищымрэ уэрэ фызыхэпсэукІ, сэ къэзугъуея мылькур уигу пыкІыркъым, армышъумэ... Хъунщ ар, гурыІуэгъуэщ, абы и гугъу афІэкІа тщІынкъым. Хъэкъыращи, а псор кыщІэзгъэхъея си пхъур естынукъым, тезгъэплъэнукъым а Тамарэ и къуэ лъэпэд гъуанэм.

– СыткІэ пщІэрэ, Іей, ар лъэпэд гъуанэу, хъэмэрэ Тамарэ и лажъэр сыт? – зи гъащІэр тэмакъкІыхъу зыхъа, езы Темыркъан зэрыжиІэщи, абы «ІэбжъанипщІкІэ» кыІэжъа мылькур зэзыгъээзхуа мо фыз псыгъуэ лъагэм иджы и фІэщ дыдэу мурад ищІат «щхъэзыфІэфІыжкІэ» зэджэ и щхъэгъусэм пэувыну. – Абы и лъэпэдыр дэнэ уэ щыплъэгъуар? Уи ней зыщыхуар апхуэдэу щхъэ бгъэикІэрэ?

– Арач сэ сызэреджэр псэукІэмыщІэ дэтхэнэми. Мыпэжу пІэрэ, щІыуэ жыпІэфыну ахэр псэукІэкІэ игъащІэкІи кызырэыщІэмыхъэнур?

– Псэун щІидза къудейщ щІалэм. Лажъэ иІэкъым, цІыхухэр щотхъу. ЗэрыщІалэфІыІуэра уигу темыхуэр?.. А-а-аІэ, сэ сощІэ уигу къеуэр, ар щхъэусыгъуэ пщІа щхъэкІэ. Уи щІалэгъуэм Тамарэ укыимыдэу Батыр мыгъуэм зэрыдэкІуаращ. Хэт и лажъэ, ар гъащІэкІэщІу кыщІэкІамэ? Уэ уи гужыгъэжыым кІэ иІэкъым...

– Уэлэхыи, фызыжъ, уэ сыти жыІэ, сэ сыпсэууэ ахэр благъэ сымыщІыну. Быдэу уи фІэщ щІы ар зэрумылъагъунур. ЩІалэм и къэщэгъуэ щыхъуакІэ, зэман имыгъэкІуэду езым хуэфэщэн кърегъуэтыж. ГурыгъаІуэ ар ди хъыджэбзыжъ цІыкІум.

– Е-е-ей, – мэщатэ Хъаджэт, – уэ фІумыгъэжар хъэрэмщ... ЖесІэжынщ, ауэ къодэІуэну пІэрэ? Иджырей щІалэгъуалэм я щхъэ и унафэ ящІыж. Ауэ игъащІэми къекІуэкІ хабзэщ, ныбжыщІитІым гухэлъ зэхуащІамэ, зэрышэу, къулеягъ-къулейсызагъым емылгытауэ. Насыпыр мылькум зыкІи епхакъым.

– Куэд уощІэ уэ абы теухуауэ, – жеІэ ауан хэлъу Темыркъан. – Тхъэр согъэщІ, сэ фІэкІа хэмытамэ, а тІум я насып зэпэгъунэгъу згъэхъум! СощІэ сэ ар зэстынур куэд щІауэ. Я хъэжыр хэти псафэ хуашэну зэубзэ, зэхуапсэ унагъуэщ. Хуэкъулейщ. ПсэукІэ ящІэ...

Апхуэдэу иухат а махуэм Темыркъан и шхыдэр.

Езым зэрыжиІэщи, Темыркъан Іуэху гуэр зэфІигъэкІыф, и щхъэ кІэлъыплъыжыф зэрыхъурэ, зэрыпсэун, къулей зэрыхъун иужь итащ. Пэжу, и адэм, абы и адэжым я деж щыщІэдзауэ ахэр хуэкъулейуэ къэкІуэкІа унагъуэт. Я щІы кІапэкІи, я Іэщ бжыгъэкІи пэрытхэм ящышт. Нэпсея-уи яхужыпІэ хъунутэкъым Темыркъан къэзылхуа нэхъыжьхэр. Нэхъ тхъемыщкІэхэм зыщІагъэкъуэфырт, псапэ хъунщ, жаІэурэ я хъушэм къыхашурэ къулейсызым мэл щрат щыІэт. КІуэдатэкъым ар, зыщІэжхэм я гум къинэжат гуапэу.

Дунейр къутэжыху псэуну цІыхур къыгъэщІыркъым. Дунеижъри чэзути, зи нэхъыжьыгъуэм я зэманыр икІым-ІукІуэтурэ, Темыркъан и псэугъуэри къэсат. Балигъ хъуат, и къэшэгъуэт. Нэ зрища хъыджэбз гуакІуэ, хъыджэбз гуапэ Тамарэ зыкъыпригъэхырт. Пщашэм фІыуэ ильэгъуа щІалэ иІэми, ар тІэурэ-щэрэ Темыркъан къыжриІами, мыдрейр кІэрыкІтэкъым. Зэрыхуэкъулейр и напщІэ тельти, псэлъэху къыдригъэжейрт, абыкІэ Тамарэ гурыхъ зыщищІыну, игъэхъуэпсэну, къыдихъэхыну. АрщхъэкІэ хъыджэбзым и жэуапыр зыт: «Мылкъу къудейкъым цІыхур зэрыпсэур. Псэм фІыуэ ильагъур щынэгъуэщІкІэ, ар хъуэжыгъуейщ мылкъукІи сыткІи, ар уэ умышцІэу щыткъым. Япэм хэгъэзыхъ щыІагъэнуми, иджы щыІэжкъым. Си ужь икІи, уи щхъэ Іуэху зехуэж».

Темыркъан и ужь итыххэурэ, хъыджэбзым ар къыгъанэри, и зэман нэсати, Батыр дэкІуат. Мыдрейм сыт ищІэжынт, апхуэдэ къызыщыщІ псом я лейтэкъым. Ауэ ар губжьащ, сэ схуэдэт ар зращІэр, жиІэри. ЦІыхур игъэгузэвэн и гугъэу, зигъэгусащ, «къэсшэнукъым зэи» жиІэри.

Апхуэдэу ильэситІ хуэдэ дэкІауэ, и анэ шыпхъур къакІуэри къыжриІащ, къешхыдэ-къеушицеу:

– Уи деж щыпэублэкъым икІи щыкІэухкъым, Темыркъан, зэхъуэпса хъыджэбз ІэщІахыу зэрашэр. Уэ фІыуэ плъэгъуами, езым укылъагъуу щыта а Тамарэм? Абы нэхърэ унэхъ Іей уэ? Къашэ абы нэхърэ мынэхъыкІэу зыгуэри, и нэр ирегъэщІыж къопэгэкІам. Умыгъуэтыну ара къэпшэн? Гъунэжщ. Зызэрыбгъэпщхъауэ, абыкІэ зыгуэр бгъэгузэвэн уи гугъэу, ушысщ. Иджыпсту хъэзыр гуэр уимыІэмэ, сэ къызэдалуи къыпхуэзгъуэтынщ, псэукІэ зыщІэ унагъуэ кыхъэкІауэ хъыджэбз хъарзынэ.

Къытригъазурэ тІэурэ-щэрэ ар Быцэ къыщыжриІэм, Темыркъан гупсысащ, и щхъэ ечэнджэщыжри, нэгъуэщІхэм занщІэу закърымыгъэщІами, тегушхуащ, «хэт нэхърэ сынэхъыкІэ, сынэхъ Іей?» – жиІэри, къишэну. «Къысхуэбгъуэттар слъагъун, зэзгъэщІыхун хуейкъэ япэ щІыкІэ? Си нэ уфІыщІауэ къэсшэн?» – щыжиІэм, анэ шыпхъур гуфІэри, щІалэр къыгъэгугъащ хъыджэбзым хуигъээзну. Шалгъэ къритри, и пщыпхъум и пхъур я унэ къригъэблэгъащ. Темыркъани, имыщІэххэу абы ирихъэлІа хуэдэ, Быцэ и деж кІуащ.

Анэ шыпхъум къалэну и пщэ дилхъэжар абы нэсти, мо тІур зэбгъэдигъэтІысхъэщ, псалъэмакъыр къахуригъажьэри, езым кІэбгъуэ зищІыжащ, адэкІэ фэ физэгурыІуэ, жыхуиІэу.

Ауэрэ уэршэру, Іэджэм тепсалъыхъу сыхъэт хуэдэ зэбгъэдэсауэ, Темыркъан тегушхуэри жиІащ:

– Дэтхэнэ щІалэ зи къэшэгъуэми сыхуэдэщ. Пэж жысІэнщи, сыпсэлъыхъущ. Уэри гу лыпштагъэнщ, иджыри къэс сыуэршэ-

ру сыщЫббгьэдэсыр аращ. Сыт кьызжепІэн абы теухуауэ? УзгьэпІащІэркьым... Гупсысэ.

– КьызгурыІуащ ауэ сытми уэршэрэгьу-зэштегьэу узэрымылгыхьуэр. Ауэ жэуап гуэр уэстын хуэдэу, дэ иджыри дызэрыщІыхуркьым.

– Уэлэхьи, дэ тІури фЫгуэ дыкьищІыху кьыщІэкІынмэ Быцэ. Тхьэ пхуэсІуэнщ, ди Іей лгыхьуэуи кьыщІэмыкІын ар.

– ПэжынкІэ хьунщ, – и щхьэр ирехьэх хьыджэбз зэкІужым, гупсысэ щІыкІэу.

– Сыхуэкьулейщ, – Темыркьан тогушхуэри ирешажьэ адэкІэ и псалъэр, – утхьэжу узыхэпсэукІын сиІэш...

– АкьылкІэ укьулеймэ, адрејр зыгуэр хьунщ, – хьыджэбзым и щхьэр кьеІэтыжри, тегушхуауэ щІалэм и нэгум йоплгэ.

Пщачэм и псалъэкІэр игу иримыхьарэ тІэкІуи зэгуэпауэ, сыт мыбы сызыхуигьадэр, жиІэу, Темыркьан абы жэуап гуащІэ иритыну игу кьэкІат. Ар есатэкьым апхуэдэу зыгуэр кьепсалъэу, ауан кьащІу, ауэ зэгупсысыжщ, сыти кьикІрэ мыбы кьибжахэм, жиІэри, зыгуэркІи зыкьримыгьащІэу кьыжьэдэкІащ:

– Сыкьызэрыплгьагьущ... СыпфІэделэмэ, занщІэу жыІэ.

– Тхьэ, апхуэдэуи жызмыІэ, убзаджащэ нэхь лажьи уимыІэ.

– Абы щыгьуэ кьыздэкІуэ, узгьэпсэуфын уи гугьэмэ.

– Апхуэдэу занщІэу унэ ящІыркьым, унагьуи яухуэркьым. Ар зэщхьыр уи нэр щыпхыкІауэ мэзым ущІэкІынырщ... Япэ щІыкІэ нэхьыфІу дызэрыщІыхунщ, ди хьэл зэрыщІэнщи, итІанэ... Хьэм теухэнрэ кхьуэм теухэнрэ ямыщІэу баш ядзыркьым...

Апхуэдэу Темыркьан кьишэгьат зэпсалъэ кІыхьи, лгьагьуныгьэкІэ узэджэн гуэри хэмылгьу, лгьэныкьуитІри Быцэ зэрытригьэгушхуам ипкь иткІэ. Анэ дэльхум и щхьэгьусэм и псалъэм едэІуат Хьаджэти. Темыркьан кьишат Тамарэ и зэгуэпкІэ. И псэукІэкІэ, и кьулеягькІэ ар зригьэхьуэпсэн, щІригьэгьуэжын мурадкІэ. Хьаджэти цІыхубз жьиджэру, щхьэгьусэ пэжу, жыІэдаІуэу, нэмыс хэлгьу, унагьуэкІэ фЫгуэ кьыщІэкІати, Темыркьан кьыхуинауэ зэдэпсэурт. Тамарэ зыдэкІуауэ шыта Батыр зы щІалэ цІыкІу кьызэринэкІыу пасэу дунейм щехьжам, ар Темыркьан и жагьуэ хьуарэ, Тамарэ игу тезэгьарэ зыми кьыхуэщІакьым. Ауэ езым зэрищІэжти, лІар фІэгуэныхь хьуами, Тамарэ игу теппэхат.

* * *

Іэсият и шыпхьу нэхьыжьымырэ Аслгьэнрэ я дэлэл хуэдэу хьуат. Мы гьэм школыр кьэзыух хьыджэбзым, «Папэ сыкьищІэмэ, пэкІэ щІыр сигьэтхьунщ», – жиІэурэ, Софят пІащІэу иуцІырхь тхыгьэ тІэкІухэр Аслгьэн иритырт. ЩІалэр пыгуфЫкІыу зи нэ дахитІыр зыгьэгьуфІэ хьыджэбзым еплгырти, тхылымпІэ зэкІуэщІылыр Іуихырт. Софятрэ Іэсиятрэ умыщІыхуми, зэрызэшыпхьур кьапщІэу зэщхьт. ТІум язри кьыщопсалъэкІэ, кьыщоплгь кьудейкІэ нэ кьуэлэнхэр кьыпхуагьэдэжэгурт, кІыхь дыдэу щымыт щхьэцыгьуэхэр я плІэм кьытелгьт, я нэбжьыц кІыхьхэри, я пэ тІейхэри, я Іупэ кьэпщари зым ей хуэдэт. ИтІани, зэхэгьуэщэн хуэдэу ахэр зэщхьыщэтэкьым, зэрызэмыщхь гуэрхэри ядэплгьагьурт. Софят нэхь цІыху щэху сабырыфэт, кьоІуащэ хуэдэт, кьыщопсалъэкІэ. Іэсият пкІатэлгьатэт, жант, нэхь псынщІэуи цІыхум нэІуасэ хуэхьурт. Ар щІалэм бгьэдэлгьадэрти, хуэгьуфІэу, нэфІэгьуфІэу еплгырт, дауэ сыкьып-

щыхурэ, жи́лэ хуэдэу. Аслъэни абы хуээху, псалъэ гуапэ гуэрхэр жри́лэрти ежьэжырт, кызыэрыдэ́лэпыкъум щхьэќлэ ф́лыщлэ хуищл́рэ игъэгуф́лэу. Хьыджэбзыр абы кыхуэгушхуат, зэсат. Софят и п́лэ лэсиат итамэ, и адэ тќийм емыда́лэу, ф́лыуэ ильбагыу щлалэм хуеиху хуэээнт, щыхуей дыдэми дэќлэуэнти ежьэжынт.

Щлалэ «хьерсызым» хьыджэбзыр игъэќлэуэсэнќлэ шэч зыщл́а адэм иужьрей зэманым сакъыу пхьур ихьумэрт. Пщл́ант́лэм диубыдэжат, зэрыдэќлышхуэ щымы́лэу. Щхьэлажкэ ирихьуауэ егупсысырт мо «хьэулейм» хьыджэбзыр щыхьума зэрыхьунум. Быдэ и анэ гьыркъым жи́лэри, и хьэ бзаджэжьыр и куэбжэм и гьунэгьуу кьрипхат, блэќлэри кыблэќлыжри кьыщл́лэу. Щлалэмрэ пщл́аэмрэ иджы гурыф́лыгыуэ закъуэу кьахуэнар лэсиат яхузэрихьэ «пошт» щэхурат.

Ноби лэсиат школым кызыэрысу, Аслъэн кьыгъуэтри тхылъымп́лэ зэќлэуэщл́ыгыр иритыжат, «Укысыхуэарэзы?» жи́лэ щл́ыќлэу, зыхуигъаф́лэу и нит́лыр игъэджэгуу.

– Хьунщ, дахэќлэй, – же́лэ Аслъэн, тхылъымп́лэр и жыпым ирилъхьэурэ. – Жэуапыр нобэ нып́лэрызгъэхьэжынт. Нэхь иужьы́лэуэќлэ.

– Дызэгуры́лэуащ, – же́лэри и лэ цыќлур кыхуищл́урэ хьыджэбзыр луоќлыж.

Аслъэн п́лэщл́лэу лъэныкыуэегъэз зещл́ри, письмом йоджэ:

«Аслъэн, ильгэс, мазэ, махуэ дапщэ хьуауэ дызэхуэзэрэ, ди гухэльхэр зэхуэт́лэуатэу, дызэрыгъэпэжу? Къэзбжауэ псори соцл́э. Ауэ а псоми сыт и мыхьэнэ, гьэрым ещхьу сыдаубыдауэ дызэхуэзэ щымыхьуќлэ? Жы́лэмыда́лэуэ сынэќлэуэсэфќым. Цыхум сыт кысыхужалэн? Уэри усхуэгъэкъуаншэркъым. Щлалэжэ цыќлум хуэдэу хьэгъэбанэу ди куэбжэм у́лут защл́лэу уеќлэуэќлыфынкъым. Ар зэрыемыќлэури кыызгуро́лэу. Иджы сэ жыс́лэну́р аращи, си адэм мурад лэй кысыхуищл́лэуэ фэ изоплэ, лэуэху гуэрхэм яужь итщ. Адэќлэ уэ пщл́эну́м ухуитщ. Узыншэу ущыт».

Аслъэн письмом еджэри хэгупсысыхьащ. Тхылъымп́лэр зэќлэуэщл́ыгыр и жыпым ирилъхьащ. «Зыгуэр щл́эн хуейщ, – егупсысырт ар. – Ауэ сыт сщл́эну́р? Иджыпсту лэжьыгъэм и гуащл́эгъуэщ. Хьыджэбзыр кьесхьэжьэу сыт́ысыж хьунукъым. Сыт лэмал? Дауэ сщл́ымэ нэхьыф́л?»

Аслъэн т́ысри, Софят и тхыгъэм жэуап иритыжащ:

«Софят, уэри уощл́э иджыпсту си лэуэху зы́лутыр. Лэжьыгъэм сыпэрыќл хьуркъым. Сыт хуэдэу сымыгупсысами, хэќлыплэ кысыхуэгъуэаткъым. Махуэ зыбгъупщл́ќлэ зыхьумэжыф, нэгъуэщл́ сыхуейкъым. Ф́лыуэ укьэзыльбагыу Аслъэн».

* * *

– Ит́лыр зэротхьэщл́, псэуќлэ зыщл́эхэр зэрощл́э. Уи фейдэ зыхэлгыр, соуќлыгэ жып́лэу, блумыгъэќл. Блэќлам уќлэлылэбэжќлэ, кьиќл щы́лэкъым. Узэджэр кьоќлэуэри, узэпэгэќлыр п́лэщл́оќл. Къоджэ насыпым пежьэф... Апхуэдэ псалъэ пэж дапщэ щы́лэ? Гьунэжщ. Насыпыр умыщл́эххэу кьаќлэуэу кыщыпхуенсыхи, уќлэлылэбэмэ улъэмы́лэсу щып́лэщл́эќли щы́лэщ, Щушэ. Апхуэдэ лэухуќлэ сызэропсалъэм щхьэќлэ си щхьэм пщл́лэ хуэзмышл́ыжу аракъым. Хузощл́ыжы́лэуэри аращ, ухуеймэ. Кьымылэжыа кьулеягъым дэфыщл́ейм и лъэр зэрымыбыдэри соцл́э. Уэрэ сэрэ абы дыщыщкъым. Дэ лэжьэќли дощл́эри, псэуќлэќли дыхуэмышукъым. Дызэщхьыц

зыгуэркIэ. Сэ сэщхыц благъэу сызыхуейри. Ар зэрыжысIэм щхъэкIэ, сылыаIуэу, сыубзэу кыпщымыхъу. Хэт нэхъри зызгъэнэхъыкIэкъым, сипхъури кыдэнэжауэ, здэсхьынрэ зэстынумрэ сымышIэжу аракъым, – Темыркъан къригъэжъа псалъэр ишэшIащ, къэувыIэжын зэрыхуейри имышIэжу, гум нэхъ зэрыдыхъэн Iэмал кыльтыхъуэу, абы щыгъуэми, убзэу е лыаIуэу фэ кызыэрытемыуэным хуэсакъу... – Дызэхуэфашъу игъащIэм дыкъокIуэкI – лъэпкъыцIэ зетхъэкIи ди IэдакъэшIэкIи. Сыт ягъэ кIын, благъагъэкIэ зызэпытщIэмэ? СыткIи ди Iуэху зэхуэкIуэ си гугъэщ. Зэрыдгъэгъашэ ди бынхэри, дызэрыгъэблагъэ-дызэрыгъэпэжу. Ауэ Iуэхур гувэнкIэ Iэмал зымыIэщ. КIэшIу зэфIэгъэкIын хуейщ.

– Уэлэхыи-и-и, Темыркъан, жыпIам гупсэхуу сегупсысащи, хэбдзын хэмылгу пэж защIэм, – хуэму, мыпIащIэу къригъэжъащ Iы гъуабжэ гур цIыкIум, и нэ кыицIуукI цIыкIуитIыр и шляпэ къуапэшхуэм и щIагъым хыллэшыфэ кытеуэу щызэхуишэу. – Уи псалъэр кызыэрызгुरьIуамкIэ, сэ – къуэ, уэ – пхъу диIэщ. TIури дащыцкъым мэжалIэхэм. «Ныбжьэгъугъэр благъагъэм хуэдгъашэ», – жыпIэу аращ. Сыт хэлъ абы? ДызэрыщIэн къудейт хэлъыр. Уэ пхуэдэлI уемыпэгэкI, уи кIэ кыхуам зыдумыгъэш, жиIащ, –Iы цIыкIу макъышхуэм щэхуу псалъэ и гугъэжми, зэресауэ, и макъ цIур кыIэшIэкIырт. – Дэ дызэгурыIуэнт, езыхэр зэгурыIуамэ.

– Хъыджэбзым щхъэкIэ уэ умыгузавэ. Ар сэ си Iуэхущ, ЦIушэ. Къуэр ууеймэ, къэгъэдэIуэф.

– Убзаджэщ уэ, Темыркъан. Си щIалэр абы и ужэ зэритари, кызыэригъэлъеяри умыщIэ хуэдэ зыбощI. Ар зымышIэ къуажэм дэсыж? Сытыт и лажъэр?

– Уэлэхыи, сэ си зэрану абы шхий хэмылгу, сыщыгугуфIыкIынутэм уи благъагъэм. Зэтезыкъутэжар...

– ... «дэракъым... Батыр и къуэ егъэджакIуэращ», – жыпIэнуракъэ? Дауи, абы щIэныгъэ нэхъ иIэщ си къуэм нэхърэ. Ауэ, апхуэдэу емыджамы, дыдейри...

– Фэ псэукIэ фошIэ, ЦIушэ. Аращ сызыхуейр.

– Дауэ-тIэ иджи ар зэрытщIыгур, Темыркъан?

– КъедаIуэ-тIэ, ЦIушэ, быдэу. Мыпхуэдэущ ар зэрытщIыгур...

* * *

Темыркъан махуищ хъуауэ зиггэлъэрымыхът. ЗэрыжиIэмкIэ, щхъэузым ихъырт. Ихъыпэрт кыхуэкIуа уз бзаджэм. Узыр кызыдыпхуикIыгур пщIэркъым, жыхуаIэращ, армыхъумэ, мы Iы быхъу щхъэгъумыр, узыншащэу щытар, апхуэдэхэм щхъэкIэ къэдзыхауэ зылгъэгуа щыIэу ящIэжыртэкъым. Темыркъан пщIантIэм къыдэкIыу уэрамым техъэжыртэкъым. Дунейр апхуэдэу мыхуабэ дыдэми, дыгъэм щышынэм ярейуэ, унэм щIэкIыртэкъым, и нэр плъызу, хэщэIуекIыу хэлът. Унагъуэм щыщхэр бгъэдыхъэми, гъунэгъухэр щIэупщIакIуэ къекIуэкIми, къазэрепсалъэ щIагъуэ щыIэтэкъым. «Фэ физилажъэкъым, си щхъэ си лажъэщ», – жиIэрти, кIэшIу зыпигъэкIырт.

Махуэ ещанэри апхуэдэу игъэкIуауэ, пщыхъэщхъэхуегъээзэкI щыхъум, фызым жриIэу унэм кыщIригъэха шэнтым тетIысхъэри, и щхъэр кыфIэхуауэ зыгуэрым сегупсысу щIидзащ. Гукъутэт абы уIуплъэну, апхуэдизкIэ тхъемыщкIафэ кытеуати. Хъэдэ изыхарэ хъэдэ хъэзыррэ ар зэбгъэщхьыгур къэщIэгъуейт. Мы дуней дахащэр фIэфIыжу пщIэнтэкъым. Ауэрэ дыгъэм къухъэпIэм зыкъуидзэжри, пшапэр зэхуэу хуежъащ.

Иджыри кьэс зыгъэбэмпа джэд зэгуэудыгъуэхэри лъэуейм дэльейжыну джэдэщым зэрыхуэкIуэжар щилъагъум: «Махуэри кIуаш, дызыхуэкIуэ жэщым Тхьэм фIы кытхудигъакуэ», – жиIэщ игукIи, и щхьэ узри цыгъупщэжауэ, Темыркъан и щхьэгъусэм ину еджащ, дуней мамырыр игъэпIейтей пфIэщIыну:

– Ей, фыз, дэнэ ушыIэ?!

– Сымис, лIыжь. Сыт ухуейт, укыщIыхьэжыну ара? – кышэджэжаш абы унэм кыщIэкIа Хьаджэт.

– Сыт щIыхьэж мыгъуэ зи гугъу пщIыр? – кыфIэмыIуэху щIыкIэу абы кыплъыхьаш унэшхуэрэ псэуалгъэ зэгъэпэщакIэ хьурейуэ кьешIэкIа пщIантIэ хуитыр. – ФIех мыгъуэ мы си щхьэр. ФIехыпэ... Iэсият дэнэ щыIэ?

– Ан-на Iей, пщыгъупщэжа? Ар школым кIуаш. Къызэраухам щхьэкIэ зэхуэс тIэкIу ящIыж. Тхьэмахуэ хьуауэ кьыджелэ. Сыту умыщIэжрэ ар?

– А-а-а, си щхьэжь мыгъуэ. Узым ирихуаш итар... Къеджэ-тIэ а зызыгъэнысащIэу унэм кыщIэнэжам.

– Сыту пщIынут?

– Плъагъунц зэрыщIыну... Къеджэ.

Хьаджэт унэм щIыхьэжри, Софят кыщIигъэкIаш. Темыркъан зигъэтхьэмыщIафэу и пхьум еплъри жриIаш:

– Мы си щхьэр фIех. Жэи хушхьуэ гуэр кысхуэхь аптекар хуамыщIыж щIыкIэ. ПсынщIэу нэси кьэсыж. АпщIондэху мыбдеж сыныщожьэнц.

Софят зыутIыпша адэр сыхьэтым еплърей хьуат, пхьум и кьэкIуэжыгъуэм пэплъэу. Пшапэр зэхуэарт. Джэдхэр тIысыжати, Хьаджэт джэдэщыбжэр игъэбыдэжырт. Нобэрей махуэм еш зымыщIэу уэрэд кызыша, зэрызехьа бзухэми заушэхужат ешагъэфэу. Дунейр сабыр дыдэ хьуат, мы дакыкыэ зыбгъупщIым зыгуэрым пIащIэу пэплъэ хуэдэ. Абы ирихьэлIэу, гьунэгъу хьыджэбз фIыцIэ цIыкIу Даринэ куэбжэм кыIульадэри, и макъ жыгъырур кыигъэIуаш:

– Хьаджэт!.. Хьаджэт, зо!.. Фи Софят щIалэ гуэрхэм кьаубыдри машинэм ирадзэри...

– Сыт Iей жыпIэр?! Хэт и щIалэ, хэт и машинэ?.. Дэнэ здашар? – анэ гужьеям псалъэхэр зэкIалъегъэпIащIэ.

– Iэлиуэс, Хьэсэн, Сэлихь сымэ...

Темыркъан и щхьэ ехьэхар кыIэтри, фызымрэ хьыджэбз цIыкIумрэ кьажьэхэпльаш. Арэзы хьуагъэфэу абы и нэр цIууаш, ауэ зэхихар кыфIэмыIуэхуа хуэдэ, псори ауан ищI щIыкIэу, мащIэу пыгуфIыкIри, фызым жриIэми, и щхьэ хужижэми зэхэщIыкIыгъуейуэ щэхуу жиIаш:

– Щхьэ умыхьумэрэ уи пхьур IункIыбзэ етакIэ?..

Фыз гужьеям зыхуэмыубыдыжу лIым хуиль щIыкIэу желэ:

– Кьохулиаш, лIыжь, уи мурадыр. Дауэ пщIыми, уи гугъэм уи Iэр тебгъэхуаш. ИгъащIэм зримыпэса щIалэжьым хьэм хуэдэу Iурыбдзэри уежьэжаш... Хьунц иджы, сымаджэ нэщI зумыщIыжми, ягъэ кIынкыым... НакIуэ, Даринэ дахэ, псынщIэу школым дыгъакуэ. Iэсиятрэ Аслъэнрэ яжетIэн хуейщ.

Фызымрэ хьыджэбз цIыкIумрэ школым щынэсам, гуфIэгъуэ зэхуэсыр зэщIэплъауэ екIуэкIырт. Iуэху яIэу кыщIэкIа хьыджэбзищыр щыщIыхьэжым, Хьаджэт абыхэм елъэIуаш и пхьур кыыхушIагъэкIыну. Кьэхьуар зымыщIэ Iэсият псынщIэ дыдэу кыщIэжаш, тIэкIуи гузавэу.

– Сыт кьэхъуар? Щхьэ укьыскIэлъыкIуа? – пIейтейуэ кьыбгъэдохьэ ар анэм.

– Уи шыпхъур яхьаш, – жеIэ Хъаджэт, и нэпсыр щIилъэщIыкIыурэ, щэхуу зэрыгъыр и макъкIэ къапщIэу. – Аслъэн жеIи кIэлъыгъэпхъэр. Хэт ищIэрэ, якIэлъысынкIэ хъунщ. ПсынщIэу жэ.

Хъаджэт и гум щызэрызехьэ псом щыщу зыри кьыхудэшеякъым, ауэ игукIэ кIэлъыжиIаш: «Мылъку фIэкIа напэ яIэкъым кьызыщIэныжынхэм. «ПсэукIэ зыщIэ», жаIэ. Мылъкура нэхъапэр? Ухуэмейуэ узидэпсэум сыт хуэдэ псэукIэ дэбухуэнур? Мылъку щхьэкIэ уи хьэдэм ирикIуэнкьэ зи бын дьдэм щымысхьыжыр?»

Хьыбар зэралэрыхъэу, зэныбжьэгъу щIалищыр – Аслъэн, Мурат, Руслан сымэ машинэмкIэ щIэпхъуэри, нэху щыху лъыхъуаш хьыджэбзым. Къуажэм щыщIэупщIаш. Езыхьэжъа щIалэм и Iыхьлыуэ хамэ къуажэ дэси къагъэнакъым. Сытми, нэху щауэ Софят унагъуэ гуэрым кьыщагъуэтащ. Абы щIалищыр ятеуэу законом унафэ ирагъэщIыну щытрагъэчыныхьым, унагъуэр зей лIыр къэуври жиIаш:

– Фи ажэ си бжыхь кьевмыпх. Къэзыхьахэри кьэпхъэрахэри фызызырикIщ. Фыхуеймэ фшэж, нэхьыфIщ жыфIэмэ, кьэвгъанэ, ауэ сэ си гугъу кьэвмыщI, сэ абы си Iуэху лъэпкъ хэлъкъым.

Аслъэн Софят зыхуигъазэу щепсалъэм, хьыджэбзым и нэпсхэр кьешщэхьыу и фIэщу кьыхуэгъыу кьыжриIар мыращ:

– ЗэфIэкIаш ар, Аслъэн. Сэ нэзгъээжэу уи деж сынэкIуэжкIэ уэркIэ напэ хъунукъым. Абы щхьэкIэ сытхьэусыхьыфунукъым. Дауэ щытми, ар кьызэзыщIар си адэщ. Си адэм дауэ седэуэжын?.. Сэ нэхърэ нэхьыфI гъунэжэу щыIэщ. Къэпшэнщ, унагъуи ухъунщ. Ауэ си гум зэи уихункъым. Куэдрэ сыпсэуми, мащIэ фIэкIа къэзмыгъащIэми, уэращ сигу щызгъэфIэнури фIуэ слъагъунури. Уи гъуэгур нэху, уи гъащIэр дахэ Тхьэм ищI.

* * *

Темыркъан ипхъу нэхьыжыыр зэрашэрэ илъэсым нэсами, кьыдыхьэжэ-тэкъым щалъхуа пщIантIэм. Зыхуигъэгусат зыхуэмей лIым гъэпцIагъэкIэ езыта адэм. «Шляпэ уэд зэгуэудыгъуэ» жыхуалэм хуэдэу кьыщIэкIат малъхъэ фIыцIэ къуэгъур. И щхьэц хуэкIырыр шляпэ сабафэм кьыщIэпIиикIрэ и жьафэ гъурыр хишу пщэдджыжыым ар куэбжэм кьыдэкIырти, зыгуэрым пэплъэ фIэкIа умыщIэну, ищхъэрэкIэ еплъыхрэ ипщэкIэ дэплъеижэу зыкъомрэ зиплъыхьа нэужь, и Iуэху нэхь кьыздикIыну кьыфIэщIымкIэ, Iуэху блэкI иIэ хуэдэ, иунэтIырт, пщэдджыжь зекIуэ зы сыхьэт е сыхьэтитI хуэдэ ищIмэ, кьыгъээжэу Iуэху гуэрхэр зэфIигъэкIыну, пщIантIэм щыпэщэщэну игу илъу. Сэлихь псынщIэу кьыщигъээжэи жэщ кьыщытехъуи щыIэт. Нобэ имыщIа Iуэхур пщэдей зэфIигъэкIыжыну игу ирильхьэрт махуэ къэс, ауэ езыр зэрыгугъэм хуэдэу хьуртэкъым. Iэщ зехьэни Сэлихь памыгъаплъэу и адэм е и кьуэным зэфIагъэкIырт. Езым «хьарзынэу зэфIигъэкIыр» уэрамым щIэ «Iуэхухэрэ». Дахэ жыIэнкIэ хэт кьытекIуэн жыпIэнт, ар псалъэу зэхэпхэм. Щыкьы адэ ткIийми екIурабгъу кьыхуигъуэту хуежъат. Зыхуигъазэрт, джэуэршэрырт, и ныбжьэгъужь гуэр хуэза хуэдэ. Зэ кьыщIэдза хьуамэ, Iуэхур адэкIэ зэрыкIуатэм хуэдэу, ар щыкьы адэм ебгъэрыкIуэ хьуаш, и унэ кIуэуэ хуежъаш. Псэуным хьылагъэ гуэр хэплъхьэ зэрыхъур ищIэрт Сэлихь. УукIытэу, зыпIытI-зыпхузу упсэукIэ зэфIэмыкIыу кьыльытат. Бзаджагъэ пхэмылъу псэуа ухъун? И гъащIэм и

адэм зыщигъэджыкIар арат. «Банэ и пIэ банэ кьокIэж» жыхуаIэм хуэдэт: ещхь хъужат кьэзылхуам.

Сэлихь и унэ кIуэж фIэкIа пщIэнтэкьым иджы Темыркъан и деж щыкIуэкIэ. Я хьэшхуэри зригъэсати, джэ-къаджэ хэмыту, дыхьэрт, фадэ гуэри Iухуарэ кьыщыжанаи хэту. Дыхьэрти, лIыжьым епсалгъэ хуэдэурэ, и кIуэжыгъуэ хъумэ, зэрылажэ-зэрыIэбэ Iэмэпсымэ гуэр здихьынт, сыхуеипэт мыбы, жиIэнти. Малхъэм и хьэлыр игу ауэ жыжьэуи зэрыримыхьыр жиIэну Темыркъан и дзэ шырт. Малхъэ мыхъумыщIэ кьыпэщIэхуамэ, абыкIэ нэгъуэщI хуэмыгъэкъуэншэжыну псори зи лажьэр езырат. Унагъуэми кьрахъуэну щIадзат и пхъур игъэунэхъуауэ. ЖиIэнур ищIэртэкьым абы щыгъуэ Темыркъан, и нэщхьыр зэхэлъу и щхьэр унэм щIых фIэкIа...

Темыркъан фэ зримыплъ, псэукIэмыщIэ зыфIища Аслъэн, и IэнатIэм зыкьыдигъахуэурэ, етIысэх имыIэу лъапсэм илэжьыхьырт, дэтхэнэ унагъуэ зэкIэлъыкIуэми хуэдэу псэурт. ЦIыхум абы хужаIэ щытхъур Темыркъани зэхихьырт. Арат зыхуейр хьэблэдэсхэри. И пхъум ирищIауэ щытар зыгуэрхэм ягу илът, кьыхузэгъуэпи цIыхухэм яхэтти, лIыжьым и щхьэ мыгъуагъэ зэрыхурагъэхьыжынт зылъыхъуэр.

Мэкъуауэгъуэр кьэсри, нэхушым дэкIрэ гувауэ кьыдыхьэжу Аслъэн мэкъу еуаш. Сэлихьи яхэтт мэкъу еуэхэм. АрщхьэкIэ зы махуэ мэкъу еуамэ, етIуанэм зигъэпсэхун хуейт. И шэмэджыр е шэмэджыкIыр кьутэрти, Iэмэпсымэр зэригъэпэщыжыху, «жы Iурыхьэгъуэ» игъуэтырт. Зэ зыгуэрым, зэм нэгъуэщI гуэрым деж лъэIуакIуэ кIуэрт. Псэхугъуэ зримытххэр фIуэ кьэзыльгъуауэ кьыщыхъу и щыкъу адэрт. Темыркъан и дзэ шырт малхъэ жьэмщхьэмым (зыми зыкьримыгъащIэу игукIэ арат иджы абы фIицар) пхъашэу епсалъэн. ТэмакькIыхь зыфIумыщыну лIыжьым иджы хуэшэчыжыххэртэкьым лъэIуакIуэ кьэкIуэрей хъуа малхъэр. ЛIыжьым зигъэпщкIуу кьиублат, абы емыпсалъэн, зыхуимыгъэзэн щхьэкIэ.

ГъэпщкIуа защIэу псэуфынт Темыркъан? И пщIантIэ дэкIыу дэнэ кIуэнт? Кьощэм упэщIэхуэнкьэ? Темыркъан кьэгубжьарэ папщэу пщIантIэм дэтт, щIэуэ фIилъхьа гуахъуэкIым теупсыхьыжу. УщIэгубжьын мащIэ? Хьаджэти махуэ кьэс жыхуаIэм хуэдэу кьриудэкIырт и пхъур мо мыкIуэмтэжыым зэрыритар, Софят зигъэгусауэ кьызэрыдэмыхьэр. Сыт жиIэнт апхуэдэхэм деж Темыркъан? Зэгъуэпауэ унэм кьыщIэкIырти, зыгуэрхэм епэщэщ хуэдэурэ зэманыр игьакIуэрт.

Иджыпстуи арат. ГуахъуэкIыр Iэрыхуэ зэрыхъуам еплъырт зригъэгъазэу, кьызэригъэдзэкI-нызэригъэдзэкIыу. КуэбжэмкIэ плъэри илгъэгъуаш лэжьэгъуэ махуэм и Iэр щIиупскIэу кьыдыхьэ малхъэр. Абы зэрыIуплъэу, Темыркъан, и щхьэм лгы дэуея хуэдэ, кьызэлъхьащ, зигъэкIэрэхъуаш, гушкI хэлъу убжытхэри, хуэмышэчыжу малхъэм жьэхэлъащ, жиIэнуми нимыгъэсу:

– Уа, гъуэгумыгъуэм ежьэн, делафэжь! УщIыскIэрымыкIыр лIо? Сэ кьуэ сиIэщ, сыпхуэныкъуэкьым, малхъэнэгъу сылтыхъуэркьым!

Зыпэмыплъа губжь псалгъэхэр щызэхихым, Сэлихь и пIэм ижыхьри, хьэ щтам хуэдэу, щыкъу адэм еплъащ. Гуахъуэр шияуэ иIыгъыу ар кьыхуэкIуэу щилъагъум, «Сэ иджыпсту мыбы щысщIэн щыIэкьым», – жыхуиIэу, зигъэкIэрахъуэри пIащIэу дэжыжаш.

* * *

Я мыIуэху зэрахуэну куэдым яфIэфIщ, я бзэр убыдыгъуейщ. Бзэгур насып Iыхъуэ кьащохъу зыкьомым. Къуажэдэс гуэрхэм кьызыпхагъэлукIыу

щадзат Аслъэнрэ Іэсиятрэ яку зыгуэр дэлъу. Зыгуэр здыщыжаІэм зыгуэр щыщыІэщ, жаІэ щхъэкІэ, а тІум я Іуэхур апхуэдизкІэ щэхути, сатепсэлъыхьрэ гуэныхь къэсхьмэ, жаІэу Іичрам къэзыхьыжхэри щыІэт.

– ГъэщІэгъуэн щхъэ хъуа Аслъэнрэ Іэсиятрэ зэдэгущыІэмэ? Куэд щІауэ зэсащ... Зэхуэгущхуэми ягъэ кІынкъым, – жиІэрт зым.

– А тІум ягу зыгуэр къызэхуэмыкІыу фІэщІыгъуейщ, – жиІэрт етІуанэм.

– Софятрэ Аслъэнрэ яку дэлъар-щэ? ЕмыкІукъэ?

– ЩІалэм зэшпхъуитІым яз Іэрымышъэу хъуну къыщІэкІынтэкъым. Я адэм хуиІэ зэгущымы къыхэмыкІауэ пІэрэ ар?

– А щІалэм зигъэІэдэбурэ, мы Темыркъан Іуэху дьдэ къищІащ.

– Уэлэхьы, хъырц хэвмыщІыкІ фызытепсэлъыхьым, – жеІэ нэгъуэщым. – ЗыхуэмышыІэ щтырафэу, фи мыІуэху щхъэ зэфхуэу пІэрэ?

Къуажэ Іуэху къызэращІам зэгущыщыпат Темыркъан...

Пщэдджыжь гуэрым, дыгъэр къыщІэкІыху зигъэгущуауэ, Аслъэн мэкъупІэм дэкІырт. Нобэ Іэнэ щтэн иухмэ, мэкъур къришэлІэж хъунут. АдэкІэ нэгъуэщІ Іуэхухэми яужь ихъэн хуейщ. Иджыпсту псом нэхърэ нэхъапэр Іэщым и щІымахуэ шхын зэгъэпэщынрати, ар дунейр къызэІымышъэу, уэлбанэ къытемышъуэу зэфІигъэкІын и мурадт. Иджыри къэс жьджэру езыхъэкІа анэми жьыгъэм зыкъригъащІэрт. Нысэм и нэ къыхуокІри, къуэм иреудэкІ, къапшэркъым жеІэри.

«Сыт иджы сэ пхуэщІэжыфынур, Софят? – егупсысырт Аслъэн сыт щыгъуи хуэдэу. – А пщэдджыжьым укъэсшэжын хуеят, жыпІэм семыдаІуэу. Сыт хуэдэу сыномыпсэлъами, бдатэкъым, сэ цІыхум къысхужаІэным, си напэмрэ си нэмысымрэ уегупсысри. Лъагъуныгъэр-щэ? Дэнэ тхьыну дяку дэлъа лъагъуныгъэр? Дэнэ къыздикІыжынур апхуэдэ насып? Зи гумрэ зи псэмрэ хуимытыжу нэрылъагъуу хъэщыкъ схуэхъуа уи шыпхъум хуэбгъэкІуатэрэ псори? Ар дауэ хъуну? Дэнэ схьыну? Дауэ сельэпэуэну и лъагъуныгъэм? СепэгэкІ хъуну? ДахэкІэ къыгурызгъэІуэну сыхуежъати, къикІа щыІэкъым. Сэри сыгъущІкъым... ситхъэкъуащ. Сытым къыхэкІыу? Зэи сыхэтщ уи адэм теслхъэну, абыкІэ зызгъээхуэж си гугъэу... ПщІыщ ари. Си гум укъридзэмэ, си псэм сыхуимытыж сохъу, зэщыр кыстоуэ, мэуз си гур... Иджы тІум фязкІэ гуэныхь къээмышы хъуркъым. Напэри дэнэ схьыну? Дауэ хъуну си Іуэхур? Сыт сщІэнур?..»

Гъуэгум кърикІуэ щІалэм имыщІэххэу ІушІа хуэдэу зыхуигъазэу епсэлъэн щхъэкІэ, пасэу Аслъэн къэзылъэгъуа Темыркъан пщІантІэм дыхъэжщ, куэбжэ къуагъым къуэуэври, къакІуэр къэсыху пэплъащ. Гуахъуэр зи дамащхэм тель щІалэр гъунэгъу къыщыхъум, лъыжьыр гъуэгум кытеуващ гъуэгурыкІуэм еплъу. Аслъэн къэуІэбжъащ ищІэнур имыщІэу. «Къысщымышъащэрэт мы лъыжь бзаджэр. Сыт къызжиІэми, Іэмал зэриІэкІэ зысшыІэнщ. И пхъур сэ къызимытын щхъэкІэ, езым зэрыжиІэщи, мо псэукІэмыщІэм зэрыритамкІэ сигъэкъуэншэжу къызэдэуэну хъэмэр?..»

– Зэ ауэ къэувыІэт зы дакыкъэкІэ, Батыр и къуэ, – и гъащІэм зы бзаджагъ, ткІиягъ гуэри хэлъауэ умыщІэну, абы шабэу зыхуегъазэ щІалэм.

Аслъэн къоувыІэри, яку дэль псори ирикъухуу, зишыІэу, лъыжьым и пащхэм зыщигъэнэмысыфІэу къыдрешей:

– Сыт ухуэдэ, Темыркъан?

– ЩІэныгъэ уиІэ къудейкІэ псэуа ухъун уи гугъэ уэ, щІалэ? АбыкІэ зэфІэкІыркъым цІыхум и Іуэхур. Уэ...

– Умыгузавэ, Темыркъан. Сыт хуэдэу сыпсэуми, си зэран уэзгъэкIынкъым.

– Уэ сэ узибын хуэдэщ, Аслъэн, пэж къызжеIэ... – бзаджагърэ ерыщагъкIэ къуажэм щыпашэ, псоми къацIыху Темыркъаныр мырауэ умыщIэжыну шабэу мэлсалъэ.

– Адэу укъыщIэслъытэн щхъэусыгъуэ гуэри сиIэкъым, Темыркъан, укъэзгъэпцIэнуи сыхэткъым, – лIыжыым хуэмыарэзыуэ, зыхуигъэгусэ хуэдэу жеIэ Аслъэни, и гъуэгу тоувэж.

«ЛIы хъуныфэт мы Тамарэ и къуэр. ЦIушэ и къуэ Iейм нэхърэ нэхъыфIт, бетэмал, мыр. Зыгуэрми щымыгугъыу и щхъэ игъэпсэужыфынщ... Абы и жэуапхэри зэрышэрыуэ. Къэным и щхъэр умытIатэу, хъэ илгърэ ху илгърэ пцIэркъым», – жыхуаIэращ...

* * *

Темыркъан Аслъэн епсэлъэну щIыхуеар къуажэдэхсэм кърахъэкI псалъэмакырат. ФIэнэнутэкъым, щыхъэнутэкъым, едээнутэкъым. Зыми кIымышцIэу, лIыжыым и гур мы щIалэм шабэ хуэхъуат. Зыгуэрми зыкIыргъэщIэну и щхъэ хуигъэфашэртэкъым. ИгукIэ куэдрэ зэригъэпщат, зэпилъытат, лIыгъэкIэ, нэмыскIэ зэпигъэуват и пхъур зыхуейуэ зыдимыгъэкIуамрэ хуэмейуэ зрита щIалэмрэ. Аргуэру щыуэну хуейтэкъым Темыркъан. И щхъэ унафэ хуэмышцIыжу арат иIанэ. И бын я унафэ хуэмышгъэтэмэу кыыхужалэнуи, и щыуагъэм етIуанэ пхъур теунэхъуэнуи зыхуигъэфашэртэкъым. Псом ящхъэу къилъытэр арати, хуейтэкъым аргуэру къыпэщIэхуэнур псэукIэмыщIэу къыщIэкIыну...

Аслъэн и мэкъумылэр къришэлIэжри гъуцэу зэтрилъхъэжат. Хадэ зехъэн, унагъуэм щыIэбэн жыпIэми, абы иджыри ищIэн куэд иIэт. Лэжыгъэм хуэщхъэхтэкъым. Абы нэхъ къехъэлъэкIыр и анэм и жьэ къыкIэримыгъэкIрат: «Школым щIумыдзэж щIыкIэ, зыгуэр къытхуэшэ, – жиIэрт абы. – КъыпкIэлъыплъын ухуейщ. ФтекIуэдэн къызыхэкIыни диIэщ, уи ныбжьыри нэсащ...»

Апхуэдэхэм деж щIалэр и пащIэкIэ щIэгуфIыкIырти ежьэжырт, зэгупсысыр анэм кыыхуэмышцIэу. КъащIэнуи хуейтэкъым Аслъэн. Ар иджыри ечэнджэщырт и щхъэм: «Дауэ сщIымэ, дауэ хъуну?» – жиIэу. И анэм емызэгъын къишэнтэкъым, абыкIэ шынагъуэ иIэтэкъым. Зэгупсысыр и щхъэрат. Хэт ищIэрэ къэхъунур?.. Анэр зэрегупсысыр нэгъуэщIут: «ЩIэтаучэлыншэр къишэр сэмызэгъын и гугъэу арауэ пIэрэ?»... Унагъуэ щIыныр бэлыхти, зэанэзэкъуэр гупсысэм хидзат.

Пщыхъэщхъэ гуэрым и ныбжьэгъуитI – Русланрэ Муратрэ – къыщIыхъат щысыну, тIэкIу уэршэрыну. Я щыпэ къакIуэтэкъым а тIум, ауэ нобэ я щытыкIэ-зыщIыкIэр нэгъуэщIт. Зыгуэр къахэхъуауэ Аслъэн къышабзыщI хуэдэ, зэхуэгуфIэрт, я ныбжьэгъум щIагъыбзэкIэ къепсалъэрт. Тамари зы адакъэ нэхъ иныIуэ яхуиукIауэ, ящыгуфIыкIыу ящхъэщытт, щIалэ зэхуэгушхуахэм псалъэ кIапэ гуэрхэр къахидзэу.

Арати, щIалищым ныщхъэбэ Тамарэ къахуищта Iэнэм техъуэхъухъу тIэу-щэ бжъэ зэдаIэта нэужь, и къуэм гукъанэ хуищIу Тамарэ къыхидза псалъэмакыыр ирашэжьащ, уи анэм нысэ кыыхуэши дызэхэгъаплъэ, жаIэри. Аслъэн зыри жимыIэу абыхэм жаIэм едаIуэрт.

– Уэлэхыи, иджыпсту жыпIэмэ, къыпхуэдгъэсынмэ напIэдэхъеигъуэкIэ, – жиIэрт Руслан, и макъыр зэпищу.

– ТлъэкI къэдгъанэмэ, напэ диIэкъым, – къыдежьурт абы Мурати. –

Ныбжьэгъум кыпхуимыщІэр хэт кыпхуэзыщІэнур? Ауэ кыджеІэ кудей, хэтхэ я дей унэидзыхъэ дыздэкІуэнур? Уигу ирихъа, узэхуэпса, узэпсэлыа щыІэ?

– Мы ди ныбжьэгъум зымыужьурэ, гухэль зыхуищІаами, кыщыщІ зэрихабзэу, трахыу хагъэкІыжынкІэ сошынэ, – ауан хэлъу жеІэ Руслан.

– Іуц хъуауэ щытын хуейм, тхъэ, ар, – и псалъэ къахелъхъэ Тамари.

– КъыджепІэну пІэрэ зыгуэр? – кІэрыхъыжьэпаш и ныбжьэгъуитІыр Аслъэн. – Уэлэхыи, афІэкІа лыгъэ уимыІэу дымышІэ егъэджакІуэу узэрылажьэр. Лыгъэншэ хуейтэкъым малъхъэу, узэпсалъэу щытам и адэр.

Іужьу кыжраІам Аслъэн зэгуигъэпаш. Абы игу къэкІыжаш иджыпсту зымычэзу куэд. Ар анэм йолгъэІу щІалэхэр зы дакъыккъэкІэ кызэхуигъанэу зэригъэпсэлъэнэ. Тамарэ зэныбжьэгъухэм ящхъэщыкІа нэужь, Аслъэн щІалитІым яжреІэ и Іуэху зытетри (мобыхэм ямышІэ хуэдэ ар!), зыгуэрым нэхърэ зэрымынэхъ лыгъэншэри, икІи и ныбжьэгъуитІыр къегъэгугъэ и Іуэхур пщэдей пщыхъэщхъэ зэфІигъэкІыну, езыхэр кыдІэпыкыну лыгъэ яІэмэ.

* * *

«Ныжэбэрей щІыхъэпІэр зыхуэсхынур сщІэркъым, – игукІэ жиІэу нэху къекІат Темыркъан. – ФІы Тхъэм кытхудигъакІуэ. Уэлэхыи, сигу иримыхъ... Иримыхъуи, сыт кыкІрэ абы? – лыжбым и гур фІы ещІыж езым. – Моуэ, куэбжэм сыпэжыжьэу щІантІэм сьдэт хуэдэт, гуахъуэр сщІэгъэкъуауэ. Соплъэри, Батыр и къуэр куэбжэм деж щытт къапльэу. «Лло, щІалэ, узыхуейІат? Хъэжь хуэдэ, щхъэ укызыэнэцІрэ?» – жызоІэ сэри. Езыр, зыри жимыІэу, кызыоплъ, и щІыхуэ стель хуэдэ... Стельу пІэрэ-тІэ я гуэныхъ Софятрэ абырэ? Тхъэм кысхуигъэгъу, стельмэ...», – Іичрам кыихъыжырт иджы лыжбым.

А махуэр Темыркъан щхъэжагъуэу игъэкІуат. И щІыхъэпІэри зыми жримиІауэ и гум щихъумэрт. КъригъэкІынауи хуейтэкъым, кымыкІауи и фІэщ хъуртэкъым. «Зымахуэ щІалэр блэкІыу сызэрепсэлъарауэ пІэрэ-тІэ?» – щхъэусыгъуэ лыхъуэрт лыжбыр. Пшашэр зэхуэурт. «Иджыпсту сыкъэкІуэжынщ», – жиІэу дэкІа Іэсияти, сыхъэтым щІигъуащи кыигъээжыртэкъым. Лыжбым гузавэу щІидзат, кІэртІоф пэгун ныкыуэ и Іыгъыу кыбгъэдыхъа Хъаджэт зыри жримиІэми. Асыхъэтым, зэлІзэфызыр кыгъащтэу, япэми хуэдэу, куэбжэмкІэ кыщыІуащ Даринэ цІыкІу и макъыр:

– Яхъащ..! Яхъащ..! Іэсият яхъащ! Слыагъуу машинэм ирагъэтІысхъэри Іуашащ!

Къэхъуагъэшхуэ щымыІэ хуэдэ, Хъаджэт пэгуныр бжэщхъэІум тригъэуэри Даринэ пежыащ. Хъыджэбз цІыкІум бгъэдыхъащ, и щхъэфэм Іэ дилгъэри, едэхашІэ щІыкІэу жиІащ:

– Ди хъыджэбзхэр езыгъэшэну къуажэм дэсыр уэ зы цІыкІурат, Даринэ?.. Хэт зыхъар? КъэщІыхуа?

– Аслъэн, Мурат, Руслан сымэ.

Фызымрэ хъыджэбз цІыкІумрэ эжраІэм къедаІуэу адэкІэ щыт Темыркъан ар щызэхихым, къэгубжьарэ къэхъуар кыфІэмыІуэхуарэ мыгурыІуэгъуэу, и макъыр Іэтауэ жиІащ:

– Мы Тамарэ Іуэху щхъэ сыкъищІауэ пІэрэ, сэ сипхъу фІэкІа нэгъуэщІ нысэ ищІыну Іэмал имыІэу?! Зэпыту укІуэ, яшамэ!

Абы кыфІигъэкІатэкъым Темыркъан. Хабзэм и хъэтыркІэ, зыгуэрхэр пхъэр игъэкІуэн хуейти, ар зэфІигъэкІащ а пщыхъэщхъэм. Хъыджэбзыр фІэфІу Аслъэн дэкІуат.

ЕтІуанэ махуэм Тамарэхи Темыркъанхи я деж цІыхухэр ды-
хьаш, зым – къиша нысэм и хьер илѡагъуну, лъапэ махуэ кърихьауэ
къыщІэкІыну; адрейм – я насып нэхьыбэ хъуну, лъэдакѡэ махуэ къышинауэ
ехуэхъу. Ауэ хуэхъуакІуэхэр дэкІыжа нэужь, езыр-езыру зэжраІэжырт:
– Дауэ хъуну дяпэкІэ а унагъуитІым я Іуэхур? Дауэ
зэгурыІуэну? ЗэшыхъуитІым къапэллър сыт?..

А псом жэуап езытынур зэманьрт...

ТЭТРОКЪУЭ Астемыр

ГъащІэм и зы теплъэгъуэ

Рассказ

Хьэсэн нышэдибэ и лэжыгъэм пэрыуват лэ-
жъэну гукъыдэжышхуэ иІэу: абы къыщыхъурт
илъэс куэдкІэ и гум щигъэфІа, и щхьэм щиІыгъа
зы гупсысэ иджы холстым трищІыхьыну хуэхъэ-
зыр хъуауэ.

Іуэхум и пэр умыщІэу и кІэр щІэнукъым,
жаІэ... Хьэсэн зэрысабийрэ кІэлъыплъырт я унэм
пэгъунэгъуу къыщыт Іуащхьэм щІэх-щІэхьурэ
дэкІыурэ къуажэм къыдэплъэу лы гуэр зэрыте-
тым. Іуащхьэ щыхъукІэ, абы и щыгум зиплтыхъу
тетыну зыфІэфІи щыІэнщ. Сыт абы гъэщІэгъуэну
хэлъыр?!

ГъэщІэгъуэныр а лым гъащІэм хуиІэ лъагъу-
ныгъэрт. Хьэсэн сабийми, къыгурыІуэрт зауэм зи
лъакъуэхэр хэзылхьа лым и пхъэ лъакъуитІымрэ и блэгущІэхэм щІэт
щІакъуэ баш кІыхьитІымрэкІэ Іуащхьэм удэкІыным гугъуехьышхуэ
зэрыпыщІар икІи зэрыдзыхьщІыгъуэдджер. Ауэ абы къыгурыІуэртэкъым
а лым апхуэдиз тегушхуэныгъэрэ къарурэ къыхэзылхьэр. Іуащхьэм ар
дэзышыр и къуажэм, гъащІэм хуиІэ лъагъуныгъэрат хьэмэ?.. А упщІэм и
жэуапыр Хьэсэн нобэр къыздэсым къыщІакъым. ЕджапІэм щыщІэсым, за-
уэм зи лъакъуитІыр хэзылхьа лыр нэхьыжыщ жери, бгъэдыхъу еупщІын
укІытащ. Москва щІэныгъэ нэхьыщхьэ щызригъэгъуэту къыщигъээжам,
зэманьр ІэщІэкІат: зи лъакъуитІыр зауэм хэзылхьа лыр псэужтэкъым.

Зи блэгущІэм щІакъуэ баш кІыхьитІыр щІэту пхъэ лъакъуитІым тет
лыр сурэту ищІыну Хьэсэн куэд щІауэ и мурат, ауэ гукІэ зыхищІэрт а су-
рэтыр «къопсэлъэн» щхьэкІэ зыгуэр зэрыхуримыкъур. А хуримыкъур къы-
щигъуэтари дыгъуасэ къуажэм щыкІуэжарщ. Нобэ ар хуэпІащІэрт апхуэ-
дизрэ игъэтІыгъуа Іуэхум щІидзэну. Зэрылажъэ щыгынхэр зыщитІагъэу
здэщытым, телефоныр къэзууаш. Къэпсалъэм жэуап ириту телефон трубкар
игъэтІылыжа къудейуэ, Хьэсэн и лъэщапІэм Уэлийрэ Жэмалрэ щІыхьаш.

– Уэ фыкъеблагъэ, си нэкІу ижыым зыр къеуэмэ, нэкІу сэмэгур
етІуанэм щІихулыкІыу кІэзет напэкІуэцІхэм сыщызыбэрэжъ си кри-
тик нэхухэ. ФыхьэщІэ лъапІэщ, жьантІэмкІэ фыкъыдыхьэ, фетІысэх.

– Абым и цлэкIэ солуэ, ар гушыIэкIэ кысхуэмыхъуа, накIуэ, Уэлий, дыщIэгъэкIыж, лейуэ дыкыщIыыхауэ кыщIэкIынущ дэ мыбы. ДымыщIа щхъэкIэ, гужыгъэжъ гъэтIылъа кыытхуиIэщ Хъэсэн, – Жэмал и нэкIур дыхьэрэну кыызэщIэнащ.

– Уий мыр, укьалыдыну ухъэзыри, нэхъыщIэ щыхъукIэ, уигу ири-мыхын гуэри кыжьэдэхункIэ хъунщ. Нэхъыжьщ щIыжалэр ар, хуей хъумэ, дэгущ, хуей хъумэ, бзагуэщ, хуей хъумэ, нэфши аращ, – Жэмал кыыщыгубжъам деж псалъэхэм зэрыхэмыплъыхъыр зыщIэ Уэлий псалъэ-макыыр кыигъэщэбэжыну яужь ихъащ. – МыбыкIэ гъуэгу тхуэхъуати, уи лэжьапIэм дыкыщысым, ди ныбжьэгъужыыр тлъагъунщ жытIэри, дыкыщIыыхъащ. КъызэмыхъулIа гуэрхэм гу лъатащ жыпIэу, уэри, Хъэсэн, уи щхъэм ирумыгъажэ. Псори зэуэ икIи занщIэу кыызэхъулIэ дунейм теткъым, зэи мыджалэу зекIуэкIэ къэзыщIа сабий дунейм кыытехъуауэ жалэуи яIуатэуи зэрызэхэдмыхам хуэдэу. Дэ уэ дигу Iей пхуилъкъым, уи лэжьыгъэхэр цIыхухэм едгъэщIыхуну, уи сурэтхэм къаIуатэ гупсысэхэр нэхъ куууэ зыхащIэу, къагурыIуэу ахэр едгъэсэн, уэри уи шыуагъэхэр уэдгъэлыгъуыну аращ дызыщIэкъур.

– Пэжыр, дауи, щхъэфэм щемыдэхашIэр нэхъыбэщ, – Жэмал и макъри нэхъ щабэ хъуащ. – Ауэ пэжыр здэщымыIэм зыужыныгыи шыIэкъым.

– Сэ пэжыр зи жагъуэхэм сащыщкъым, Жэмал, фэ фIэвмыгъэжар зэрыхьэрэмырщ сигу къеуэр. Ди пэжым нэмыщI пэж шыIэкъым, жывори, кIэзетеджэхэм я пащхъэм фохъэ. Псори критиккъым, псори художниккъым, цIыху жыIэзыфIэщыр куэдщ, фэ жыфIэхэм шэч кыытепхъэ мыхъужыну кызыгурыIуэхэри шыIэщ. Уеблэмэ, фи «пэжым» и зэранщ Москва цагъэлыгъуэну шыта си выставкэр кызырэызэтрагъувыIар, худсоветыр хэплэжыху, жалэри.

– Зэ догуэ, – жиIащ Жэмал, и Iэгур ущIауэ Iэ сэмэгур иIэтри, – уи сурэтхэм яхужытIар зэрыпэжым шэч гуэр кыытепхъэу ара?

– Къытызохъэ. Къытызохъэ, Жэмал, ауэ къэзгъэзэжмэ, зэман нэхъ диIэу абы дытепсэлъыхъынщ. Иджыпсту сыщIэмыкIыу хъунукъым, фыкыщIыхъэн и пэ Лукич къэпсэлъащ, сыпхуейт, жери. Фи жагъуэ фымыщI, зызымыгъуэуэу къэзгъэзэжынщ.

– КIуэ, тIасэ, къоджэр нэхъыжьщ, – Хъэсэн зыгуэр пидзыжыну зи жьэр зэтезых Жэмал япэ зригъэщри жиIащ Уэлий, – дэ зыщIыпIи дыпIащIэркъым, дыножьэнщ, уи сурэтхэм деплъынщ укъэсыжыху.

Хъэсэн щIэкIыным пэмыплъэу, тIуми блынхэм кIэрыт сурэтхэмкIэ яунэтIащ. Ар щIэкIыу бжэр кызырэыхуищIыжу, Жэмал и щхъэр игъэсыри:

– Абым и цлэкIэ солуэ, гъэщIэгъуэнкIэ мы художникхэр. КъаймыхъулIа гуэрым гу лъыптакъэ – гуахъуэпэм упалуну хъэзырщ. УедэхашIэрэ – уранэщ-уранэщ.

– Пэж яжепIэмэ, ураврагщ, я фейдэ зыхэлъ пцIы яжепIэмэ, ура-другщ, – дежъууащ абы Уэлий, – ауэ, Жэмал, дапхуэдизу Хъэсэн дымыубми, уэлэхми, зэрылэжьакIуэшхуэр пхущIэмыхъумэну. Илъэс ныкъуэ дэкIар уэрэ сэрэ мы мастерскойм дыкызырэыщIыхьэрэ?

– ЩIигъуами, щIигъуа шыIэкъым.

– АтIэ, мыбы лэжьыгъэщIэу кыщIигъэувар плъагъурэ?

– Абым и цлэкIэ солуэ, ар мылэжьакIуэшхуэу жызыIэм мыхъур тегъэуауэ гуэныхъыр къелэжьыкIэ.

Абдеж я псалъэныр шызэпагъэури, Уэлийрэ Жэмалрэ лъэщапIэм щIэт сурэтхэр гупсэхуу зэпаплъыхъу лъэныкъуэ зырызкIэ ежьащ, зыр адрейм зэран хуэмыхъун хуэдэу. Жэмал сурэтыр псынщIэ-псынщIэу зэпиплъыхъ-

рә кыкІәлгыкІуэмкІә екІуәтәкІмә, Уәлий зэман нэхыбә тригъәкІуадәу лэжыгыгъэхэм еплъу бгъэдәтт, уеблэм и гуфІакІәм блокнот кыдихыгурә зыгуәрхәр иритхәрт.

Хьэсэн кыәкІуәжыху лъэщәпІә кІуәцІыр щыму щытыну кыщІәкІынт, Жәмал Уәлий емыджамә:

– Мыдә кыәкІуәт.

– Сыт кыәхуар?

– Мыдә кыәкІуә жаІащи, кыәкІуә, кыоджәр нэхыжыщ.

Уәлий щыбгъэдыхыам, Жәмал кыикІуәту – бгъэдәкІуәтәжу пхъә лъа-кыуәхәр зыцІәт Іәнәм тет холст хужыым бгъэдәтт.

– Еплгыт. Мыр пльагыурә! – жиІащ абы Уәлий кыызэрыбгъэдыхыәу.

– Сыт сызәплгынур? Холст хужь, Хьэсэн лэжыгыгъэм хуигъэхъэзырауә.

– Абым и цІәкІә соІуә, уи нэхэм кІәлгыгъәплгын хуей сфІәмьщІым.

– Зә догуәт, холстым и курыкупсәм ит удзыфә хурей цыкІура хьунщ уә сыбгъәлгыагьуну узыхуейр.

– Хурей дыдәуи щыткыым ар, ныбгъуә джәдыкІәм нэхь ещхыщ, ауә уи нэхэм кыәпщІыжу зырыщІадзар си гуәпәщ. Нэхь гупсәхуу еплгыт абы.

– Сабий ІәпапІәу пІәрә жызоІә...

– КыәпщІащ, сабий ІәпапІәщ. ДыкызыгыгъәхуамкІә соІуә, дапхуәдизу шыду мьерыщми, хәхуән щІимыдзам Хьэсэн.

– Хәт сабийуә щымытар? Сабий ІәпапІә. Ар кыәжыәпІәм и кыәжыәпІәжщ.

– Абы и закыуәкыым, сабий ІәпапІәр зытет полотнор хужыщ, ар кыәб-загыәщ, фІыуә щыІәм я щІәдзапІәщ. Езы ІәпапІәм еплгыІуәт, – и псалъә-хәр нэхь зәкІәлгыгъәпІащІә хуәщ Жәмал, – Іуданә псыгыуә зытәлгы цы топ цыкІум хурейуә кыжыхурә зым нэхрә адрејр нэхь ину хурей куәд сабий ІәпәдждыкІәм трищІыхыам хуәдәщ. Аракыә гыәщІә гыуәгуәнә жыхуәІәжыр? Ар зәм кыоувыІә, зәпоу, ауә, псыІудзә зыхуәщІа псыІәрышәм хуәдәу, зэман куәд димыхыу и кыарум хохуә, псыІудзәм щхәпроль-ри, гугыуехыым текІуәуә, и гыуәгур кыегыуәтыж... Абым и цІәкІә соІуә, а Іуданәм насыпым и гыуәгу фІәпщми, щыуагыә мыхьуну. Насыпыр куууә зыхәпщІән щхәкІә, бәІутІәІуи ухузән хуейщ. Пльагыуркыә, гыуәгур зәпоу, йожьәж, зәпоу, йожьәж.

– Афәрым, Жыджәрхә я кыуә, афәрым! Хьэсэн зырыхәхуәр нәры-лгыагыуәщ, – фәрыщІагы зыхәмьль гуфІәгыуә кыищырт Уәлий и нәгум.

– Абым и цІәкІә соІуә, шхуәІукІә дубәрәжурә лы кыыхәтщІыкІәкІә, – иригушыІәну кыигыуәта псалъәхәмкІә зыхуәарә-зыжу ину дыхәшхәщ Жәмал. – Цыху пәжмә, Жыджәрхә я кыуәм иджы жреІәф уәрә сәрә ди критикәм мыхьәнә имыІауә.

Бжә Іух макы кыәІури, Хьэсэн кыщІыхыәжәщ.

– Мы сурәтым теухуәуә зәкІә зыри жумыІә, – жиІащ Уәлий, и макыыр щәху ищІри.

– Кыысхуәвгыәгы, фызыпәзгыәплгыәщ, фезгыәзәшәщ.

– Дыппәплгыәр пәжщ, ауә зәшыпІә диІакыым, уи сурәтхәм деплгыәщ, – жиІащ Уәлий, блокнотыр и гуфІакІәм дилгыхыәжурә.

– НтІә иджы, Алыхыым и шыкуркІә, кІәзәтхәм сызэрыщывгыәвуун материал хышә фІәІә хуәщ.

– Абым и цІәкІә соІуә, Хьэсэн, уи фІыр уафәм нәс зырытІәтыным и ужь дит мыхьумә, лгыәкыуәпәщІәдз пхуәтщІыну ди пщІыхыәпІә кыыхәмьхуә.

– Кыопль нэхь – кыипль, жи, гу зылыумытә гуәрхәми гу лгыытгәнкІә

хуунц, ар уи шхэм щрибгъэжэн шылэкъым, – и ныбжьэгъум и псалъэхэр деЫгъ Уэлий.

– Къыпльри содэ, сэ жысІэм фІэкІ пэж шылэкъым жимыІэу, сэ сызреплъыр, къызэрызгурыІуэр мышхуэдэуш жиІэу критыкыр къэувмэ.

– Зэ догуэ, псалгэм папщІэ, къэтщтэнц кІэзетым иужуэ тета «Бгъэр къуршыщхэм шохуарзэ» сурэтым теухуа тхыгъэр. Сыт абы мышэжу, уигу иримыхыну шыттхар? – къэуІэбжьащ Жэмал.

– Къэбэрдей-Балькъэрыр къызэрацІыхур зэрыбгыльэркъым, атІэ гъавэм къыкьутэ и губгъуэ къулейхэрщ, живоІэ. Сыт нартыху лъэдий гъумхэр, шхэмыжым къагъэщхьэлъа гуэдзыр зэрыт губгъуэм шхэщыту кымыгъэлъагъуэу къуршыщхэ нэщІым и шыгум шыхуарзэ бгъэм сурэтыщІым зэман щІытригъэкІуадэр, жывори, фошхыдэ. Фэ зэрыжыфІам хуэдэу къызгъэлъэгъуами, сурэтым дагъуэ хуэфщІыну зэрыщытам шэч къытесхьэркъым.

– ХуэтщІынтэкъым, апхуэдэу жумыІэ, – и макъым зримыгъэІэту къэпсэлыащ Уэлий.

– Дауэ зэрыхуэвмыщІыну? – къызэщІэплъэрт Хъэсэн. – Фи жыІэм тету сурэтыр зэрысщІу, сыт гъавэ бэвым бгъэр щІыщхэщытыр, жыфІэу къыщІэвдзэнущ. Фи жэуапыр хъэзырщ: «Абы дзыгъуэ хэсщи. Сыт дзыгъуэр щІэбэгъуар? МэкъумэшыщІэхэм щІым халъхъэн хуей шхъухьыр и чэзум халъхъакъыми...

Художникым и сурэтым тепщІыхьмэ, абы щІакхъуэ Іыхэ тшхыр къытхуэзылэж мэкъумэшыщІэхэр егъэкъуаншэ». Аракъэ жыфІэну! Сэ къызэрызгурыІуэмкІэ, фэ фызытепсэлъыхьын хуейр лэжыгъэм къыщызэхула-къыщызэмыхуларщ. Абы шыгъуэми дэтхэнэ зы критикми къылъытэн хуейщ дэтхэнэ зы сурэтыщІми езым и дуней еплъыкІэ зэриІэжыр.

– Уи дуней еплъыкІэ уэ узэриІэжым дэ шэч къытетхьэркъым. СурэтыщІ Іэзэу узэрыщытри дощІэ. Дэ дызыхуейр ди зэманым и толькъун сыджым къытехута сурэтыщІ Іэзэхэм, псалгэм папщІэ, Казимир Малевич, Пабло Пикассо, Сальвадор Дали сымэ уабгъэдэту утлъагъунырщ. Уэ абыкІэ умыарзыуэ къэувф, – жиІащ Уэлий, Хъэсэн и нэм щІэплъэурэ.

– Зи цІэ къыпІуа сурэтыщІхэм сэ, фэрыщІагъ хэмылгу, пщІэ яхузощІ, Уэлий, ауэ абыхэм ещхь сыхъунц жысІэу сурэт сщІын щІэздзэкІэ, сэ абыхэм зэи сабгъэдэуэфынукъым икІи сыбгъэдагъэуэвэнукъым, сурэт тратхыкІар зытратхыкІам и гъусэу зы лъагапІэ зэи трагъэуэркъым.

– ТумытхыкІы ууей щІы, – жиІащ Жэмал.

– Фи жьэр зыкІэрызгъэкІын шхэкІэ, псалгэм папщІэ, щимэ фІыцІэ къекІу сурэту схуэщІынуш. Абы хужыфІэнури вжесІэнц фыхуеймэ. Хъэсэн искусствэм лъэбакъуэщІэ щичащ, «Щимэ фІыцІэр» сурэтыщІым и ехуэлІэныгъэ инщ. Ар теухуащ фІыуэ зэрылъагъуитІым я кум ещанэр къыдыхъэу унагъуэ насыпыр зэрыкьутам... Сурэтым къиІуатэм нэхърэ хужаІэр, къыхуагупсысыр щынэхъыбэ гупсысэкІэри шыІэн хуейуэ къыщІэкІынщ. Ауэ ар сэ къабыл сщІыхэм ящыщкъым.

– Зэ догуэ, дэ дызыщымыгъуазэ лъагъуэ гуэр искусствэм уэ къыщыбгъуэтауэ жыпІэну ара? – къэуІэбжьащ Уэлий.

– Сэ лъагъуэщІи къэзгупсысакъым, къэзгупсысын муради сиІэкъым – си Іуэху бгъэдыхьэкІэр дунейр зэрыжыым хуэдэу жьыщ: цІыхур цІыху зэрыхурэ зэригъэпэща къулеагъыр и лъабжьэу шытын хуейщ дэтхэнэ ди зы лэжыгъэми. Зы лАкьуэм къехулаІам адрей къыкІэлъыкІуэм хигъахуэу, зригъэужуэ кІуэн хуейщ. Арыншамэ, зыужыныгъэ шыІэнукъым.

Щэткьутэри дымышцлэу, духуар зэтеткьутэжрэ абы и пlэм сытми зыгуэр идгьэувэклэ, дэ зыдужьынукуьым, ди пщlэнтlэпсыр псыхэкlуадэу дыпсэунуш.

– Жыпlэну узыхуейр нэхь гурыlуэгьуэу жыlэт.

– Псом япэрауэ, сэ Кьэбэрдей-Балкькэрым и зы lыхьэу сыщытщ, си кьуэпсхэр абы и щlыпlэ дахэхэм, и тхыдэм, и цlыхухэм, и псэукlэм, нэгьуэщl куэдми пхрыкlауэ хэтщ, кьару кьысхалхьэу. Абыхэм саблэбэкьукlыу нэгьуэщl сурэт щlыкlэм сытехьэмэ, си кьарур псынщlэу кlуэщlынуш. Си кьалэн нэхьыщхьэу кьысщыхьур сурэтыр фlыуэ зылгагьухэм я гумрэ я псэмрэ дахагьэмрэ нэхугьэмрэ кьыщызгьэушыну аращи, кьызэхьуллэрэ – жыфlэ, кьызэмышьуллэрэ – сывуб. Сэ сыщlэмыарэзыр фэ фи кхьузанэм щlэмыкlар зэрыхьэрэмырщ, фи lуэху еплъыкlэм темыхуэу дунейм зыгуэр тет хьуну фи пщlыхьэпlэм кьызэрыхьэмышуэрщ. Дунейм цlыхуу тетыр я теплэкlэ зэрызэщхьэщыкlым хуэдэу, я гупсысэкlи зэтэхуэркьым. Фьфейм емыщхьу щыlэ гупсысэкlэхэми пщlэ яхуэфщl.

– Сурэтыр ущейр уи мастерскойм щlэлыхушц, Хьэсэн, – кьыпхуэмышцlыхужыным хуэдэу и макьыр льахьшэ хьуауэ жиlащ Уэлий, – сурэтым еплъми, тхылъеджэми хуэдэу, яльгьуамкlэ, зэхахамкlэ я гупсысэкlэ, я lуэху еплъыкlэ кьалуэтэну яlэ хуитыныгьэр, сэ зэрысщlэмкlэ, зыми кьыlихакьым. Критикри а уи сурэтапльэхэм ящыщ зыщ.

– Ауэ абы сурэтыщlэхэми сурэтхэми ятеухуауэ кьызэрыгуэкl сурэтапльэхэм ямышцlэ куэд ищlэн, ильагьун хуейщ. Критикыр щытын хуейщ кьызэрыгуэкl сурэтапльэхэм я гьуэгугьэальагьуэу, сурэтыщlэхэм я лэжыгьэхэр нэгьуэщlэхэм яйм иригьапщэрэ кьайхьулlахэмрэ кьаймышьулlахэмрэ яригьэальагьужу. Ауэ абы щыгьуэми критикым ищlэн хуейщ зи lэщlагьэм хуэпэж дэтхэнэ зы сурэтыщlэми, езым кьигьэщlауэ, сыхьэтым хуэдэу лажьэ дуней, кьэралыгьуэ зэрилэжыр, икlи хуабжьу емыгупсысауэ, псори зэпумышэчауэ абы уи унафэ хэплъхьэ зэрымышьунур.

– Сщlэркьым, Хьэсэн, нобэ апхуэдизу укьыщlытхуэдзэлашхэр, ауэ дэ кьыдбгьэдэкlми кьыдбгьэдэмыкlми, ухуейми ухуэмейми, жалэр уигу ирихьми иримышьми – критикэ щыlэн хуейщ. Критикэр ар, япэрауэ, сурэтыщlымрэ сурэтымрэ я рекламэщ. Псалгьэм папщlэ, Уэлийрэ сэрэ дыкритикщ, уи лэжыгьэр дубащи, абы кьеджа сурэтапльэм уи лэжыгьэр кьилгыхьуэнущ, езым и акьылкlэ пэжыр зэхигьэкlыну, уи сурэтым хужытlамрэ езы сурэтымрэ зэригьэпщэну. Етlуанэрауэ, дунейм кьытехьа сурэтым я нэхьыбэр цlыху псоми яйщ, щыхуей дыдэм деж абыхэм еплъыну хуиту, ауэ а сурэтхэр апхуэдизкlэ куэдщи, зыри нэгьуэщl lуэху тумыщlыкlыу цlыху гьащlэр урикьунукуьым а кьомыр зэпэплъыхьыну. Аращи, сурэтыр lейм я lейжрами, фlым я фlыжырами зэхигьэкlыу критикэр щыlэн хуейщ. Сурэтыщlым и лэжыгьэм хуэфашэ гульытэ, хуэфашэ увыпlэ льыдгьэсмэ, дэри дгьуэтыну пщlэр зэльгытар аращ. Жыпlэнурамэ, мыпэж жыlэным ди фьйдэ хэлькьым.

– Ди адэ мыгьуэм жиlэрейт цlыхум утепсэлгыхьын и пэ, абы и пlэм зигьэувэ, жери. Ди республикэм сурэт щlыныр lэщlагьэ зэрыщыхьурэ ильэсищэ хуэдизи ирикьуакьым, жыпlэнурамэ, искусствэ льягэм и унэ блынхэр иджыри и кlэм нэс дэтщlеяуэ пхужылэнукуьым. Фэ фощlэ Саврасовыр зэрыхудожникышхуэр, ар апхуэдэу зэрыщытым шэч кьытезыхьы щыlэу кьыщlэкlынукуьым, ауэ абы и сурэт цlэрыlуэ «Вьндхэр кьэльэтэжащ» жыхуилэмкlэ ди щlэблэм Кьэбэрдей-Балкькэрыр фlыуэ

пхуегьэлъагьунукьым. Сэ сыхуейщ ди хэкум и дахагьэм, абы и дунейм си кьарум кьихьыху сытелэжьэну.

– Уэ пщІы псори хэдутэну яужь диту кьыпщыхьу щхьэкІэ, Іуэхур апхуэдэу щыткьым, – псалъэмакьым кьыхыхьащ Уэлий, – уи фІэщ зэрыхьун, дэри уи ехьулІэныгьэхэм уэр нэхь мынэхь мащІэу дыщогуфІыкІэ.

– Сыт хуэдэ сурэту пІэрэ икІэм-икІэжым фигу ирихьар?

– Дэ дызэрелъымкІэ, уэ сурэт щІыкІэщІэ гуэрым утехьащ. Ар гьащІэшхуэ зиІэнщ.

– Сабийм и ІэпапІэмкІэ цІыху гьащІэ псо кьэбгьэлъэгьуэныр, я нэхь мащІэрамэ, сурэт щІыным щылъэбакьуэщІэщ, – жиІащ Жэмал.

– Уа, псалъэмакь кьэфлгыхьуэу фыкьысхуэкІуауэ ара нобэ? Сыт сабий ІэпапІэ зи гугьу фщІыр?

– Хьунщ, хьунщ, Хьэсэн, нобэкІэ абдеж щыдухынщ. ГьуэлъыпІэм лъакьуэ сэмэгукІэ укьеувэха хуэдэщ нышэдибэ, иужькІэ дыкьыщІыхьэнщ, гукьыдэж нэхь ущиІи, гупсэхуу дызэпсалъэнщ. «Сабий ІэпапІэр», хьэуэ, «ГьащІэр» лъэбакьуэщІэу икІи лъэбакьуэшхуэу зэрыщытым дэ япэу гу зэрылгыттари зыщумыгьэгьушщэ, – жиІащ Жэмал и макьым зримыгьэлэгу.

Уэлий кьэтэджыжри, Хьэсэн салам кьрихьыжаш:

– Дыкьэпсалъэнщи дыкьыщІыхьэнщ. Уи махуэ фІы ухьу!

– ФымыпІащІэ, шей фемыфауэ фыщІэмыкІыж. Махуэр кІыхьщ. Сыщывэпсалъэм си макьым зезгьэлэтамэ, кьысхуэвгьэгьу.

– Хьарзынауи дыхьэулеяи, – жиІащ Уэлий. – Упсэу! МахуэфІ Тхьэм кьуит.

ХьэщІэхэр бжэм нэс игьэкІуэтэжу кьигьээжа нэужь, Хьэсэн телэжыныны игьэхьэзыра холстым бгьэдыхьащ. Пэжу, абы сабий ІэпапІэ тетт.

– Уэри, щІалэжь цІыкІу, зыми умыІусэ бжесІарэ пэт, краскэ удзыфэм ухэлэбэри, холстыр буцІэпІащ, – и щхьэм хужиІэжу, и лэжьапІэм дыгьуэпшыхь кьыщІыхьа и кьуэ нэхьыщІэм хуэшхыдащ Хьэсэн.

СурэтыщІыр шэнтиуэм итІысхьэри и ныбжьэгьу критикхэмрэ езымрэ я кум дэлъа псалъэмакьым зы сыхьэт ныкьуэ хуэдэкІэ егупсысыжаш. ИтІанэ кьэтэджщ, холстым тет ІэпапІэ удзыфэр хужькІэ щІихьумэжри, дыгуасэ кьуажэм щыкІуэжам илгьэгьуа теплэгьуэмрэ куэд щІауэ увыІэпІэ кьилгыхьуэу и нэгум щІэт сурэтымрэ зэхэхуэнауэ холст хужьым иригьээзэгьащ...

ЩІалэ цІыкІухэм псыкІантІэм мывэкІэ псыІушщІэ хуащІащи, пхьэ лъакьуэ кІыхьхэм тегу, баш кІыхь зырызи яІэщІэлъу, зэрызехьэу абы хэтщ, зэфІэмытыфу псым хэхуэхэм ящыдыхьэшхрэ я гуфІэгьуэ макьыр аузым дэмышуэу. Псы ІуащІам кьыщхьэщыт Іуащхьэ мылгьагэм и щыгум сабийхэм кьахэплъэу кьытетщ пхьэ лъакьуитІым тет лІыр, и блыгуйтІым щІакьуэ баш кІыхьхэр щІэгьэкьуауэ. МыпІащІэу кьухьэ дыгьэм а лІым и ныбжьыр хешри, сабий насыпфІэхэм кьатредзэ, пхьэлъакьуэ кІыхьхэмкІэ зэхэхуээн ящІ псы щхьэфэ джыджым щыщІиупсІэу...

«Уэлийрэ Жэмалрэ кьысхуахьа фІэщыгьэр, «ГьащІэр», фІэсщмэ дауэ хьуну пІэрэ мы сурэтым... Хьэуэ, ар егьэлеиныгьэщ. «ГьащІэм и зы теплэгьуэ цІыкІу»... Ари пыухыкІыІуащ. «ГьащІэм и зы теплэгьуэ» фІэсщынщи, цІыкІуми инми сурэтаплъэхэм зэхрагьэкІыж», – егупсысаш Хьэсэн.

ИкІи лэжыгьэр кьызэрехьулІамкІэ зыхуэарэзыжу Іэшкьлэпкьыр шэнтиуэм ириукьуэдиящ.

Тыналь

УЭРЭЗЕЙ Афлик

НАСЫП

Сабий дыхьэшхым и пшынальэр,
Махуэ дыгъэпсым и бзий нальэр,
Куэбжэпэм плыру щыт дэшхуейр, —
НэгъуэщI насыпу сыт сыхуей?!

Дыгъэпсым хэджэгухь щIэжьейр,
Щхьэгъубжэм къысхудэплъ кхъужьейр,
КъуэкIыплэ пшэплъым и зы кIапэ, —
Сыт сызыхуейр нэгъуэщI насыпу?!

Щыхуншэ зэи мыхъум гъуэгур,
УэсыщIэр щIэпсэлъыкIым лъэгум,
Уэнжакъым Iугъуэр щхьэщымыкIым, —
Апхуэдэ фIыгъуэм хэт блэплъыкIыр?!

Уеплъамэ, наплэр ирихьэхыу
ЩэныфIэ пщацэ укIытэхыр
Къыдихьэхамэ щIалэ пагэм, —
Насып хъумаплэкъэ си лъахэр?!

Гъунэ зимылэ дуней иныр
Хуримыкъужми, сигу къииным
ЗегъэнщI, насыпкIэ къищIу щыз,
Iуплъамэ, лъахэм и зы бжьыз!

АДЫГЭ

Уи лъэпкъ гъэжэщIу, укъыгъаскIэу
Лъыгъажэ макъкIэ бийр къыщыбгэм,

Улэггэр птхьэщлти тенджызыпсклэ,
Аргуэру уитысхьэжырт шыбгым.

Уаггэухуакъым уни лъапси,
Ураггэджакъым хуиту тхылъым.
Итлани, зыми уемыхъуапсэу,
Упсэут, пагаггэр хэту уи лъым.

Щлэлэжьыкыхуклэ уи шым налыр,
Къыумыггэлалэт шыныбэпхыр.
Арат бггэуэтыжри лэмалу,
Аргуэру щлэпкгэуэжырт уи бгыр...

ХЫТЫГУ ЖЫЖЪЭ

Къыхыхъэу куэдрэ си псысэм,
Къыщыхъэу лэджэрэ си нэгу,
Ггунэншэ хым и курыкупсэм
Къыхонэлукыр зы хытыгу.

Хытыгум ухуэзышэ лъаггэуэр
Кгэзыггэуэтыфыр зым и пэбжщ:
Ар тельщи псым нэрымылъаггэуу,
Зи гур хьэлэлым кгыподжэж.

Кгыппэджэжамэ джэрпэджэжу,
Пхуэхгунуш лъаггэуэр насып ггэуэгу,
Хытыгум зэлухынуш куэбжэр,
Гуапаггэ кгыщмэ уи нэгу.

Абы щащыхукъым фыггэуэ-ижэр,
Гужажэм ар яхуэхгукъым ггэуэгу,
Щыху ггащлэр щижккымы ваггэуэижу,
Щлэккыпхгэр щлэмыклауэ нэгу.

Псым тетщ щэнауэу кхгэуафэжьейхэр,
Уэрэд хур пщащэхэм кгэраш.
Уэрэдым псым кгыхиш бдзэжьейхэм
Псы щхгэуантлэ щылым удж щыхаш.

Шызэшктым цыху мыбы, шезэшктым,
 Шымыштэ зыми къяулэбзур.
 Дыжбын жыгъей мактым и тхьэгъушктым
 Нэхуш пшыналъэр зыгъэзур.

КъуэкIыпIэ пшэпIтым и лъэ макъыр
 ХуэщабэрыкIуэу зи дауш
 Уэрэд нэщхьыфIэм и макъамэм
 Пщэдджыжь уэрамыр къыдоуш...

А хытIыгу жыжьэм и щIыгултым
 Пшастэмэ IэфIыр хобэукI.
 Гъатхэпэм гъунэ гъэм хуралъэу,
 Я вагъэбдзумэр щогъуэлъыкI...

А хытIыгу жыжьэр хэтIц си псысэм —
 Зэгуэр хы ФIыщIэм адыгэпсэу
 ЗылэщIильхьахэр а хытIыгум
 Шызэхуэсыжри, щIэрыщIэу
 Щаухуэжащ адыгэ жьэгур.

* * *

Уафэр щымыджэмыщIэу щIыльэр щызэщIагъащIэм
 Къыщегъэжьауэ къалъыхъуэ зэпытIц дунейм и щэхур...
 Ауэ зи мащIэкIи а щэхум и лъащIэм
 Нэплъысыфактым нобэкIи цыхур.

Къытхуегъэлабгъуэри
 ГъащIэм гъуэгу Iэджэ,
 Дызэрыхуейуэ дыхегъэдэжыр.
 Дыкъищыжынущи а гъуэгум гъуджэу,
 Лъэбакъуэ къэскIэ дыхуосакъыжыр.

Зэмыфэгъу Iэджэ хъууэ лъэужьхэр
 Хошыпсыхьыжхэр кIэншэу хьэрш щIэншэм.
 АрщхьэкIэ зыми, иувэу и ужьым,
 КъыхуэщIэфактым ахэм дыздашэр.

Уахътыншэу мауэ лъэужьыр бжьиблкъэ,
 Къимыгъэнэну зы лъэужьыншэу.
 Гъуэгуанэм гугъэр къытхурегъэблыр,
 Ди гъащлэ мащлэм хуэнэхъуеиншэу...

Сыхуейуэ плэрэ къэсщлэну щэхум —
 Къэсщлэпэу щытми, ар сыту сщлын? —
 Дунейм тетыхуклэ къытехуэ щлыхуэр
 Хэт зылъэклынур ипшыныжын?

* * *

Нобэ усэр нэщхъейщ.
 Псалъэ кlapэхэр зэригъэубыду,
 Сатыр къуагъым зыкъуиубыдауэ,
 Гукъыдэж къилыхъуэ нэхъей,
 Нобэ усэр икъуклэ нэщхъейщ.

Нобэ усэр нэщхъейщ.
 Псыежэхым и даущ дахэр
 Лъэужьыншэу псыхъуэм къыдахыу
 Псыр зеиншэ ящла нэхъей,
 Нобэ усэр икъуклэ нэщхъейщ.

Нобэ усэр нэщхъейщ.
 Бгы зэхуакухэм я джэрпэджэжыр
 Уэрэдыжхэм памыгъэджэжу
 Хьэпэщыпхэ ящла нэхъей,
 Нобэ усэр икъуклэ нэщхъейщ.

Нобэ усэр нэщхъейщ.
 Жэщ мазэхэм теклыжкъым пшагъуэр,
 Хэбгъуэтэжырккъым жэщым лъагъуэр.
 И гупсысэр гъуэща нэхъей,
 Нобэ усэр икъуклэ нэщхъейщ.

Йоуджыхъыр лъэхъэнэр и плэм,
 Си гупсысэр хэлъщ шыгъушыпсыплэм.
 Жэщ гупсысэм игъэш нэхъей,
 Нобэ усэр икъуклэ нэщхъейщ...

УМЫНЭЩХЪЕЙ

Умынэщхъей!
 Мэушэ нэхуш бзур,
 КъыдоЛэбыкI къуэкIыпIэм дыгъэ бзийр,
 ЗигъафIэу йошкIурэхыр псыЛэрышэр,
 Мы дуней псор зигъафIэурэ къоушыр.
 Умынэщхъей!

Умынэщхъей!
 Удз тхэмпэм тельщ уэсэпс,
 Уафэгум хошыпсыхь пшэ хужь щIэрыпс,
 Жыг къуэпсхэм, зэрыбауэр зыкъуагъащIэу,
 Жыг щхьэкIэхэр хьыринэ ирагъащIэ.
 Умынэщхъей!

Умынэщхъей!
 Пщэдджыжьым щIиуIукI
 Макъамэм лъэр пшынальэу зэрегъэкI.
 Щыр мэкIэрахъуэ щэхурэ лъэмакъыншэу,
 Ар кIэрэхъуэнуш куэдрэ узыншэу.
 Умынэщхъей!

НЫБЖЬЭГЪУМ ДЕЖ

ТхьэкIумащIэ В.

Иджыри къухъакъым ди дыгъэр,
 Ди къухъэпIэм къищIакъым пшэкIэплъ,
 Иджыри пщэдджыжькIэ дыгугъэу,
 Пщыхъэщхъэ ешам дыкIэлъоплъ.

Иджыри къэблэнщ Нэхушвагъуэр,
 ЗекIуэлIым хуишийуэ и бзийр,
 Дытехъэжынщи Шыхульагъуэм,
 Къыщыдгъэжэнщ ди шагъдийр.

Дакъикъэм къеубыдыр лэщIыгъуэ.
 ЛэщIыгъуэм къотIасэ мелуан.
 Ди гъащIэу зы напIэлэтыгъуэр
 БэлутIэлухэм иджыри къэлынщ.

ПСЫСЭ

Щыгуэ зэхалъхьэркъым псысэ,
Шыпсэм хэшыпсыхьыж
Ди гъащлэ мащлэм и къуэпсыр
Плэрылгу къухьэплэм дохьыж.

Къуэкълпэм къэна лъэужьыр
Гъуэгутедзэклэ къытлъэщлохьэж,
Къэсыжмэ, мылыф гъужауэ
Къухьэплэ пшэплъым хесхьэж.

Щэдзаплэр псоми я натлэщ,
Щэдзаплэм и натлэщ клэух,
Къыгъэкължыну удз щхъуантлэ,
Аргуэру уэшх кърекълых.

Клэух зимылэр гугъаплэрщ,
Гугъэфлыр хэкълыркъым псэм —
Дадэм елъагъу щлыхьэплэ,
Жьым тесу епыджу псым.

* * *

Щымахуэ хадэм жыгхэр щызэфэгъуш,
Щымахуэ жыгыр хуейкъым уэршэрэгъу,
Нэбэнэушэу уэсым щлэбэуклыу,
Жыг къуэпсым тхэмпэ гулбыр къыщокълыкълыр.

Щымахуэм жыг жейр къэвмыгъэуш,
Къудамэм уэс къытесэм зыдегъэш.
Уэрэд щэху гуэрклэ жейр къытригъауэу,
Къришэхащ жыг щхьэклэр хьэщхьэтеуэм.

Къесащи луврэ хуабэу и чэзум,
Жыг лъабжьэм уэсыр клэщлеубэ бзум.
Хуищлыну жыгым жьыбгъэ пэу и дамэр,
Тотлысхьэ сакъыу къуаргъыр жыг къудамэм.

Жыг хадэм итц жыгыщлэ, итрыгъу,
 Шихъумэщ уэсми, псори хъуащ зэфэгъу.
 Жей лэфлым хэтрэ, зыми къимыгъасклэу,
 Зэфэгъухэщ псори гъатхэр къэсыхунклэ.

Тегъуальхъэу жыгым, къосри, къосыр уэс.
 Жыг щхъэклэм флэсу къуаргъыр щылэм ес.
 Жыг лъабжьэм уэсыр бзум щлеубэ быдэу..
 Шымахуэм и жей хужьым хэтц жыг хадэр.

КЪУЛЬКЪУЖЫН МЭЗЫР

Къуэ лъащлэ зэвым псыр цыгушэу,
 Псыпыхум щхъэр хуэзыгъэлъахъшэ
 Жыг тхъэмпэм псынэр лүклэ изу..
 Сыхуэзэшащ Къулькъужын мэзым.

Джыдауэ макъыр джэрпэджэжу
 Джабэ нэклүитлым зэпадзыжрэ,
 Аузыр тлууэ зэгуигъэзу..
 Сыхуэзэшащ Къулькъужын мэзым.

Ди лъэдакъэпэр ди гулъэфу
 Пхъэ лэплэр плэклэ къыхэтлъэфу,
 Къыхихуу щыфэм бахъэр гъуэзу..
 Сыхуэзэшащ Къулькъужын мэзым.

Убэлэрыгъмэ, дей цыклу щхъэклэм
 Нэклу къэпщлэнтлар пхущлихулыклэмэ,
 Зыхуэбгъэшэчу зэрыузыр..
 Сыхуэзэшащ Къулькъужын мэзым.

Зэрыджэр дыгъмэ игъэпльыжьрэ
 Зэрыджей тхъэмпэр бжьыхъэ гъуэжьу,
 Зэрыджей щхъэклэм бзухэр пызу..
 Сыхуэзэшащ Къулькъужын мэзым.

Щэстлыкыжакъым шызакъуэгур,
 Гу лъагъуэ телъц мэзаклэу гъуэгур.

Щотхьэхур пшэхур уафэ нэзым...
Сыхуэзэшащ Кьулькьужын мэзым.

БЖЫХЬЭ МЭЗЫМ И ЖЭЩЫР

Іэуэляуэншэу бжыхьэ мэзыр
Мазэгъуэ изым щлопсэхукІ.
Мазэгъуэ бзийхэр ІукІэ изу,
Хьэуам мэз шыгур щлонэхукІ.

Зы тхьэмпэ закъуи мылушащэ,
Псэушхьэ закъуи кьэмыхьей.
Къуэ льящІэм псым щигъэІу даушыр
Ерагъыу кьыдэІукІ кьудейщ.

Жыг щІагъым кьышчыуша псысэ
Нэбэнэушэр мэзым щІэзщ.
Мэзытхьэ хуиуса и усэр
ЕгъэІур хуэму Ашэмэз.

Жэщ уафэм пысщи вагъуэр пызу,
Я бзийр жыг щхьэкІэхэм щонэху,
Зыхиудыгъуауэ бжыхьэ мэзым,
Дуней ешам зыщегъэпсэху.

* * *

Мы гьащІэм сыпэмылэщыжу,
Кьэслыхьэуэн хьум кьысщхьэщыжын,
Абы шэч лъэпкъ кьытезмышьэжу,
Сыдыхьэжынущ Кьулькьужын.

Пщэдджыжьым жьыуэ сыкъэушым,
ЗыхэстхьэщІэнущ уафэ тхьэхум,
Сеплынущ, игъэдалъэу башыр,
Іэхьуэм Іэхьушэр зэрыдихум.

Сабгъэдыхьэнущ псыхьуэ бжьэпэм
Уэршэру щызэхэт лы гупым —

Къыщысщлэжыну хэлъ насыпыр
Къуажэгъухэм къуах я сэлам гуапэм.

Илъэс блэкIахэм сахэплъэжу,
Зыщысплъыхьынущ Къруукъуэ.
Абдеж дей чышыр и Iэдэжу,
Си сабиигъуэр щощхъэукъуэ.

Дыгъэ пэзазэм зригъэууэ,
МэкъупIэм кIыхьу илъщ аргъынэр,
Иджыри къэс ямыштэу Iэнэ,
Къысцохъур сэ къызагъэжъауэ.

Арами содэр, гуахъуэ жьищыр
Къэсщтэнщи, сыхыхьэнщ Iэнащтэ,
Жьым къызипхъыхми мэкъуцIэщыр,
Iэнащтэм хузигъэщIкъым гущтэ.

Махуэ къэсыху и зы Iэмбатэу
Зэхуэсхъэсыжмэ щIалэгъуэр,
Гугъэ ерыщхэм сагъэятэу,
Сихутэжынущ зэманыгъуэ.

Губгъуэ щIыгулъым хищIа къуэпсырщ
Иджыри къэскIэ псэр щыбауэр,
Жыг тхьэмпэм фIэлъ пщэдджыжь уэсэпсым
ЗигъэнщIыхункIэ еIубауэ.

ГЪУЭГУМ

Ди плIэм зэманым зыдигъэшу,
ПщIэнтIэпсыр щIыфэм ныщыжабзэу,
ГъащIэ гъуэгуанэ нашэкъашэм
ДрокIуэ, лъагъуэр къэдгъэкъабзэу.

БзэмыIуу дапщэ
Тетыр гъуэгум,
Дэгу дапщэ блэкIрэ
Щэхуу даIуэ?

Я нэгум уиплэм,
Ильыр я гум
Пльагъун къафлэщлрэ,
Я щхьэр щлалуу?

Ильэс мин дапцэ
Хъуауэ цлыхур
Мы гъуэгум тет
Щыльэпэрапэу?
Хулъэккъым зыми,
Иузэхуу,
Ищлыну ар жэнэт бжэлупэ.

Щылэбжьыр къугъуу
Псэм къыщлэпцэу,
Гу лъащлэм нэпсыр къыклэщлэхуу,
Ди лъэгу щлэль гъуэгур
Бжьыуэ ди пцэм
Къыдогъуэлъхъэжыр,
Плэр нухуэу.

Зы махуэ закъуи мымахуэлу
Зэманым къыпибжыкI ильэсхэр,
Щыхугъэр, напэр щымыхуалэу
Ихьын къалэныр хэт зылысыр?

Ироплъэр мазэр
Щыху лъэужьым,
Щыху нэгум вагъуэхэр къыщлоплъэ.
Дунейр зи ныбжь
Гъащлэ гъуэгужьыр
Зы лъэужьыщлэ гуэрым поплъэ.

Мьянцэ

Зи лъэужьыфI гъащIэм кыыхэзына

Адыгэ щэнхабзэм, бзэщIэныгъэм, литературэм хэлъхьэныгъэшхуэ хуэзыщIа, зи лъэужьыфI ди гъащIэм кыыхэзына цIыху телъыджэхэм ящыщ зыщ кыизэралъхурэ мы гъэм илъэс 95-рэ ирикъу Къардэн Бубэ.

Ар Бахъсэн районым хиубыдэ Дыгулыбгъуей (Къызбрун Ещанэ) къуажэм 1917 гъэм кыищальхуащ. Бубэ щIэныгъэ куу зэгъэгъуэтыным нэхъ пасэу зезыпщыта адыгэ щIалэгъуалэм ящыщ зыти, я къуажэм школыр кыищыхуа нэужь, 1937 гъэм Къэбэрдей-Балъкъэр къэрал пединститутым щIотIысхьэри, абы егугъуу щоджэ. Хэку заушхуэр къохъейри, Орджоникидзе къалэм зауэ хуэлухуэщIэхэм щыхурагъэджа Къардэныр фронтым Iуохъэ, взводом и командиру ягъэуэ. ЗауэлI хыхуэу икIи командир IэклүэпIакIуэу зыкъэзыгъэлъагъуэ Къардэныр майор мэхъу. Зи псэм емыблэжу зэуа офицерым и бгъэм Хэкум и дамыгъэ лъапIэхэр кыыхэлъыдыкIыу, 1945 гъэм и кIэхэм Бахъсэн аузым кыыдохъэж.

И нэр кызыыхуикIыу щыта егъэджакIуэ IэщIагъэм ирилажъэ, пасэу гу зыхуищыгъа литературэми иджы зезыпщыта дыгъуасэрэй сэлэтым зэфIэкIышхуэ илэу кыищIокI. Абы зэредзэкI урыс классикхэм я

тхыгээ цлэрылуэхэр. Абыхэм ящышт Пушкиным и «Капитаныпхьур», Лермонтовым и «Ди зэманым и лыхьужьыр», Чернышевскэм и «Сыт щлэн хуейр?», Шолоховым и «Щыщлэ кьэлэтар», нэгьуэщлхэри. Къардэныр псэемыблэжу хуолажэ адыгэ театрма: Островский Александр, Тренев Константин, Розов Виктор сымэ я пьесэхэр зэредзэк. Школхэм зэрыщрагээджен тхыльхэр зэхелъхэ. 1949 гэм ар хагээхэ СССР-м и Тхаклуэхэм я союзым.

Къардэн Бубэ 1954 гэм хах ди Тхаклуэхэм я союзым и унафэщлу. Ауэ а лэнатлэм щыпэрыта лъэхъэнэхэми абы лэщыб ищлакъым егээджаклуэ лэжыгээри: пединститутым урысыбзэмклэ и кафедрэм и унафэщлу, итланэ а еджаплэм и директору лэжыащ.

Зауэм ипсыхьа, еш, щхьэх жыхуалэр зымыщлэ Къардэн Бубэ сыт хуэдэ лэжыгээ лэнатлэри дэгьуэу зэрихэрт. Зыщлудзам, и пцэ кьыдалъхьам пиклуэтыртэкъым. Арыншамэ, абы хуэдэхьынтэкъым егээджаклуэ, унафэщлэ лэнатлэхэм кьадэклуэу, бзэщлэныгээми литературэ творчествэми куууэ елэжыныр, а луэху мытыншхэми ехьулэныгээхэр кьыщыхьыныр.

Къардэным и жэрдэмышхуэ, и гуащлэ ин хэлъщ «Урыс-адыгэ», «Адыгэ-урыс» псалъалъэхэр тхущлэ гэхэм Мэзкуу кьызэрыщыдэклами. Ар ди Тхаклуэхэм я союзым и унафэщлу щыщыта зэманым къриубыдэу адыгэ литературэм хуэлажээхэм нэхэ гулътэшхуэ ягьуэт, абыхэм я лэдакъэщлэклхэр Налшыки Мэзкууи нэхьыбэрэ кьыщыдэкл хьуауэ зэрыщытами куэд тепсэлъхьащ. Бубэ сыт щыгьуи езым и щхьэм япэ иригээщырт нэгьуэщлхэм ядэлэпыкьуныр, абыхэм я луэху дэгьэклыныр. Аращ езым и рассказхэр, повестхэр щызэхуэхьэса тхыльхэм тлэкли хэклэсауэ кьыдэклын щыщладзари. Къардэным и лэдакъэщлэклхэу «Сэлэтым и гьуэгуанэ», «Гуимыхужхэр», «Клыхьщ зауэ гьуэгур», «Зэхэгэклэплэ», нэгьуэщлэ тхыльхэри ди литературэрэ зыгэбжыфлэхэм ящыщ хьуащ.

Филологие щлэныгээхэм я доктор, профессор, тхаклуэ гьуэзэджэ Къардэн Бубэ 1988 гэм дунейм ехыжамы, абы и лэжыгээфлхэр мыклуэдыжыну кьыхэнащ ди лъэпкъ щэнхабзэм, литературэм.

КЪАРДЭН Бубэ

Насыпыншагээ

Рассказ

Зауэ бзаджэр илъэс етланэ хьуащи йоклуэкл. Щысхьырабгьу зимылэ бийр, – абы езым зыхуигьэувыжауэ щыта кьалэныр кьемыхьуллэ щхьэклэ, – кьуэклэплэмклэ йолэ, совет цыхухэр лъэгуажэмыщхьэу игьэувын мурадыр илэу. Хьэуэ, мызэ-мытлэу абы удын лъэщи тхуащи, и сэлэт лъыпс куэд зыщлэта щыплэхэр лъэмыкыу имыутлэщыжу хьуакъым.

Донбасс гьатхэр мы гэм, сыт щыгьуи хуэмыдэу, псэр дэзыхьэхэ зэмант: май мазэр, мы щыплэ гьуабжэм хуумыгэфэщэнэу, зэщлэпщыщлэрт: удзыр уэру кьызэщлэуэват, пхьэщхьэмыщхьэ жыгхэр плыфэ зэмыфэгьуу зэщлэгэгьати, нэми псэми кьедэхэщлэрт, псэр игьапхьэрт.

Зэклэ биитл эпэщлэтыр «зэрызэплэсклэ» щлагъуэ щылэтэкъым: жэщклэ зыр адреим «клэщлэдыгъуэну» – «бзэгу» къыфлэхьыну – хэтт, махуэклэ, апхуэдэ къабзэу, зыр адреим еплъаклуэрт. Зэкъуэхуауэ жьэлурылэл гуэр фоч гъуазэм къиубыдакъэ – зэфлэклат!

Майм и кум топышэхэмрэ лъагъымхэмрэ я мэ бзаджэр, я лугъуэр гъатхэ хьэуам наплэзыплэм хэзэрыгуащ: ди дзэ гупышхуэхэм зыкъалэтащ, Харьков лъэныкъуэклэ яунэтлэ. Махуэ зыбжанэ мэхъу дыдейхэм ебгъэрыклуэн зэрыщладзэрэ.

– Николай Матвеевич, мыр дауэ? Дэ Харьков дынэсыным километр зыбгъупщл флэкл дэмылгыжу жалэ...

– Нытлэ сыт...

– Зи сытри?... Ди бгъуитлымкли зауэ макъыр къолу... Уеблэмэ ди щыбагъымкли апхуэдэу къысфлощл! – аргуэру хуэмышэчу мэупщлэ Борэн Бэч.

– Ярэби, Борэн, сэ сыкомандармэу къыумылгытэу плэрэ уэ? – мыарэзыуэ желэ сержант Богачук, отделенэм и командир, лпы нэщхь зэхэлтым.

– Къысхуэгъэгъу, ныбжьэгъу старшэ сержант...

– Старшэ сержанткъым – сержантц, зауэлл Борэн.

– Къысхуэгъэгъу, ныбжьэгъу сержант!

Абдежым а тлум я псалъэмакъыр, цыхуитл-щы зыщлэдэлур, зэпоу. Пэж дьдэр жыплэнуэмэ, зауэллхэм я псэклэ зыхащлэрт луэхур зэлыхьэу зэрыхуежъар. Тхьэмахуитл иримыкъум километрищэм нэс зауэ гуащлэм хэтурэ, гъуэгуанэ хьэлъэ къызэпызыча ди дзэхэр иджы къызэтеувылауэ къэплъытэ хьунут. Хьэуэ, къызэтеувылэ мыхъуу, ахэр бийм къиувыхьат, нэхь япэ ищү Харьков къалэ и лэшэлъашэхэм нэса гупыр нэмыцэм пиудри.

Командир нэхьыщхьэхэр, жей-зыгъэпсэху ямылэу, пщэдей къапэщы-тым егупсысырт. Еблыщланэ полкым и командирхэр унэ ныкъуэкъутэм псэууэ къыхэнэжа пэшышхуэм щызэхэст. Абджи рами зыхэмылгыж щхьэгъубжэм плащ-палаткэр лупхъуащ, уэздыгъэнэфми пэш клуэцлыр нэщхьейуэ къегъэнэху.

– Атлэ, комиссар, сыт тщлэнур? – зи жьаклагъуэр зэщлэкла подполковникыр, полкым и командирыр, йоупщл батальоннэ комиссар дамыгъэ зыхэлл лыкум.

– Къарум къыхьыху дызэуэнщ, Дмитрий Архипович. Ауэ, сэ къызэрыслытэмклэ, зауэллхэм псоми ящлэн хуейщ луэхур зылут дьдэр – дыкъызэраувыхьар, дыдейхэр къыддэлэпыкъунклэ гугъаплэ зэрыщымылэр.

– Сыарэзыщ, ауэ гугъаплэ щылэкъым жыхуэплэмклэ сыакъылэгъу-къым. Пэжщ, сутклитлым щлгъуащ штаб нэхьыщхьэмрэ дэрэ ди зэпыщлэныгъэр къызэрызэпыудрэ.

Иужьым комбатхэр кьриджэри, подполковником хуэфашэ унафэ яхуищлэщ, комиссарми батальонхэм щылэ политлэжьаклуэхэм къалэн пыухыкла я пщэ ирилъхьащ.

Гъатхэ жэщ мазэхэр и клэм нос, нэхулъэри къызэклэщитхьыу щлэдзэ. Иджы командирхэми зауэлл къызэрыгуэклэхэми ящлэрт я луэхур зылутыр. Политрукыр ротэм къахэпсэлъыхьа нэужь, отделенэм и командирым макъ хэмылэтыкла, макъ дэгуклэ желэ:

– Борэн, иджы гурылуэгъуэ?

– Гурылуэгъуэщ, ныбжьэгъу командир.

– Нэху щаш... Фриц кьежьэркыыми... – зыми зыхуимыгъазэ хуэдэу кыжьыэдолук Борэным.

– Пщэдджыжьышхэ ещ! – кыпедзыж пулемет псынщ!эм бгъэдэсу абдеж кышыс щ!алэщ!э цыклум. Гъатхэ дыгъэр кьуэкып!эмк!э уэгу егъэзыхам кыт!ысхьа кьудейуэ, кхъухьлътэ зыщыпл! – ахэр истребитель хьэлъэхэт – къашхьэщыхьэри, бжыгъэншэу тхылъымплэ тхьэмпэхэр кьрапхьыхри, апхуэдэ къабзэуи бзэхыжаш. Дакыкьэ зыщыпл! ф!экл! дэмык!ыу бийм и радиоустановкэ лъэщхэр макъ гьуму кыизэщ!эгъуэгъуаш, урыс псалъэхэр лупщ!у зэхэпхуэ:

– Палъэ имылэу зыкъэфт! Иджыпсту, дакыкьэ щэщ!ым кьриу-быдэу, фыкьэтэджрэ лэщэншэу, фи лэр лэтауэ фыкьемыжьэмэ... – А псалъэ зыбжанэр иухри, ихьуреягькл!э топышэхэм зэхат!ыхьа губгъуэ нэххьейр аргуэру макъыншэ дьидэ кьэхъужаш...

Дыдейхэр щысщ, бийм и кьежьэным пэплъэу. Хьэуэ, а губгъуэ захуэр куэдрэ лэуэлъауэншэу щытакъым. Кыизэщ!эгъуэгъуаш бийм и топхэмрэ минометхэмрэ, клэщ!уи кьежьаш танк псынщ!лэхэмрэ бронетранспортерхэмрэ. Абыхэм я ужь итщ автоматчикхэр, я лэщхьэхэр дэгъэджэрэзэуэ кьоклуэ, нэхъыбэр щхьэпц!лэхэщ. «Зыри къаф!эмылуэху хуэдэ, зыплъыхьаклуэ кьежьа хуэдэ, кьоклуэ... – игуклэ желэ пулеметым бгъэдэс зауэл! щ!алэм. – Хьэуэ, фриц, дэ иджыри дилэщ уи джабэм дызэреуэн...»

– По фашистской сволочи огонь! – командир макъ лъэщ кьолури, зауэ гуащ!лэр бетэмалу зэщ!онэ: зызыхьумэжхэм лэщэу ялэр псори зэдоуэ. Мес танк псынщ!лэхэу щы танк зэрагъэс птулкъ!лэхэмк!э ягъэсауэ, лугъуейр хуэмурэ занщ!эу уэгум док!уей – нобэ жьы мащ!э т!эк!уи кьепщэртэкъым.

– Атакэм зыхуэвгъэхьэзыр! Атакэм зыхуэвгъэхьэзыр! – псоми зэхах а командэр.

Полкым и командир подполковникымрэ комиссарымрэ япэ иту, псоми зыкьалэтри ятегупл!ащ гьунэгъу дьидэу ди окопэхэм кыбгъэдыхьа нэмыцэ щэ бжыгъэ куэдхэм. лэщэрыбанэ зауэр щеклуэкл!ащ топышэхэм улэгъэ ящ!а губгъуэм, щеклуэкл!ащ сыхьэтит! енк!э. Пщыхьэщхьэхуэкл!э нэсауэ аргуэру зэ кьежьаш бийр. Нышэдибэ хуэдэ къабзэу, аргуэру контратакэ жыхуалэм Борэныр зыхэт полкри нэгъуэщ! дзэ гупхэри к!уаш. Зауэм и гуащ!эгъуэ дьидэу, епщэфылэри зэпщэфылэри пхузэхэмышухын жыхуалэм хуэдэу, дунейр маф!э лыгъейм ес жыплэну, Борэным к!ий макъ зэхех:

– Бэч!

– Чэрим!

Адэкл!э-мыдэкл!э шэхэр плэнкл!э щхьэкл!э кьэмынэу, гранатэхэр кыизэрычэхэу, а т!ур – зы адэ-анэ кьалъхуа зэкъуэшит!ыр! – шокъу жилэу зэл!уэри, лэпл!э зэрашэкл!ащ, бетэмалуи, адреи зауэл!лхэм хуэдэу, зэгъуэсэу япэкл!э задзаш, нэмыцэ ик!уэтыжхэм клэлъел!эхэу. Дыдейхэми я окопэ зэхэвхьахэмк!э къагъэзэжауэ кьыщык!уэжым, нэмыцэ лагъым хьэлъэхэр кыизэдехуэхуэу щ!едзэри, и кьуэшым илгъагъуу, Борэн Чэрим мэджалэ. Бэчым и кьуэшыр щыт!ым кьехьэсри ирегъэт!ыльэх...

Пшадэр зэхэуа нэужь, комиссарым комбатхэр ириджаш. Пэжыр жыплэнумэ, полк псом зы комбатт псэууэ кьэнар, адреи т!ур ук!ыгъэ щыхьуат нобэрэй зауэм. Абыхэм я плэкл!э нэгъуэщ! командирхэр кьеклуэл!ащ полкым и штабым.

– Ныбжьэгъухэ, – желэ комиссарым, зи лэ ижьыр пха батальоннэ

комиссарым, – ди полковой командирыр үлэгэ хьэлгээш, штабым и начальникир якулаш... Фэри зэрыфшлэши, мащлэ дьдэ дыхуащ. Псори дызэхэту цыху щитлрэ щэ ныкьюэрэщ дызэрыхъужыр. Абы нэмыщлауэ, ди гьунэгьу полкым щыщу цыху щэ ныкьюэ хуэдиз – араш псэууэ къэнар – зэтшэллэщ. Фочышэ зыхахэм нэмыцэ автоматхэр кърырегьэсэбэп. Иджы фэ къыжыфлэ, дауэ тщымэ нэхьыфл?

– Ди псэ пытыху дызэуэнщ, ныбжьэгьу комиссар. Хэклыплэ лъэпкъ зэрыдимылэр зауэлхэм псоми хьэкьюу къыдгуролуэ, – желэ комбатым и къалэныр зыгьэзащлэ щлалэщлэ дьдэм. Апхуэдэ къабзэу адрей командирхэри клэщлу къэпсэллэщ.

– Берычэт бесын, ныбжьэгьухэ! – хуабагьэ ин зыщлэлъ макьклэ желэ комиссарым. – Ди зауэлхэм я лыхъужыгьэр ди Хэкум щыгьупщэнкьым. Атлэ, ныбжьэгьухэ, хьумакуэ вгьэувхи, цыхухэм зевгьэгьэпсэху, лэмал зэрилэклэ. Лейтенант, сержант Богачукрэ нэгьуэщлэ зауэллгүэрэ къысхуэгьаклуэт.

– Сынодалуэ, ныбжьэгьу батальоннэ комиссар!

Дакьикьэ бжыгьэ флэкла дэмыкьюу комиссарым и пащхэ кьиуващ Богачукрэ Борэнымрэ. Комиссарым фыуэ ищыхурт Богачукыр. Ар ротэм и парторгт, 1920 гьэ льяндэрэ партым хэтт. А тлум зыр лы фыщлэ хэщыхьат, и щхьэц фыщлэ лувым фыуэ тхьугьэ хидзауэ. Комиссарым мыдрей щлалэрат эппиллэхьыр. Гуэщ зэхэкьутар мынэху щхьэклэ, абы епллым игуклэ желэ: «Сытуи къеклю мы щлалэ лантлэр. Байрон хуэдэу дахэщ. Нэгү зэллылухаш...» Иужьым комиссарыр клэщлу пкърыупщыхьаш адыгэ щлалэм, ар къыщалтхуа, и лъэпкъ, и щлэныгьэ сыт еллытаклэ.

– Атлэ, Николай Матвеевич, сэ укьыщлэзджар луэхушхуэщ, икьюклэ луэхушхуэщ. Мы щлалэр уэ къыщыхэпхаклэ, абы сыткли уи дзыхь ебгьээ хьуну къыщлэклынщ...

– Абы шэч хэлпкъым, Василий Иннокентиевич.

– Ди полк бэракъзехьэр нобэрэй зауэм хэклуэдащ. Уэ бэракъзехьэу, мы щлалэр уи къуэдзэу, физогьэув.

– Сынодалуэ, ныбжьэгьу комиссар! – сыкъ жилэу къызэфлэуващ Богачук, апхуэдэ къабзэу Борэнир къыщыльэтри къэуващ.

– Фщызбзыщлынукьым – пщэдей зауэм дыкъелыну къыщлэклынукьым, ауэ, шэч къытесхьэркъым, ди полкым и зауэллхэм, сыт щыгьуи хуэдэу, иклэм нэс я къалэныр ягьээщлэнщ. Полкым и бэракъыр фи анэмэтщ. Фи псэр лутыху, фэ жэуап фхьынущ абы и лъэныкьюэклэ. Сыти фщлэ, пщэдей зауэм и ужьклэ, ди бэракъыр хьумауэ штаб нэхьыщхьэм нэфхьэсын хуейщ!

– Гурылуэгьуэщ, ныбжьэгьу комиссар! – зыжьэу жэуап къат зауэллитими.

Комиссарым зэрыжилам хуэдэу, етланэ махуэм еклуэкла лпыпс зауэм полкыр зэрыщыту хэклуэдащ, псэ пыту зы зауэллым бийм и пащхэ лэ щимылэту. Бийми а и теклуэныгьэм уасэшхуэ щлалэщ – щэ бжыгьэ куэд хьу сэлэтхэр хилтхьаш.

Васильевкэклэ зэджэ къуажэ цыклар апхуэдизклэ зэхэкьутати, ущлэс хьуну унитли дэтыжтэкьым. Махуэ зыбжанэклэ зауэ гуащлэр мыбдеж дьдэм щеклуэклэти, а жылэм псэ луту зы цыху дэсыжтэкьым: якулар якулат, зи лгьэ зезыхьэфу къэнар дэклат – тхьэм ещлэт а къуажэдэс тхьэмыщлэхэр зауэм здихуар!

Зи псэ пыт кьудей комиссарыр шхъэи пкьыи зимыIэж унэм и лъабжьэм иIэ щыIуунэм щIэлът, дыгъуасэ Богачукрэ Борэнымрэ къахъауэ.

– Псы... – ерагъкIэ кьыдришейуэ кьыжьэдолуи уIэгъэм.

– Иджыпсту... – Богачук псылъэр къещтэри, псы тIэкIу Iурегъэлъадэ уIэгъэм. Иужьым абы макъ щабэкIэ, ауэ икьукIэ зэхэщIыкIыгъуэу, иужьрей дьдэ унафэр къахуещI зауэлитым:

– Пшапэр зэрызэхэуэу, кьуэкIыпIэмкIэ фожьэ. Бэракъыр...

– Бэракъыр си бгым къеспхэкIащ, Николай Иннокентиевич. Дыпсэууэ, ар зыми Iэрыхъэнкьым. ТIум языхэзыр псэууэ...

АдэкIэ абы кьыпищэнIауэ хунэмыс щIыкIэ, комиссарыр ину зэ бауэри, и псэр хэкIащ.

КIыфI зэрыхъуу, а тIум мащэ къатIащ, а унэ къутам и пщIантIэ дьдэм комиссарыр щыщIалъхъэри, замыIэжьэу кьуэкIыпIэмкIэ яунэтIащ, пщIэшхуэ зиIэ а я къалэн мытыншыр ягъэзэщIэну.

* * *

Дыгъуасэ зауэ гуащIэр щекIуэкIа губгъуэр нэмыцэ гупым, зы офицер зи Iэтащхъэм, кьызэхакIухъырт, я хъэдэхэр зэщIакъуэжу. Абыхэм ящIыгъут лъыжь, бзылъхугъэ зыбжанэ, зыдагъэлэпыкьуну къахуауэ.

Машинэ пащэжьитым я кIуэцIым, пхъэр гум зэрырагъэзагъэм ещхъу, хъэдэр щызэтралъхъэрт, Iуашу зы щIыпIэ хэха гуэрым щыщIалъхъэну. Ди зауэлIхэм я хъэдэхэм шхъэкIэ офицерым ди цIыхухэм мыр унафэу къахуищIат.

– Фи хъэдэхэр зэхуэфхъэси мыбдеж дьдэм щыщIэфкуэ! Мащэ жыпIэнущи – ихъуреягъкIэ кумбщ!

А нэмыцэ гупым, и нэхъыбапIэр тIорысэ дьдэхэт, сэлэтыфэ лъэпкьы яхэттэкьым. Абыхэм ящыщ зы, зыми гу кьылъымытэн хуэдэу, украин бзылъхугъэм кьолуащэ:

– Фи хъэдэхэр щыщIэфлъхъэкIэ фIыуэ феплэ, абыхэм псэ зыпыт къахэкIынуш...

А лIыр апхуэдизу гьурт, плIэхуэти, лъыжьыфэ дьдэ тетт, и нэгъуджэ Iувым и нитIыр уимыгъэлъагъуу апхуэдэт.

Нэмыцэхэм я хъэдэр Iуашри ежьэжащ. Ди совет цIыхухэм – лъыжьхэмрэ цIыхубз тIорысэхэмрэ – псалъэмакьыншэу ди зауэлI яукIахэр зэхуахъэс. Топышэхэм, кхъухьлътэ бомбэхэм кърауда кумб зыбгъупщIым бгъэдалъхъэ. Псори нэщхъейщ, зы псалъи иджыкIэ зэхэпхыркьым. Иужьым илъэс плIыщIхэм ит бзылъхугъэ Iэчлъэчымы псоми зэхыхуэ желэ:

– ФIыуэ девгъэплъыт. Псэ зыпыт къахэкIынкIи хъунуш.

– Мыдэ псори зэхуэхъэса хъумэ, сеплъынщ, – желэ лъыжь напщIэхум.

– А-а, Захарич! Дауи, уэ нэхъ пщIэнщ, – арэзыуэ желэ бзылъхугъэми. Лъыжьыр къупщхъэ къута сьтхэмкIэ IэкIуэлъакуэу, зэрыIзэ удзэхэми фIыуэ щыгъуазэу апхуэдэт.

Хъэдэ щыщым щигъуэ зэхуахъэсати, тынштэкьым а къомым уахэплъэну. Дауи ирехъуи, цIыхуи-цIыхуиIл хуэдиз къахэкIащ я псэр пыту.

ПщIыхъэщхъэхуэкуи нэсати, цIыху нэщхъейхэр зэбгрыкIыжащ, иджыкIэ псэ зыпыту къэнахэр ялыгъыу.

Иужьым кьызэрыщIэкIамкIэ, цIыхуитI кьэпсэужащ, абыхэм увыIэпIэ цагъуэтащ украин унагъуитым.

* * *

Мазэм нэсащ Богачукрэ Борэнымрэ гьуэгуанэ хьэлъэм зэрытетрэ. ЖэщкIэ макIуэ, махуэкIэ гьуэгушхуэхэм пэлэщIэ мэз тIэклIу, гьавапкьэ сытхэм зыхагъапщкIуэ.

– Мыпхуэдээрэ дыдейхэр икIуэтмэ...

– Апхуэдээрэ дикIуэтмэ, Бэч... Хьэуэ, кьызэтрагъэувылэнщ. Тхэ имылуамэ, зэ...

А тIум я вакъэхэр зэгуэдащ, ерыскьыкIи гугъу йохь. Мысакъхэу хьуркьым – полкым и бэракъыр пIыгъыу узыхуэзэм уельэлуи уеупщIи хьунт.

Иджы ахэр Ростовскэ областым и щыгум итщ. Июль мазэщи, дунейр лыгъейм ес жыплэным хуэдэу хуабейщ. ИхьуреягькIэ губгъуэ зэфзэщщ, зы чыци нэм кьиубыдыркьым, кьуажэхэри плащэци, нэмыцэ зыщымыпэкIу кьэгъуэтыгъуейщ. Шоссе гьуэгу бгъуфIэм пэмыжыжьэ дыдэу, губгъуэ колхоз унэжь ныкьуэкьутэм махуэм кьыщыувылэн хуей хьуаш сержантымрэ и гьусэмрэ. Пэжщ, унэм и бгъуитIымкIэ жыгей плащитI кьыщытщ, тIури баринэу кьэклауэ. Зыр тIэклIу ныкьуэгъу хьууэ хуежьат. Нэхуи щыпащ.

– Николай Матвеевич, плъэт!

– Сыт сыплъэмэ... ХуэфIу машинэхэмрэ танкхэмрэ кьуэкIыплэмкIэ зэрехь... Псы тIкуэпси ди псылъэхэм иткьым. ЩIакхьуэ гьуэщэ пшхымэ, псым уиубыдынущ.

– Дышхэнкьыми зэфIэклакьэ...

– ХэкIыплэ хьэлэмэт кьэбгъуэтащ, кьуэш... Дыгъэри и плэм инащи, кьухьэплэмкIэ кIуэркьым.

Гьуэгушхуэм щхьэщыт сабэр хуэмурэ зэбгьрыкIыурэ губгъуэм зре-гуашэ, абы кьыхэкIыуи а сабэм хьэуа пщтырыр гьуэжыфэ мащIэу кьыпфIегъэщI.

– Мы жыгейтIым я зэран кьыдэмыкIащэрэт, – желэ Богачук.

– Ар сыту? – егъэщIагъуэ Борэным. АдэкIэ жалэнIакIэ хунэмыс щыкIэ, мотоциклу щы гьуэгу кьыдохри, колхоз унэмкIэ кьаунэтI.

– ПсынщIэу, Бэч, пкIэунэм дыдокIуей, унэ лъэгум зыри кьыумынэ!

ТIури наплэзыплэм пкIэунэм ихьаш, унэ гупэмкIэ кхьуэщын ныкьуэкьутэхэр трагъэклуэтри. Дакьикьэ бжыгъэ фIэкла дэмыкIыу мотоциклхэр кьызэрехулэри, абы исхэр кьикIри унэм кьыщIыхьаш.

– Тутынымэ кьыщIех, – желэ нэмыцэм.

– Дэнэ кьикIауэ... Пэжу, тутын ныкьуэфIи щылъи, – егъэщIагъуэ етIуанэм.

– Зыгуэр пкIэунэм имысу плэрэ?

– УмыгушыIэт. ДэкIуеи иплъэ...

– Бэч, – мэлущащэ Богачук, – ди «хьэщIэхэм» мыбы нэху кьыщекIын я мурад сфIошI...

– Абы щыгъуэ...

– Абы щыгъуэ Iэмал гуэр кьэгупсысын хуейщ.

Кьэнэщхьэуэ тIури зэкIэ зэтесабыращ. Пэшым щIэс нэмыцэхэр йошхэ-йофэри зэхэсщ. Я мотоциклхэри жыг лъабжьэм щIэтщ.

– Бэч, мотоцикл зепхуэфрэ?

– Хьэуэ, сержант...

– Зэрыжеиххэу, гранатэ яхэддзамэ арат. Абы папщIэ уехыу унэм

уштыхьэн хуейш... Дауи ирехъуи, дэ ныжэбэ мыбы дыкытенэ хъуну-кыым, – йоуушашэ Богачук и гъусэм и тхьэкүмэм.

Зауэлитыр аргуэру псалъэмакыныншэу шысхэш. И лъабжьэм шцлэхэр иджыри мэлэуэлъауэ, ину мэлпсалъэхэр, мэдыхьэшх, ауэ псалъэхэр лупщлү къэлуркыым.

Ауэрэ жасыр къоблагъэ. Нэмыцэхэр шэху дыдэ хъуаш. «Загъэпсэху. Иджыккэ ахэр жэщккэ зауэркыым...» – гупсысэ нэщхьейхэм зэщлэубыдэ сержантыр.

– Борэн, мыдэ къэдалуэ... – къоушашэ сержантыр. – Иджыпсту дотэджи дысакыурэ дох. Сэ япэ шцлэккэ соувэх, иужккэ сыбдэлэпыкыунщ.

– Сэ япэ сеггэх – сынэхъ кыхьщ, – желэ Бэч.

– Хьэуэ, къуэш... – идэркыым Богачук.

Ар хуэмурэ къотэджи кхъуэщын зытемыль гъуанэм и шхьэр кърегъэжи къоплъых. Дунейр кыфлэ зэфэзэшщ, лэуэлъауи шылэккыым.

– Дохри, занщлэу губгъуэм дохьэ.

– Гурылуэгъуэш...

Лы плэщэр сакыпэурэ къоувэхри къыдоплъей, и гъусэм и лэр къы-хуишийуэ... Абдежым, абы натлэккэ къоуаллэ жыплэну, унэм къыщлэккэ нэмыцэр къыжьэхоуэ.

– Къепккэ занщлэу!

Борэныр къолъэри, тлүри къыщлөпхъуэ, арщхьэккэ пэшым къыщлэжахэм ящыщ зыгуэр автоматккэ къаккэлъоуэри, сержантыр мэуклүрий.

– Борэн, псынщлэу бэракъыр штэи шцлэпхъуэ... Си ныбэм къыте-хуаш...

Бэракъыр Борэным къепхъуатэ, арщхьэккэ и гъусэм къыбгъэдэккын идэркыым...

– Укъэзгъэнэнукыым. Мыдэ си пллэм...

– Жыплэр къыбгурылуэжрэ?! Шцлэпхъуэ! Сэ ахэр зэтеслыгъэнщ... – занщлэуи мотоциклым тет пулемет хьэлъэр къыздиуккыккэ и автоматккэ уэу шцлэдзэ, Борэнри губгъуэм йолъадэ.

Зыкъомрэ жа нэужь, тлүсри бэракъыр тыншу зыщлөпхэри, лэджи зи нэгу шцлэккэ, пщлэнтлэпсымрэ сабэмрэ къурэ ящлэ джанэр зыщикъуэжаш...

Зауэр Дони къэблэгъаш. Шцлэуэ зэуаплэм кърашэллэ полкым дыгъуа-сэ нэмыцэр къызэтригъэувылэм къышынакыым, атлэ бийр и джабэм иригъэтлэхужаш: къебгъэрыккэуэ нэмыцэ мотострелковэ полкыр зэ-трикыутэри, окопэхэр къитлү шцлэдзаш, пщэдэи къыккэуэтын мурад лъэпкы имылэу.

Жэщккэ зэрыхабзэти, ныжэби зэхэуэшхуэ шылэтэккыым. Жэщыбг нэсауэ зэрыгъэккыи макъ нэмыцэм я дежккэ къилуккэщ, ккэщлү автомат, пулемет уэ макъри къэсаш дыдейхэм я зыхъумэжыплэм.

– Сыту плэрэ ар? – йоупщлэ комбатыр штабым и начальником. – Полковой разведчикхэр пхыккэ ди дзапэхъумэм я окопэхэм?

– Хьэуэ, комбат.

А псалъэмакыр иухри, куэдыщэ дэмыккыу, зыхъумэжыплэм взвод-нэр къыпсэлъыккэщ:

– Ныбжьэгъу комбат, ди зауэллэ, хьэлъэу улэгъэу, нахь фи деж...

– Сыт си деж къыщлэхьынур? Здашэ хабзэм егъашэ...

– Хьэуэ, ар нэмыцэм я дежккэ къыккэщ...

– Хьэлъэ?

– Зэккэ псалъэркыым!

ПсынщӀэу санвзводым и командирри КП-м къэсаш. ЩытӀ
 Іэхуитлъэхуитым уӀэгъэ хьэлъэр къагъэсаш.

– Лъы защӀэщ зэрыщыту... Щыфх и джанэр! – унафэ ещӀ старшэ лейтенантым, фельдшерым.

ЩытӀым плащ-палаткэ къытепхуат, уездыгъэнэфми мащӀэу кыгъэ-
 нэхурти, мыбдеж щытхэм зыжъэу къажьэдэлъэтащ:

– Бэракъ! БлыщӀ полкым и бэракъ!

– Ди Іэшэлъашэм, сызэрыщыгъуазэмкӀэ, щылакъым апхуэдэ полк. А-а... Донбасс лъэныкъуэмкӀэ щыла ди дзэхэм ящыщ полк гуэру кыщӀэкӀынщ, – хуигъэфащӀэу желэ комбатым.

Здэпсэлъапхъэм комбатыр телефонкӀэ псалъэри, бэракъыр пол-
 ковой штабым яхъаш.

Мазэ етӀуанэ ихъаш Борэныр Баку дэт сымаджэщхэм ящыщ зым зэрыщӀэлъэрэ. Дохутыр нэхъыщхьэм, майорым, зэрыжилащи, Бэч и Іэпкълъэпкыр зэрыщыту дохутырхэм «зэхаджыхъаш». И щӀалагъэ, и узыншагъэм сытми кыригъэлащ, кызэфӀэуэжаш. Ауэ и Іэгъуапэ сэмзгур нэщӀт – и Іэр памыхыу хъуакъым: шэ къэлъэлъэжкӀэ зэджем хуэдэу щы и Іэм къытехуэри, къупщхьэр цыкӀу-цыкӀуу зэхикъутат. Нэхъ тэмэму жыпӀэнымэ, пиудыпат.

– Борэн, фи деж письмо птха? КъыпхуатхӀлауэ слъэгъуакъым, – къоупщӀ сестрар.

– Стхакъым.

– Сыт щхьэкӀэ? Уэ куэд мыщӀэу укӀуэжынущ фи унэ.

– Пятигорск къэсаш фриц. ИтӀанэ, Любэ, зикӀ сытегушхуэфыркъым. Сэри мыпхуэдэу сыхъуауэ, си къуэш нэхъыжъри...

Абдежым сестрар дохутыр нэхъыщхьэм и деж ираджэри, псалъэ-
 макъыр зэпыуаш.

Ауэрэ август мазэри къэсри, хъыбар бзаджэр Борэн Бэч кыӀӀэрыхъаш: и хэку Къэбэрдейр бийм иубыдащ.

Дэнэ кӀуэнт Іэ лъэныкъуэр? Сымаджэщым и начальникым ар ири-
 джэри къепсэлъыллащ:

– Фи щыпӀэр бийм иубыдащ. ЗэкӀэ сымаджэщым и хозяйствэр уи пщэ итлхьэмэ, дауэ уеплӀэрэ, Борэн? Германцыр ирахужьэжмэ, фи унагъуэ укӀуэжынщ, – желэ илъэс щэ ныкъуэм фӀэкӀа майорым.

– Хъунщ, ныбжьэгъу майор. Берычэт бесын.

1943 гъэри кыхъаш, Бэч госпиталым щылажьэурэ. И хэкуми бийр ирахужа нэужь, майорым деж ираджащ щӀалэр.

– Борэн, икъукӀэ си гуапэщ узгъэгүфӀэнкӀэ Іэмал зэрызиӀэр – уэ полкым и бэракъыр зэрыпхуам щхьэкӀэ «Краснэ Звезда» орденыр къыпхуагъэфэщаш. Мис приказыр.

– Богачук и гугъу иткъэ а приказым?

– Хъэуэ... Ар хэт?

– Аращ абыкӀэ фыщӀэр зейр, ныбжьэгъу майор. Іэмал имыӀэу стхынущ! – гуащӀэу желэ щӀалэм.

Мыбдежым Іуэхур къызрекӀуэкӀар псори майорым ириӀуэтыллащ.

– АбыкӀэ ухахуэщ, Бэч. Уэ узэрыцӀыху тэмэмым сэ фыӀуэ щыгъуазэ сыхъуаш. Птхыми – захуагъэщ! Мыдрейуэ зи гугъу сщӀынур, уэ, дауикӀ, къыбгүроӀуэ.

– КъызгүроӀуэ, ныбжьэгъу майор.

– Уэ хъарзынэу укытхуэлэжьаш, щӀалэфӀ. Ауэ сыт пщӀэн – укӀуэжын хуейщ. Уи тхылъхэр псори хьэзырщ.

Щымахуэку Борэн Бэч я кьуажэм кьэсыжаш. «Чэrimi щымылэжу, сэри сылэшэу сыкьэклуэжауэ...» Дохьэж щлалэр пщлантлэм, пшпалэр зэхуэу хуежьауэ. Хуэмурэ куэбжэ цыкпур лухри, уэс кхьурбыщым хэту унэмклэ еунэт! «Уэздыгы сыту щлэмыгэнэрэ? Ярэби, ди адэ-анэр дауэ щыту плэрэ?.. Пэриижьри кьыспежьэркьыми...» Телъыджэракьэ, и лъэр щлэмыкI жыхуалэм хуэдэу иджыпсту а гьуэгуанэ клэщыпэр эпичырт Борэнхэ я кьуэ нэхьыщлэм. Клэлындор лъагэм докпуйери, сенэбжэр лух Бэч, а бжэ лухамклэ кьыхуэклуэм и макь кьолу:

– Уа, лыжь, уэра ар? Сыту куэдрэ укьэта...

– Хьэуэ, ди анэ, ар сэраш...

– Хэт, хэт... Си Бэч, си псэ! Тхьэклумэ силэжмэ, уи макьщ зэхэсхыр, си щлалэ цыкпур!

Анэр сенэм кьыщлобакьуэри, занщлэу кьэмэх хуэдэу мэхьу, кьуэр щабэу мэлэбэри, и анэр щлым кьытрелэтыкпур иелэ:

– Сэраш, ди анэ! Дауэ фыщытхэ псори?

– А си псэ, а си Бэч! Уузыншэу укьэклуэжа? ЗырикI кьыумытхыуи...

Чэrimi и хьыбар лъэпкь щылэжьым...

Апхуэдэм деж анэ тхьэмыщкIэм жилэн мащлэт. Сытми, тлэку нэхь псэ кьыхыхьэжри, анэм уэздыгьэр щлэгьэнащи, и кьуэр иутыпщыркьым; зыкьришэкIащи аргуэру, макьыншэу, и нэпсыр кьольэлъэх.

– Жанпагуи бэкхьым щлэтщ... Сытуи жэмыш клыхьыт! Лыжьбыр жэназыщI кпурати, ари кьэсыжыркьым.

Анэм и кьуэр игьэтлысауэ и напэм лэ делъэ, псалъэ дахэхэр иелэ. Итланэ гу лъетэ Бэч и лэгьуапэ лъэныкьуэр зэрынэщIми, аргуэру пыхьэн щлэдзэ... Абдежым адэри кьэсыжаш. Лыжьбым, дауэ ищIми, зызэтрилыгьэри, цыхухьу хабзэу, кьэлэбэри кьуэм и лэ кьэшияр иубыдри жиаш:

– Кьохьусыж, Бэч. Сыт мыгьуэр пщлэн. лэ лъэныкьуэ ппымытыжми, псэуэу унагьуэ укыхьэжашчи, ари Алыхь шыкурщ. Ди хьэблэ щлалэ бэлыхьхэм хэт и хьыбар щылэжьым, хэти зэрыхэклуэдамкIэ тхылъымплэ кьэклуаш.

Етуанэ махуэм, Жанпагуи и анэри щлэмысу, Бэч и адэм жриаш:

– Ди адэ, сэ гуауэ гуэр и гугьу пхуэсщыпын хуейщ...

– Чэримщ зи гугьу пщыпэр! – занщлэу кьыщылъэташ адэр. – Жылэ, си щлалэ. Алыхьым иухам – абы флэкл илэжьым.

«Диныр зи флэщ хьухэм я дежкIэ нэхь тынщ гуауэ хьэлъэр пшэчыныр», – Бэч и гум кьольадэ.

Итланэ абы кьрегьажьэ:

– Ди адэ, уэ занщлэу кьэпщлэщ лухур зылуыр. Харьков деж зауэ гуащлэ бэлыхь гуэр щеклуэкпур, шокьу жилэу Чэрим дэрэ дызэхуэзаш. Дакьикьэ бжыгьэ флэклэ дэмыкпур, Чэрим тхьэмыщкIэр си нэклэ слъагьуу кьауэлаш, а пщыхьэщхьэ дыдэм сэ ар зэзгьэзэхуэжаш, плащ-палаткэр теспхьуэри сыщлэпхьуэжаш: абы флэклэ нэгьуэщI лэмап щылажьым а махуэ гуащлэм. КьызырыщлэклэмкIэ, си кьуэшыр ди дивизи-ем и нэгьуэщI полкым хэташ, дызэрымышлэу мазищ енкIэ дызэдэзэуаш. И тхылъхэри мис, ди адэ...

– Сыт тхылъыр... Тхылъыр – тхылъымплэщ, си кьуэр силэжкьым, – абдежым лыжьбым и нэпсхэр кьекпурэри, уэру кьежэхаш. Псалъэмакьыншэу зыкьомрэ щыса нэужь, ину щатэри жиаш:

– Фыуэ пщлэщ, Бэч, анэм занщлэу зэрыжумылар. Сэ зыгуэрурэ гурызгьэлэуэнкьэ. Сыт мыгьуэр ди лэмап...

Бэч и анэр, абы адэр епсэлъа нэужь, сымаджэ хъури къэтэджы-
жакъым. Мазэ зытлу хуэдиз лэрызехьэу цытащ, иужьым дунейм ехыжаш.

Адэм, зэрыхабзэти, Чэрим хьэдэлус тлэклуи хуищыжаш. И сынри
кхъэ гъунэм щигъэуващ.

1943 гъэм и гъатхэри кыхьаш. Бэч и адэ Жамбот зигъэбыдэрт,
зиыгът, ауэ, и щхьэгъусэр, илъэс плыщыым щигъуклэ зыдэпсэуар,
зэримылэжрэ и нурыр клуэуэ хуежъаш. Пэжщ, Жанпагуэ дэбгъуэн
щымылэу нысэт: еклуу унагъуэр зэрихьэрт, псом хуэмыдэжу и тхьэма-
дэм и нэлэ тет зэпытт.

Зауэр къыщымыхьейм Бэч Налшык дэт завод гуэрым токару щыла-
жъэу цытат, ауэ, зэрыгурылуэгъуэщи, заводым игъэзэж хъуакъым. Абы
къыхэклыуи я колхозым щылажъэу щидзащ. Япэ щыклэ ар бригадиру
ягъэуващ, иужьым колхоз председателым и къуэдзэ ящри, жэщ-махуэ
имылэу еклуэклащ 1944 гъэр, кыхьаш 1945 гъэри.

Жамбот лъэрымыхь хъуати, уеблэмэ зеклуэжыфьиртэкъым. Тхьэ-
усыхэу, зыгуэр къызоуз жилэуи зэхэпхынклэ лэмал зимылэт. Ауэ Бэчи
Жанпагуи ялъагъурт лыжыым зэрынихусар.

Зэгуэрым Жамбот и нысэм жрилащ:

– Ярэби, нысэ, щлалэр губгъуэм кынэжыпаи. Тхьэмахуэ ен хъуащи
сытеплъакъым...

– Иджы, дадэ, гъатхасэм и зэманкъэ. Псом хуэмыдэжу председа-
телу зэрыуврэ хущыхьэгъуэ илэжкъым.

– Уа, си хьыджэбз, Бэч къыдыхьэжмэ, къысхуэмызэу дэмыклыну
схужелэж.

– Хъунщ, дадэ.

Къэрал псом, дуней псом я гүфлэгъуэ махуэр – майм и
ебгъуанэ махуэр къэсащ. Зэхузэщ адэмрэ къуэмрэ.

– Бэч, мэуэ зэ тлысыт. Махуэ зыбжанэ хъуауэ сынопсэлъэну лэмал
згъуэтыркъым...

– Лэжыгъэм и гуащлэгъуэщ. Машинэ ди мащлэщ, цыхурци – тхури-
кьуркъым. Жэмклэ увэу...

– Жэм мыгъуэклэ сыти бвэн... – лым и псалъэр зэпоури, и щхьэ
тхъуар лъэныкъуэклэ мащлэу егъэбауэ, хогупсысыхьри щысщ. Къуэми
зыри жилэркъым. «Ярэби, сыту плэрэ адэр зыхуейр... Губгъуэми дэклын
хуейщ...»

– Си щлалэ, ди унагъуэм нэщхъеягъуэ куэд и нэгу щлэклащ... Уэ
зым къэбгъэзэжаци, абыклэ флыщлэр зейр алыхьырищ. Фызыжымырэ
дэрэ, уи нэмыс нэхъ лъагэ ухъу, си щлалэ, пхъу зилэм дехъуапсэу щы-
тащ... Ауэ дэ зыкли дынасыпыншэтэкъым: пхъум хуэдэу къытхуэхъун
нысэ тхьэм къыдитат.

– Абы шэч хэлъкъым, ди адэ.

– Атлэ, си щлалэ, сэ лыклуи сыти сыхэмыту, занщлэу ныбжызолэ:
уэрэ Жанпагуэрэ нэчыхьклэ зы фыхъумэ, жэнэтым занщлэу сыклуа флэкл
къысщыхъунукъым.

– Ар дауэ...

– Зэт, зэт, си щлалэ. Укъыспэрымыуэт. Пэж дыдэр бжеслэнци, сэ
абы и лъэныкъуэклэ си нысэм сепсэлъылащ. Пэжщ, жэуап пыхыкла
къызитыфакъым. Иджы, мамыру дунейм себгъэхьжыну ухуеймэ, фэ
тлур фызэпсалъи...

– Цыхуми сыт жалэн. Къуэшым и щхьэгъусэр шыпхъум хуэдэкъэ...

– Ари пэжщ, си щлалэ. Ауэ Чэрим и хьыджэбз цыклури зеиншэ

умыш. Уэри, сэ кызыэрысфлэщымкIэ, Жанпагуэ щхьэгъусэ тэмэм кып-хуэхъунщ...

– Ди адэ, зэкIэ сыкыхыумыгъэзыхь...

– Сэ зэман куэд сIэжккъым! – хуумыгъэфэщэну быдэу желэ адэм. – ПIалгъэ кIыхь уэстырккъым. ЩIалагъэм кыхэкIыу, ущымыгъуэзэнкIи хъунщ, ауэ апхуэдэ хабзэ адыгэхэм я деж зэманыхъ лъандэрэ щызекIуэу щытащ...

– Ди адэ, ар ди хабзэ нэхъыфIхэм ящыщккъым.

ЛIыжъым ар зэхимыха нэпцI зищIри зигъэукIуриижри, и щыб кыгъэ-защ.

Ауэрэ тхьэмахуи тхьэмахуитIи дэклауэ, лIыжъыр – ар кIуэ пэтми нэхъ лъэрымыхь хъурт, жей жыхуалэри илэжтэккъым, щIэчэ имылэу кыщIэкI-щыхьэжу апхуэдэт – нысэм йоупщI:

– Жанпагуэ, физзэпсэлъа?

– Хьэуэ, дадэ, – и щхьэр егъэзыхауэ, дэпу кызыэщIэнауэ, жэуап къет нысэм. – Уи къуэм иджыри зыри жилаккъым...

Дауи ирехъуи, лIыжъым и къуэр иригъэзыфащ: Бэчрэ Жанпагуэрэ зэпсэлъыIлащ.

– АтIэ, Жанпагуэ, дауэ тщIыну?

– Тхьэ, сымыщIэ, Бэч, – абдежым ар кыщиудри гъащ. ИтIанэ псынщIэу зызэтриубыдэжри кыщIигъуащ: – Сэ уэ дэльху хуэдэу сыт щыгъуи сыпхущытауэ...

– Абы шэч кытитесхьэрккъым. Сэри арат...

– Зыумысыжынщи, Чэрими сщыгъупщэжаккъым, Бэч;

– Дауэ пщыгъупщэн. Сэри аракъэ – Чэрим си къуэшкъэ. Ауэ сыт пщIэн – ар си IэкIэ щIэслъхьэжащ – ущIэгугъэжын лъэпкъ щыIэккъым.

– Ар кызыгуролуэ...

– Жанпагуэ, пщIэжрэ, Чэрим и пэкIэ уэрэ сэрэ тIэкIу дызэдэгущыIэу щытаи...

– ЩIалэгъуэм деж Iэджи зэдогушыIэ, Бэч... Сэ нэхьрэ уэ унэхъыщIэщ...

– Зы илъэскIэ.

– Илъэсри зэманщ.

– Жанпагуэ, кIэщIу жыIэ: ди адэм и унафэр уи псэм кыищтэрэ хьэмэрэ...

– Бэч, занщIэу сумыгъэзыщэ... махуэ зытIуцкIэ сыгъэгупсысэ.

– Хъунщ, Жанпагуэ, – жиIэри Бэч дэклащ.

Дауи ирехъуи, Жамбот зэрыхуейуэ эфIэкIлащ илъэс псом зи яужь итар: Бэчрэ Жанпагуэрэ, хабзэм тету, нэчыхь хуатхащ.

Бжыхьэри къэсри, гъавэ Iухыжыгъуэу, Жамбот лъэрымыхь дыдэ къэхъуащ, ауэ лIыжъыр зыщIэхъуэпсу щытам хуэдэу и гъащIэр иухащ: Iэрызехьэ мыхъуу, тас-къубгъан зэрихьэжыфу дунейм ехыжащ, къуа-жэдэс куэди хэтащ жэназым.

Бэчрэ Жанпагуэрэ мыбзаджэу зэдэпсэурт. ЛIыр жэщи махуи губ-гъуэм итт, езы бзылъхугъэр колхоз сабий садым щылажьэрт, и пхьумрэ и щIалэ цыкIумрэ и гъусэу абы щыIэт (Бэч щIалэ цыкIу хуигъуэтат).

ЗэзэмызэкIэ Бэч гу лъитэрт Жанпагуэ зэрыхэгупсысыхьым, и нэр зэрыплъызым.

ИлъэситI дэклащ Хэку зауэшхуэр зэриухрэ. Борэнхэ зэрыунагъуэ тэмэмщ: зэлIэфызыр зэгуролуэ, уеблэмэ зэикI зэхъурджауэрккъым, бын цыкIуитIыр жыпIэнщи – ари хьарзынэщ.

Зэгуэрым, хуэмышэчу, Бэч щхьэгъусэм еупщлащ:

– Зыгуэр къомызуу плэрэ, Жанпагуэ? Сщлэркъым щтэлэщтаблафэ птет хуэдэу къыщысфлэщыр.

– Тхьэ, сымыщлэ, Бэч. Зикл къызэуэлауэ зыхэсщлэркъым. Ауэ пэж дьдэу, языныкъуэм, уэри зэрыжыплащи, зыгуэрым сигъэщта хуэдэ, си гур къоклэзызыкл...

– Дохутырым деж клуэи зэгъэплъ, ечэнджэщ. Зыгуэр уи мылажьэу плэрэ? – и лпыр и лэгумклэ абы и напэм йолусэри и нэхэм щлоплъэ.

– Хьэуэ, Бэч, апхуэдэ лъэпкъ щылэкъым, – и щхьэр ирегъэзых бзылхугъэм нэхщхьейуэ.

1947 гъэм и бжыхьэр къэсащ. Октябрыр еклуэкл щхьэклэ, махуэклэ налуэу дыгъэпсщ, хуабэщ.

Бжыхьэ лэжьыгъэхэри колхозым класщхэ щыхъуу хуежыащ, Бэч, лэмал зэригъуэтклэ, пщыхьэщхьэклэ нэхъ жылуэу къеклуэллэжурэ и быным яхэст. Апхуэдэм деж Жанпагуи сабийхэми я махуэшхуэм хуэдэт: Бэч мыпсэлъэрей, мыфэрыщл щхьэклэ, и бынхэм яжрилэни къыгуэтырт, уеблэмэ сабийхэм щадэджэгуи къэхьурт. Мис ныщхьэби, пшэпэр зэрызэхуэу къыдыхьэжауэ, Бэч унагъуэм яхэсщ. Сыхьэтыр пщлым нэсати, щлалэ цыклар ягъэгъуэлъыжыащ, хьыджэбз цыклар – ар илгъэс епщланэм ихьат, плащэт, къепсри къылъэтыжауэ зауэм хэклуэда и адэм ещхьт, езыми ар фыуэ ищлэрт – тхыль еджэу щыст, Бэч хуэдэу. Унэгъуащэми хьэкъушыкхуэр итхьэщлэжын иуха къудейуэ арат.

– Бэч, бжэм зыгуэр къоуэ. Зыри зэхэпхыркъыми?

Зыри жимылэу къэтэджри, Бэч сенэм къыщлэклщ, клэлындорым къытхьэри жиладц:

– Бжэр лухащ, къыщыхьэ.

Къеулар мыплащлэурэ клэлындор ныкъуэнэхум къытохьэ, зи щыб къэзыгъэзэжауэ пэшымыклэ зыунэтлыжа Бэчим и ужь иту, иджыклэ зы псалты жимылэу, клэлъыщлохьэ... Пэшыр нэху дьдэт. Бэч занщлэу зыкырегъээзекл, Жанпагуэрэ пхъумрэ къыщолгъэт.

– Папэ! – къыхоклиикл хьыджэбз цыклар!

– Чэрим... – зэхэпх къудейуэ къыжьэдолукл фызым, иужьым хуэмурэ етысэхыу хуожьэ, и лъакъуитлыр езым имеиж хуэдэу къыфлэщлэу. Итланэ бгъуклэ мэуклурийри, хьыджэбз цыклар, хьийм икласщ жыплэн хуэдизу, мэклий:

– Мамэ! Мамэ!..

Чэрим, сыным хуэдэу и плэм ижыхьауэ, лъы лэмплэ зыщлэмытыж и напфэр уэсым хуэдэу хужьу, иджыри зэфлэтщ. Бэч хьыджэбз цыкларум жрелэ: – Жэ, псынщлэу дохутыр къеджэ...

Иджыклэ бзылхугъэр, и гум сэкъат игъуэтауэ, сымаджэщым щлэлът. Абы зыкыщлэжа нэужь, дохутырым быдэу елгъэуащ:

– Си деж, си пхъум флэкла, псэ зыут къыщлэвмыгъэхьэ.

– Гурылуэгъуэщ, – акъылэгъу мэхъу дохутырыр.

Псалэмакъ хьэллэт зэшитлым я зэхуакъу къыдэхъуар, ауэ губжьи, макъ лэти хэмыту зэлпсэлъащ зауэм насыпыншэ ищлэ зэкъуэшитлыр.

– Сэ зыри сщлэжыркъым... Илгъэс хьуаами аращ си щхьэр тлэклэ нэхъ тэмэм зэрыхьужр. Си дохутыр тхылымплэм зэритымклэ, а уэ сыщыщлэплхьэжауэ жыхуэплэ губгъуэм сыкырашри, бзылхугъэ гуэрым егъэзыплэ къызитауэ жалэ. Сабий цыклар зэрызэрахьэу, а бзылхугъэм сигъэшхаш, сигъэпсклащ, силгъэсащ... Дыдейхэм Украинэр къаубыдыжыху. Иужьым сэ къалэ куэди, сымаджэщ куэди сыщылащ...

Сщлэжыркъым, зыри къысхуэгубзыгыжыркъым, – и натлэм толуэтыхь Чэрим.

– Чэрим, псори зи лажьэр ди адэ тхьэмышклараш...

– Атлэ уэ зыкӀи умыкъуаншэу, ущымыуауэ ара? – къоупщӀ Чэрим, къехыу дыркъуэ плъыжь зытелъ и напэ ижьыр зэрыхэлъэтыр лупщӀу плъагъуу.

– Хьэуэ, къуэш, апхуэдэуи жыслэркъым. Ди адэм тӀури дедэлэуэн хуеякъым...

– Сымаджэм деж укӀуа? – къоупщӀ Чэрим и къуэшым.

– Хьэуэ. И бынхэм фӀэкӀа, ар нэгъуэщӀым луплъэну хуэмейуэ аращ дохутыр нэхъыщхьэм къызжилар.

Зыкъомрэ сымаджэщым щӀэлъа нэужь, Жанпагуэ, и щхьэц вындыр-жьычыр хужьыбзэ хьуауэ, унэм къэкӀуэжащ. ЕтӀуанэ махуэм хьэпшып тӀэкӀу илэми зэщӀикъуэщ, и бынитыр зыщӀигъури, Налшык къалэ кӀуащ, абы дэт сабий сад гуэрым щылэжьэну. ПщӀантӀэм къыщыдэкӀыжым абы мы тхыгъэ тӀэкӀур къигъэнащ:

«Мы къэхьуа луэхухэм я ужькӀэ тӀум фязыхэзри сэ псэуэгъу зэрызмышӀыжыфынур хьэкъщ. Фи лей лъэпкъи сыхуейкъым. Си луэху къызевмыхуэу, си бын тхьэмышкӀэхэр сывгъэпӀыж».

Хэкулі

Къэбэрдей-Балъкъэрым и цыхубэ усаклуэ, РСФСР-м М. Горькэм и цлэклэ шылэ Къэрал саугъэтым, СССР-м и Къэрал саугъэтым, Лениным и цлэклэ яту шыта саугъэтым я лауреат балъкъэр усаклуэшхуэ Кулиев Къайсын и гъащлэмрэ и творчествэмрэ теухуауэ тхыль зыбжанэ ятхащ. Дяпэкли ятхыну кыщцлэтынщ. Дэ дызыхуейр, усаклуэ, тхаклуэ, жылагъуэ лэжъаклуэшхуэу дунейм тета Кулиев Къайсын кыызэралъхурэ илъэс 95-рэ ирокъури, абы и цлэр аргъуэру зэ дигу къэдгъэклыжыну аращ.

Балъкъэр поэзием и мызакъуэу, СССР-м и лъэпкъыбэ литературэм куэдклэ узыщыгуэ хъун усаклуэ кыызэрыхыхьэм пасэу гу лъатат Къайсын и япэ усэхэм цыгъуазэ зызыщла тхаклуэ цлэрылуэхэм. Кулиевым и усэхэм 1930-40 гъэхэм псалъэ гуапэхэмклэ пэджэжахэм ящыщт Пастернак Борис, Тихонов Николай, Твардовский Александр, Кедрин Дмитрий, нэгъуэщлэхэри. Зи псэри зи гъащлэри усыгъэм анэмэт хуэзыщла а лпы щэджащэхэр щыуатэкъым Кулиев Къайсын дуней псом цлэрылуэ щыхъун усаклуэ телъыджэ кыыхэклыну щыжалахэм цыгъуэ. Абыхэм къагурылуат гъащлэр кыищыуш пщэдджыжьыр флэхъус-сэлам дахэклэ къезыгъэблагъэ (Къайсын и япэ тхыль 1940 гъэм Налшык кыищыщыдэклэм «Сэлам, пщэдджыжь!» флищат) усаклуэм и псэр зэрыкъабзэр, ар Алыхъым усэным кыызэрыхуигъэщлар.

Апхуэдэ щлалэуи кыищцлэлащ 1917 гъэм и ноябрым Шэджэм аузыщхьэм кыищцлэхуа Къайсын. Зи адэр пасэу дунейм ехыжа сабийм игъэунэхуат апхуэдэм кыитепсыхэ хабзэ хъэзаб псори. Ауэ щлалэ

цйкпур абыхэм кызыфлагъэщакъым, атлэ япсыхъащ: кызыухъуреихь мылылтэ кыырхэм я быдагъыр, я къабзагъэр зыхэзыщлэу, кыуршыбгъэхэм зэрызалэт лъагагъыр зи хъуэпсаплэу, и кыуажэгъу лэщыхъуэхэм, щаклуэхэм я дуней тетыклэм дэплъейуэ гъащлэ гъуэгум техъа Къайсын школми хъарзынэу щеджэу, зэрылтэкклэ унагъуэми зыщлэгъакъуэу кыэхъуащ. Хэлъэт илэт, гурыхуэти, абы псынщлэу кыипхъуатэрт нэхъыжьхэм ялурьылъ уэрэдхэри, хъыбархэри, я бзэм и дахагъри.

Школым кыыщлыха щлэныгъэм нэмыщл, усэнми зи гур кыыхуэушауэ Шэджэм аузым кыыдэкла щлалэщлэм Налшык къалэм куэдрэ зыщлэжьакъым – артистыгъэм хурагъэджену 1935 гъэм Мэзкуу ягъаклуэрт адыгэ, балъкъэр щлалэгъуалэ гупи, Кулиеври абыхэм ядохуэ. Дауи, щлалэм куэдклэ кыыхуэщхъэпащ къэралым и къалашхъэм щигъэклауа ильэсхэр: а лъэхъэнэм абы щыгъуазэ зыхуещл дунейпсолитературэм, искусствэм, я тхаклуэшхуэхэр, артистхэр, композиторхэр, сурэтыщл цлэрылуэхэр зрегъэщыху.

Мис абдежхэращ Кулиев Къайсын усыгъэм и лэфыплэхэр нэсу щызыыхыщлар, езыри литературэм и гъуэгум быдэу щытеувар. Арщхъэклэ, еджэныр зэпигъэун хуей мэхъу: кыулыкъу щыщлэну дзэм яшэ. Ауэрэ Хэку зауэшхуэр къохъейри, къалэмым щыгъуу лэцэри къещтэ. Парашютистхэм яхэту зэуэнри журналист лэжьыгъэри зэдэзыхь сэлэт-усаклуэм и къалэмыпэм кыыщлэкл тхыгъэхэр щлэх-щлэхуэрэ радиоклэ къат, ахэр кыытохуэ «Сын Отчества», «Правда», «Красная Звезда» газетхэми журналхэми.

Кулиев Къайсын яхэтащ Мэзкуу, Орел, Ростов къалэхэм, Украинэм. Прибалтикэм, нэгъуэщл щыплэхэми фашистхэр щыхэзыгъэщла ди сэлэтхэм. Мафлэ лыгъэм щызэрехъа лыхъужыгъэхэм папщлэ кърата дамыгъэ лъаплэхэр зи бгъэм кыыхэлыдыкл сэлэт хахуэм, зи тхыгъэхэмклэ зауэ зэманым къэралым цлэрылуэ щыхъуа усаклуэм щлакъуэ баш илыгъыу лъахэм къегъэзэж. Арщхъэклэ щлалэ нэщл кыыхъэжауэ кыыщлокл: леишхуэ зытехъа и лъэпкъыр ирашати, езыми еунэтл кызылпхуахэмрэ кыыдалпхуахэмрэ кыыщыхута щыплэ жыжьэхэм.

Алыхъым усэным кыыхуигъэщла Кулиев Къайсын абыи щигъэтлылпкъакъым къалэмыр – и гур етауэ, и псэ лыхъэ хилпхъэу ар и лъэпкъым емышыжу хуэлэжьащ. И лэжьыгъэри псыхэклуадэ хъуакъым: балъкъэр усаклуэшхуэм и къалэмыпэм кыыщлэкла тхыгъэхэр зэрым тхылт бжыгъэншэхэм ящыщ лэджэ нобэ щы хъуреим щызэлэпах. Езы усаклуэшхуэр 1985 гъэм дунейм ехыжамы, абы и творчествэм и фыгъэ куэд хэлъщ ди лъахэри ди лъэпкъхэри дуней псом нэхъыфлу кыыщацыхуэ зэрыхуам, сыту жыплэмэ, апхуэдэ зэфлэкл ябгъэдэлъщ гу къабзэрэ псэ дахэклэ къагъэщла художественнэ тхыгъэхэм, аращ ахэр лъэпкъ дамыгъэ щлэхъури, а дамыгъэ лъаплэр зи лэужыыр хэкулпу щлабжри.

КУЛИЕВ Къайсын

АНЭДЭЛХУБЗЭ

Уэ пхэлъщ анэбгъэм и хуабагъыр
Ущальхуа губгъуэм и мэ дахэр,

Пхэлъщ ауз щхъуантлэ щлэрэщлагъыр —
 Анэ быдзышэу уэ пхэлъщ ахэр.

Пхэлъщ и лэфлагъыр ди жьэгу щлакхъуэм,
 И плъэклэ гуапэр анэ дыщэм,
 Ди жьэгу хуабагъым, уафэ къащхъуэм
 Пхэлъщ я гуаклуагъыр, май дахашэу.

Пхэлъщ я макъ лъагэр бгы кыыгуэухэм,
 Бжьом я лъэ макъыр,
 Къыр фий макъыр,
 Пхэлъщ и зу макъыр лыхъужь сэшхуэм,
 Къуршыбгъэ дамэм и щхъыщхъ макъыр.

Я макъ пхэлъщ псынэми, толъкъунми,
 Пхэлъщ дыгъэ бзийр уэ пхыхъауэ,
 И губжь шынагъуэри пхэлъщ зауэм,
 Я убзэбзэкларе тхэрыкъуэм.

Щынэщхъеягъуэм утхуохъу баш токъумагъ,
 Гуфлэгъуэ махуэм къошыр пшына макъ,
 Анэдэльхубзэ, уэрщ щлалэгъуэм и бзэр!
 Анэдэльхубзэ, уэрщ пэжагъым и бзэр!

АНЭ

Мывалъэ лъагъуэ цыклуэ анэр
 Хуэм дыдэу къуажэм хуоклуэж.
 Иыгъ сабийм топлъызэ си нэр —
 Си анэр занщлэу сигу къоклыж.

БлокI фызыр — сэрклэ хамэ анэр.
 Сэ гъащлэ гъуэгум сроплъэж.
 Бээр шхын лэфлхэр, хъэуанхэр
 Къысхуихъу сянэр сфлощI къэклуэж.

Ауэ, сэ гу къыслъимытэххэу,
 Фызым щлекъузэ бгъэм дзадзур —
 Гузэвэгъуищэу дунейм тетхэм
 ПфлощI ар щихъумэу иджыпсту.

БлокI анэр. Къуохъэж еуэкIыпIэм.
Шэрхъыу кIэрахъуэр пэжщ дунейр:
Шы хъурей иным тет насыпыр
ФIющI, дауи, анэм езым ей.

Шейтейм шэч хэлъкъым анэм и псэр,
ИмышIэу къежъэр и сабийм.
ИгъащIэ лъандэм аращ хабзэр —
Бын лъэпсыр анэм и кIэтIийщ.

Аращ дунейр къызэригъэщIрэ:
Зи гъащIэр мащIэ, зи псэр ин
Анэм лъэпкъ къуэпсу бын къигъэщIыр
Мо сабийм ещхъу гъуэгу техъэн.

Хошыпсыхъыж жьым фыз лъэ макъыр.
Мэхъу псори щым, мэж пшэхэр, жьыр —
БлокI анэр. Къуршхэм Iэсэу, сакъыу
Зыхуагъэщхъ абы къыпфIэщIыныщ.

ГЪЭХЭР

Гъэмахуэм уэшххэм фадохъу щхъуэ-фIыцIафэ,
Шымахуэм, гъэхэ, уэсым фадохъу хужь.
Фэ фхуэхъыр, гуауэ къыфлъыса нэужь,
Хуэхъынкъым вым, гуфIэгъуэм деж—фыпцIащхъуэщ.

Ди гъуэгур псынщIэ хъэмэ хъэлъэкIей,
Дыхэт гуфIэгъуэ е хъэзабыр тцэчрэ —
Гъэхэр псыщ, абы хыхъам и нэхъуейр
ИкIауэ бжьэпэм хуэплъэм хэлъкъым шэчи.

ФыпцIэкIащ, гъэхэ, Iэджэу фэ ди нэгу:
КъытщIихъащ фи гыными фи мэ дахи,
Къэхъуащ фэ дыкъыщивдзи ди уанэгу,
Къэхъуащ къурш щыгухэм дащыхуэфIэтахи.

Цы фIыцIэ бджыныр, дауи, мыIуэху тынщ,
Цы хужь фIэкI умыджынри къомыхъулэ,

Игъащлэм а тIур зэхэджау к'юкIуэкI,
ИкIи аращ езыр цIыху гъащлэ х'ужыр.

Зыдогъээзэгъ дэ натIэ Тхьэм тхуищIам...
ФыфIми фылейми, гъэхэ, фыщIыдощIэ
Ди выгум, зэми фи соку утIыпщар
ТIыгъыу гъуэгупэ Iэджэ зэпыдощэ.

Дыздэжэм, куэдрэ гуауэм дрещIыкI,
Дык'ютэджыжри, дыщIопх'уэж аргуэру.
ДыфIотх'уэ зэм, зэми ныфхудощI гущIыкI.
Гъэхэ, фещхыщI псынэм, зэми фещхыщI псы уэрым —
Фэ дывохъэжьэ, дызэвоудэкI,
Гуауи гуфIэгъуи ди нэгу щIывогъэкI.

ШЫ КЪАРЭР УЭС ХУЖЬЫМ ХОЛЫХЬ

Ажалым ищIырк'юым хэплъыхь.
Гъуэгу здытетым шхуэлум еуэу,
ПэкIэ щIиса мыгъуэу, еуей,
Шы к'варэр уэс хужьым холыхь.

Гъуэгу напщIэ удз куэд илыгъуащ
Абы и пэбзийм к'риху мафIэм.
Шыгъажэ Iэджэм щальэгъуащ
Ар текIуэныгъэм шагъафIэу.

ЗэпиупщIак'юым гъуэгу мащIи.
Зэпичар абы псы дапщэ?
И шыплэм дэлъу дапщэ
К'ыхьари абы нысащIэу?

К'уршыбгъэм хуэдэу пфIэщIт лъатэ,
Ар щитым и деж бгым я щыгу,
ТхьэкIумэ жант, лъак'уэ мастэт —
УщеплъкIэ абы, хэх'уэрт уигу.

Иджы пэлэщIэу и лъапсэм
Шы к'варэм щенэри и псэр,
И нэпсышхуитIыр к'ыищIэхури,
ЩIэщтхъэжащ и нэм щIыIухуу.

Нэггүээцлэхэм шхьэклэ ар и псэм
 Шеблэж кьэхьуакьым игъащлэм:
 Игъээцлэхьуакьым ибг кьисыр,
 Нэхьыфлш жилакьым си гъащлэр.

Кьощэтэх уэсыр бгы нэклум.
 Мес, мэхуэлэж удз гьэгьар.
 И лэклэ хьуам шы кьарэ еклум
 Слэмыкьыу лышхуэр сигьэгъащ...

Ажалым ицлъркьым хэплыхь —
 Абы лэцлэкли щымылэ.
 Гьуэгу здытетым еуэу шхуэлум,
 Шы кьарэр уэс хужьым холыхь.

СЭ БГЫХЭМ САЩЕПСАЛЪЭМ ДЕЖ

Кьысфлшл сепсалэу дунейшхуэм,
 Сэ бгыхэм сащепсалъэм деж.
 Псалъэгьу сещл сэ пщэдджыжь нэхутхьэхуми,
 Уи жыги мыви кьысподжэж.

Кьыр щыгухэм ситу кьыщысклухьым,
 Уеблэм жызмылэу сигу кьэкла
 Кьудейр кьэзыщлэ кьырхэм ещхьу,
 Сфлшл дуней псом игу сыкьэкла.

Кьыподжэж бгыхэр псалэу жыслэм —
 Ящлэ сфлшл гуклэ сигу ил псор.
 Дунейм гуфлэгьуэу, гуауэу илэр
 Дэслэту мыбдеж сыщопсэу.

Кьэжыхь-нэжыхьым сыхэмыкьыу,
 Симытмэ бгым, сохь си дунейр.
 Мыбдеж щыкьабзэщ си гукьэклхэр,
 Си псалъэр кьабзэщ — уэсчэсейщ.

Щыслэагьум деж сэ мы ди кьуршхэр,
 Сфлшл кьызэдалуэ хьуахэу щым
 Дунейм тета, тетын си кьуэшхэр —
 Зи псэр жумартхэр, ещхьу щлым.

Зи напэр уэсу хужь кьыр пащлэм
 Сопсалэ икIи согупсыс:
 Мы дуней напэр уэсу кьабзэу
 Тхуэхьумэфамэ, ди насыпт.

* * *

Гьатхэр икIами, кьегьээж зэ гьатхэм.
 Удзыр гьужами, ар кьокIыж щлэрыщлэу.
 Бжьыхьэр йокI... Ауэ кьагьээжыр ахэм.
 Щыхурщ зимылэр кьэклэуж — лIа нэужьым.

Пшэм кьегьээжри, уэшхыр кьошх аргуэру —
 Щы гьущлэжар кьигьэщлэрэщлэжу,
 Уэсыр ткIужми, кьехьыж щIымахуэм ари,
 Щалхьэжа щыхурщ кьэклэуж зимылэжыр.

ЙокI пщэдджыжьыпэри, абыи кьегьээжыр.
 Жэщыр блэкIами, абыи кьегьээжыр.
 Махуэр блэкIами, кьегьээж щлэрыщлэу,
 Щыхурщ зимылэр кьэклэуж лIа нэужьым.

ГЬАЩIЭМ ЖЫЗОIЭ

КьысхуэпщIыфынур дагьуэ уэ сыт, гьащIэ?
 А-адэ зэгуэр унафэ кьысхуэпщIащ
 ГьущI сыхъун хуейуэ
 ИкIи мафIэ гуащIэм
 Сыщыбгьэплъурэ жыру супсыхьащ.

Сыбгьэкьуэншэн хуэдэу уэ зыгуэркIэ,
 СщIа сымыщIапхъэ е узгьэщIэхьуа?
 КьызжепIэгьати а-адэ уэ зэгуэрым
 Мывэ сыхъунуи — мывэ сыпхуэхьуащ.

Сызэбэкьуар сыт, хуэдэ уи унафэу?
 Уэ угьмэ, сэри щIэзгьэклэащ си нэпс.
 «Вы хьу!» — жыпIати, трихами пщафэр,
 Вым хуэдэу, бжьым сыщIэткьэ нобэм кьэс?

Сымыщлар сыт пщэрылъ уэ къысщыпщлауэ?
 Къысхуэбгъэлягъуэ псори пхуэзлэжьащ.
 Жыплати: «Псэу!» – сопсэу. Пэжщ, ехэжьауэ
 Сыпсэуфакъым, ауэ слъэкыр сщлащ.

«Мафлэ хъу!» – жыплэу уэ къыспэбубыдмэ,
 Сохъу мафли, хъэку жьэражьи, жьэгуи сэ.
 Нэгъуэщл сыт? «Щым щыщ хъуж!» – къызжеплэу щытмэ,
 Гъащлэ къурмэн пхуэсщлынщ мыбдежми псэр.

Зэзыдзэклар ЕЛГЪЭР Кашифщ.

«Къеблагъэ. Къыщыхъэ си унэм»

Балькъэр литературэм япэ лъэбакъуэхэр щичам щегъэжьауэ, абы зезыгъэуэзщлахэм ящыщ зыщ 1917 и ноябрым Гундэлэн къуажэм къыщальхуа Макитов Сэфар. Усаклуэ щлалэм и къалэмыпэм къыщлэкI тхыгъэхэм тхыльеджэхэр пасэу цыгъуазэ хъуауэ щытащ – ахэр къытехуащ газетхэм, радиокIэ къатащ, усаклуэ ныбжьыщлэхэм я IэдакъэщлэкIхэр цызэхуэхъэсауэ къыдагъэкI тхыльхэм къытрадзащ.

Зауэм и зэранкIэ, усаклуэм и макъыр ужьыхауэ зыкъомрэ щытамы, абы и творчествэм лъэщу зиужьыжащ и лъэпкъыр псэзэпылхъэплэм щихуа лъэхъэнэм. Зи лъахэм ираша балкъэрхэм къатепсыха на-сыпыншагъэшхуэм усаклуэм и гум зыкъыдигъазэрт. Апхуэдэ гуауэм хуэфэщэн псалъэ къэбгъуэтын папщIэ усаклуэ нэсу ущытын хуейт. Апхуэдэ усаклуэуи къыщлэкIащ Сэфар. Къэралым и Тхаклуэхэм я со-юзым 1938 гъэ лъандэрэ хэт Макитов Сэфар и къалэмыр жьиджэру щытащ и лъэпкъым леишхуэ къыщытехъама, абы щилуэтэжами, къулыкъу зэмылIэужьыгъуэхэр зэрихъэу IэнатIэ щылуама. Зи твор-ческэ зэфлэкIым зэпымыуэ хэзыгъахъуэ Макитовым къыфIащакъуэ Къэбэрдей-Балкъэрым и цыхубэ усаклуэ, ди республикэм и Къэрал саугъэтым и лауреат, Урысей Федерацэми КъБР-ми щэнхабзэмкIэ щыхъэ зилэ я лэжьаклуэ цIэ лъаплэхэр.

И усыгъэхэр иту Налшыки, Мэзкууи, нэгъуэщI щыплэхэми тхыль щэщыым нэблагъэ балкъэрыбзэкIу урысыбзэкIу къыщыдэзыгъэкIа

Макитов Сэфар и творчествэм гульытэшхуэ щагъуэт ди республикэм и школхэми еджаплэ нэхъыщхьэхэми. Абы и усэхэм ящыщ куэдым макъамэ щалъхьащ.

Ди журналым еджэхэм я пащхьэ идолъхьэ зи ныбжьыр илъэс 95-рэ ирикъуа Макитов Сэфар и усэ зыбжанэ икли ди ныбжьэгъу нэхъыжьым дохъуэхуэ узыншагъэ быдэ илэу дяпэкли и творческэ лэжьыгъэм пищэну.

МАКИТОВ Сэфар

Гундэлэн

**Бгы кырыжьхэр гущэ кыуапэу,
Кыуажэр схуэхъуу плэ ухау,
Сабиигъуэр щысхьащ гуапэу
Гундэлэну сыщальхуам.**

**СыккэкӀуэжмэ сэ мы кыуажэм,
ГуфӀэу си гур мӀпсэхуж,
ЗыщызгӀэпскӀмэ псы уэр кыажэм,
КыаруушӀэ кыисхохьэж.**

**Унэ ккӀэщхьэщытщ бахьэр,
Мыхъу лугъуэншэ зы уэнжакъ,
Сырохъу ин уэ батэу бгъахьэм,
Тезщ гуфӀэгъуэр си тэмакъ.**

**Пщызолъагъур дэнэ дежи
Сабиигъуэм и лӀэужь:
СыхӀпӀамэ ди псы гӀуджэм,
Сабиигъуэм ккӀош и ныбжь.**

**Ди псы уэрхэм я толькыуным
Сигу щӀалэгъуэр кыагӀэкӀыж,
ЩымыпсӀэхэр Гундэлэным
Сщохъу фӀы лӀджэхэм хӀкӀыж.**

Кыеблагъэ. КыыщӀыхьэ си унэм

**Кыеблагъэ. КыыщӀыхьэ си унэм.
КыыщӀыхьы, гуфӀэгъуэ кыисхуэхь.**

Ущлэзмыхын ущлэлми си нэм,
Пхуэсщлынщ си щхьэфэри лъэгущлыхь.

Къеблагъэ. Къыщлыхьэ си унэм.
Гур зытхьэкъу хьэщлэ къысхуэхъу,
Дегъэтлысылли моуэ Iэнэм,
Жыдгъэлэ дымыпIащлэу хъуэхъу.

Къеблагъэ. Къыщлыхьэ си унэм.
Уи унэ уис хуэдэу схущыс,
Уи псэр бгъэтыншу утеуным
Папщлэ пIагъункъым сызыщысхь.

Къеблагъэ. Къыщлыхьэ си унэм.
Уэ хьэщлэкIуапIэ сыхъун сыщI,
Уи унэр цIыхуншэ мыхъуным
Нэхъ насып щыIэуи сфIэмыщI.

Къеблагъэ. Къыщлыхьэ си унэм.
Си бжэр зэи хьэщлэм хухуэзмыщI,
Ди Тхьэ, уигу фIыкIэ сыкъэкIыным,
КхьыIэ, хьэщIэншэ зэи сумыщI.

Къэгъээж

КIыщокъуэ Алим деж.

Уи щIыхьыр, уи щхьэр нэхъри лъагэ
ЯщIыну къуршхэм зыпхуалэт.
Си къуэш, къыхьэжи адэжь лъахэм,
Сэри уи жъауэм сыщIэгъэт.

Солъагъу – ужьыхкъым уи жьэгу пащхьэр,
Дохуабэ уигуми ар, си къуэш.
Уэ сыбдэщIыгъумэ, сэри си щхьэр
Лъагэнущ, кхьыIэ, къэгъээж.

Ирату езым хуэдиз дыщэ
Зи макъ щIэдэлухэм урафэгъуш:
Зи напэр, зи лъэпкъ щIыхьыр зыщэр
ИгъащIэм пщIакъым IупэфIэгъу.

Уопсэу уи щлэсэм уранабдзэу,
 Жагъуэгъухэм я нэр иращлыж.
 Сэрклэ щытщ гъуазэу уи псэ къабзэм
 И нэхур, хуабэр — къэгъээж.

Сэри, уэ уэщхьу, сыджрэ уадэм
 Сыдэхуащ куэдрэ я зэхуаку,
 Ауэ абдежми, си къуэш, уардэу
 Зыслыгът, ущлэтти уэ си нэгү.

Уи щлыхьыр, уи щхьэр нэхъри лъагэ
 Ящлыну къуршхэм зыпхуалэт.
 Си къуэш, къыхъэжи адэжь лъахэм,
 Сэри уи жъауэм сыщлэгъэт.

Зи вагъуэ нурыр зейкл мыужьых

Клуащ Бетлал и фэеплзу

Уэр папщлэ сщлэркъым жыслэн нэгъуэщл псалъэ:
 Уи вагъуэ нурыр зейкл мыужьых!
 Ди зэманыгъуэ дахэу дыщыщлалэм
 Уэ бдэслэгъуа щлыхугъэр сигу имыху.
 Умылъагъужмэ, щлыхур уигу ихужу
 Жалэми,
 Ар дэитлум деж щымыпэж —
 Гъэ дапщэ клуами уэ усщлымыгъужу,
 Зы махуэ сигу уихуауэ сымыщлэж:
 Итщ си тхьэклумэм уи усэ къеджэклэр,
 Си нэгү щлэтщ уи нэ пашэ губзыгъитлыр,
 Зэманыр клуэми, ещхьу шыкъежэклым,
 Уэ уздыхьакъым —
 Уопсэу укъытхэту,
 Уопсэу,
 Уи лъэпкъым и гум ущигъафлэу,
 Уопсэу,
 Пхэтщ псэуи тхыгъэу къэбгъэщлар,
 Уи вагъуэ нурыр щыужьыхкъым уафэм —
 Уи лъэпкъым и псэм къохуэбэклри ар.
 Уи ужьым куэдклэ сыкъинами,

Натлэ

Схуэхъунур сцлэркъым,

Ауэ, си ныбжьэгъу,

Ухыгъэ уэ пхуэхъуам ещхь кыислбыстэм,

Тхьэм кыисхуищлауэ кыисщыхъунт гущлэгъу.

Нэхъ дахэ щыхъур сытым деж цлыхубзыр?

- Цлыхубзыр сытым деж нэхъ дахэ щыхъур?
- Ар флыуэ кыищалагъум дежщ цлыхухъум.
- Ар гуаклуэ, бзэ лэфл сытым деж-тлэ щыхъур?
- Ар флыуэ кыищалагъум дежщ цлыхухъум.
- Цлыхубзыр нэхъ лъэщ щыхъур сытым щыгъуэ?
- Ар флыуэ кыищалагъум дежщ цлыхухъум.
- Дапщэщ ар лэтлэлатлэ, гурыхь щыхъур?
- Ар флыуэ кыищалагъум дежщ цлыхухъум.
- Итхьэкъуа уи псэр кыису дапщэщ щыхъур?
- Ар флыуэ кыищалагъум дежщ цлыхухъум.
- Дапщэщ-тлэ зэи хуэмыдэу ар щыдэгъуэр?
- Езыми цлыхухъу флыуэ илгагъу щыхъурщ.

Дынохъуэхъу, ди ныбжьэгъу!

Зи рассказхэмкIэ, повестхэмкIэ, романхэмкIэ, публицистическэ тхыгъэхэмкIэ балъкъэр литературэм, цэнхабзэм хэлъхъэныгъэ ин хуэзыщIахэм ящыщ зыщ журналист, тхакIуэ Iэээ Кучинаев Магомет.

Ар 1937 гъэм и сентябрым къыщалъхуащ Балъкъэр Ипицэ къуажэм. Курымт щIэныгъэ зригъэгъуэта нэужь, Магомет рабочэу щылэжьащ Къыргъызым щыIэ шахтым. ИтIанэ дзэм къулыкъу щыщIащ. Ар кърехъэлIэри, 1960 гъэм Налшык къегъээзэж. Аргуэру рабочэу илъэщицкIэ щолажъэ «Цветметприбор» заводым.

КъБКъУ-м тхыдэмкIэ и къудамэр дэгъуэгу къэзыуха, лэжьыгъэми лэжьэкIэми фIыуэ хэгъуэза Кучинаевыр илъэс тIоуцIым нэблагъэкIэ республиканскэ радиом щыжурналистц. 1982 гъэм къыщыщIэдзауэ нобэр къыздэсым ар «Минги Тау», «Литературная Кабардино-Балкария» журналхэм щолажъэ. А лъэхъэнэм къриубыдэу зи творчествэм зыужьыныгъэщхуэ игъуэта Кучинаев Магомет и къалэмытэм балъкъэрыбзэкIи урысыбзэкIи тхыгъэ зыбжанэ къыщIэкIащ. Абыхэм ящыщ «Третий батальон», «Горькая дорога», «Дети Солнца», «Большая Балкария», нэгъуэщIхэри.

Зи ныбжьыр илъэс 75-рэ ирикъуу лIынIэ иува, УФ-м и ТхакIуэхэми Журналистхэми я союзхэм хэт ди ныбжьэгъу, ди лэжьэгъу Кучинаев Магомет дохъуэхъу узыниагъэ быдэрэ гукъыдэжышхуэрэ иIэу дяпэкIи куэдрэ тхуэтхэну.

КУЧИНАЕВ Магомед

КъыкIэрыхуа письмо

Рассказ

Махуэр шэджагъуэ нэужь хъуат. Балигъхэр лэжьапIэм шыIэт, цIыкIухэр школым къыкIыжатэкъым – уэрамыр цIыхуншэт. Зайнэф пIащIэу епхъэнкI пщIантIэшхуэ къыгъэжыкIар. Ар нысащIэ цIыкIуц, зыгъэлъэгъуащэу, нэIурыту шытыныр емыкIуц.

Мес, Назифэ нанэ Iэуэлъауэншэу унэбжэр къыIуех, ауэ и нысэр къыщылъагъум, егъээжри щIохъэж – нысащIэр зыIуигъэплъэну хуейкъым, хабзэм тету иджыри зытемыхъа нысэр сыт щхъэкIэ игъэукIытэн?

Куэбжэ цIыкIум и Iэуэлъауэ макъыр щызэхихым, Зайнэф и щхъэр къеIэт – поштзехъэ цIыхубзыр къыхуокIуэ.

– Дапщэрэ сыкъэбгъэджену, Iей? Лэжьыгъэм уитхъэкъуаи! Дунейр умыкIутэ – псори пхузэщIэкъуэнукъым. Мыдэ къакIуи, письмомор сIыхыж.

Зайнэф цIыхубзым пожъэ.

– Моуэ ди дежхэм ептыркъэ?

– Уэращ мыр къызыхуатхыр. Иджыри шыIэ хъунщ уэ лIы узэрыдэкIуар зымыщIэхэр.

ЦIыхубзым фIыщIэ хуещIри, письмомор къыIех, емыплъыххэу и жыным ирелъхъэ.

Зи щхъэр Iуэхум хээрыхъа нысащIэм и письмомор игу къыщыкIыжар пщыхъэщхъэ нэужьым и лэгъунэм шыщIыхъэжаращ – ари имыщIэххэу и Iэр хуэзащ и жыным иль письмомулъэм. Ар егъэляеуэ зэрыIуври имыгъэщIагъуэу къэнакъым.

Письмор зэрыIэщIэлъу етIысэхаш, абы и нэгум и шытыкIэми зыхуэжащ – ар къэзытхыр къимыщIыхужыпIэр иIэт? Алийт. Письмоулъэр занщIэу зэтретхъ, зи унэ исри езыр зищIысри шыгъупщэжауэ къеджэу щIедзэ.

«Уи махуэ фIыуэ, Зайнэф! СощIэ, мыр низэрыпIэрыхъэу аргуэру сыбгъэкъуаншэу щIэбдзэнущ: «зи псалъэр зымыгъэпэжыжыфым сыт и щIалэ?» жыпIэнщ. Пэжщ, япэхэм апхуэдэу укъысхуэшхыдэми хъуну цытащ. Ауэ мызэкIэ ухахуэкъым. Ар зэрыжысIэри умыгъэщIагъуэ, сыту жыпIэм сэракъым уэ узымыгъэпсэур – псэупIэ къызэзымытыр уэращ. СыгушыIэкъым – ар пэжщ! СытIысами, сыгъуэлъами, гъуэгу ситетми, лэжьыгъэ IэнатIэм сыбгъэдэтми, ныбжьэгъухэм сащIыгъуми – зы дакъыкIэ напIэдэхъеигъуэ си нэгу ущIэкIыркъым, мы дуней нэхум гу цызумыгъахуэу сыболбахъэ, псэупIэ къызэптхыркъым. А псом я ужкIэ сыт-тIэ сэ сыбгъэщIэнур? ЗыбукIыжыркъым жыпIэу сумыгъэкъуэншэну-мэ... ХъэкIэзэпхыу укъыскIэрыпщIауэ сыщIумыгъэпсэур сыт? Алыхъри цIыхури узогъэлъэIу – скIэрыкI! Си нэгу зыкъыщIумыгъахуэ! Си пIэ сигъэс! Сыгъэпсэу! Мис итIанэ уи гугъу сщIыжынкъым. Умышынэ – зыхуэзгъэшэчынщ.

Зыхуумыгъэшэчынуй сыт абы хэлъыр?! ТIэхъыррэ Зухъра-рэ дыщымыхъуакIэ, а тIум яку дэлъа фIылыагъуныгъэм хуэдэм дыщызэпимыщIэкIэ... Апхуэдэ лъагъуныгъэ делэ нобэ зэрыщымыIэжыр хэт зымыщIэр? Пэжщ, ильэс псокIэ (ари сыт хуэдэ ильэс!) дызэщIыгъуащ.

Апхуэдиз зэманкIэ узэпыщIауэ щытауэ, ауэ «ФIыуэ узольгагъу» зэжумыIафауэ... Дауэ кыпщыхъурэ апхуэдэ лъагъуныгъэр?! ПщIэжрэ, илгэс псокIэ дызэщIыгъуа нэужь, театрым пэмыжыжъэу хадэ ихъэпIэм деж дызэрыщызэхуэзэгъар? Зыгуэр щхъэкIэ зыкысхуэбгъэгусэри, абы япэкIэ махуищ енкIэ дызэIумыплъауэ... АпхуэдизкIэ сыпхуэзэшати, сщIэр сымыщIэжу узэскъузылIэри, IэплIэ пхуэсщIащ, ба пхуэсщIащ. Уэри хъийм уикIауэ, зыпхуэмыубыдыжу си пщэр пIыгъуу: «Си псэ! Си нэ! ФIыуэ узольгагъу!» – жыпIэурэ уIуащэрт. Сэри ар дыдэрт ныбжесIэр. КъызэрыщIэкIынкIэ, цIыхум «фIыуэ узольгагъу» кыбжиIамэ, ар езыми и фIэщ хъужу хуожъэ. ПщIэжрэ, тIуми IэплIэ зэхуэтщIауэ, псалъи тхужымыIэжу, зым и нэм зыр дыщIэплъэу Iэджэрэ дызэрыщытар? ИтIанэ сэ жысIащ: «Баз дызэпигъэхэ уи нэм щIэлъ мо санэ фIыцIэ цIыкIум ба хуэсщIынкIэ». Уэ жыпIащ: «Еплъыт-тIэ!» Уи нэбжьыщхэр хъэцыбанэм хуэдэти, Iейуэ ба хуэщIынти санэ цIыкIум.

ИтIанэ уэ аргуэру зыгуэр кыпщIэуащ: уи нитIыр лыдырт, уи фэр шэхум хуэдэу пыкIат, уи Iупэхэм уедзэкъэжу, угын къудейуэ укызэщIищIащ. ЗысIэщIэпщ, бэльтор сэ кысIэщIэнэщ, ущIэпхъуэжри уежъэжаш. Пэж дыдэу, сытыт абы щыгъуэ кыпщыщIар? Уздэжэнури дэнэт? ИкIи узгъэжэнут? СыпкIэлъыщIэпхъуэри сыплъэщIыхъащ. Уэ жыгым зепщэкIащи, сыт сымыщIэмэ, укысхукIэрытхыжыркъым. КъибгъэкIри кызыгурымыIуэу, жыпIэр зыщ: «Хъэуэ! Хъэуэ! Ар сэракъым!»

СщIэнур сыт? Бэльтор птызоубгъуэ, узгъэундэIужыну сыхэтщ. Апхуэдэу абдеж дыщытащ илъэсищэ енкIэ. Зым и IубахъэмкIэ зым зыдогъэхуэбэж. Ар жыпIэну емыкIуащ, ауэ, сэ сышынэрт си бэльтор бзаджэнаджэ гуэрхэм япхъуатэу ежъэжынкIэ.

А пщыхъэщхъэм уэ зэуэ щIыIэм себгъэсати!.. Уисынтэкъэ – февралт. ИтIанэ, тIэкIу зыкъэпщIэжа нэужь, усхуэкIуэжын бдэжыххэркъым...

Сыту уцIыху гъэщIэгъуэн уэ! Пэжыр жысIэнщи, уэ зы цIыхукъым узэрыхъур – тIуурэ, хъэуэ, Iэджэу узэхэтщ. Ар зэрыхъуар Тхъэм ещIэ, ауэ хъыджэбзхэр фыкыщигъэщIым, Алыхъыр зыгуэркIэ тегупсысыкIыу, щэ бжыгъэурэ фызэхэту фыкыгъэщIа сфIоащI. Армыхъум сыт ар кызыхъэкIыр – дакыкъэ къэс нэгъуэщI зыгуэру зохъуэж.

ЕтIуанэ махуэм узэрыщытар пщIэжрэ? Уэгури щIыгури кызэбгъэдзэкIыну ухъэзырт. Сыт щхъэкIэ? СщIэркъым! Ари щхъэу-сыгъуэ лъэпкъ имыIэу. Дауэ ар къызэрыбгурыIуэнур – дыгъуасэ зыуэ ущытауэ, нобэ нэгъуэщI зыгуэр ухъуауэ. Дыгъуасэ убжъэхуауэ, нобэ убанэ папщIэу. Нобэр къыздэсым кызыгурыIуэркъым уи хъэлыр. Укысхуэзэну ухуэмеймэ, пхужыIэртэкъэ: «Алий, си псэм хуэдэ, дыщэ, дыжын... дэ ауэ сытми дызэкIэрысыхъа къудейуэ арщ, армыхъу фIыуэ зэрылъагъу жыхуаIэр аракъым. Дызэныбжьэгъуу дыкъэнэжынщ, уэ...» жыпIэн мащIэ зиунагъуэрэ?! Ди деж кыщцежэртэкъым, ди деж щухыртэкъым апхуэдэ Iуэхухэр. ДызэбгъэдэкIыжри дежъэжат. АрщхъэкIэ уэ узыхуейр апхуэдэут: си жагъуэ къэпщIу сэ сыщIэбгъэпхъуэжынырт. Ар сэ слъэмыкIын Iуэхут – си щIыб пхуэзгъазэу дауэ сежъэжынт? Сэ сщIэрт: фи дежхэри зыхуеиххэр арат. ПщIэжрэ, ар уэри къызжепIати? Ар сымыщIэу щытамаэ, а уи хъэлыр схуэшэчыну уи гугъэрэт? Уэ лъагъуныгъэм уихуэ щытми, хъыджэбзыр кыпщхуэмеймэ, сыт пщIэн? Ахъмэт и фо изщ жысIэнти, си щхъэр си лажъэу сежъэжынт. Ауэ сэ псэкIэ, гукIэ зыхэсщIэрт уи щытыкIэ IэщIыб-Iэгупэм и IункIыбзэIухыр уэ зэрыпIэщIэмылъыр. Арат уэ сытри щIыпхуэсшэчи.

Пэжыр жыпIэмэ, а псори хэт ищIэн? УэрагъэнкIи мэхъу къуаншэу

щытар: уэ зытэкъым узэрыхъур – щэ псоуэ узэхэтт. Ауэ, емынэунэраши, а щэ псоми я унафэр зыщлэр уэ зыращ. Угубзыгъащэ нэхъ лажьэ уимылэрэ пэткIэ, фи дежхэм я жыIэм убэкъуэфыртэкъым. Уэ къомыдаIуэу а щэ псом яхэт зым – сэ фIыуэ сыкъэзылыгъумрэ уэрэ физэгурыIуэртэкъым.

ПщIэжрэ, Орджоникидзе щекIуэкIыну семинарым ухэтыну ущыкIуэгъар? А махуэм си гъусар уэракъым – сэ фIыуэ сыкъэзылыгъуэ си Зайнэфщ.

Автобусыр IукIыным Iэджэ иIэжу дызэхуэзат. Махуищ енкIэ дызэрызымылыгъунур тщIэрти, зызэщыдмыгъэнщIу дызэщIыгъут. Ауэ кIэ зимылэ щыIэ? Автобус къэувыIэпIэм дыкIуэн хуей щыхъум, зыбгъафIэурэ уэ жоIэ:

– Уа, уи напэ тебгъахуэу си закъуэ дауэ сыбутIыпщыну? Хьэмэрэ фIыуэ сыкъымылыгъуэрэ? Махуищ ен жыхуэпIэр мыбдеж щыль езыр? А псалъэхэм сыкъагъэгумащIэри, IэплIэ пхузоцI.

– Уэ узутIыпщыну къыбжезыIар хэт? – жызоIэри, гуапэу ба пхузоцI. Уэри нэгъуэщI зыгуэр уохъу – уи гугъэнщ иныжъым уIэщIэздзэу: угу-жъеяуэ зыкъызошэкI.

– КхыIэ, сумыгъажьэ! Си псэр мэгузавэ – сумыутIыпщ! – сабий цIыкIум ещхъу уолгъауэ. ЩыIэ техъэгъуэм уихъу уокIэзыс.

Сэри сыгужъеящ. Уи нэ псыIитIым ба хузоцI чэзуурэ. Ерагъыу узогъэундэлуж. ИтIанэ, тхэмыщкIафэ зытебгъауэ, жоIэ:

– Сыделэжь цIыкIу мыгъуэкъэ сэ, Аю?

Уделэри сыт? Ауэ усабиифэт. ЗэрызгъэщIэгъуэнумрэ узэрыхъуар зыхуэсхъынумрэ сымыщIэу, нэкIэ узохх икIи жызоIэ:

– Ар иджыри къэс умыщIауэ ара-тIэ? – СогушыIэ сэ.

Уи нитIым псэ къахохъэж, уи нэгум лъы къыщIохъэж. УкъыпыгуфIыкIыурэ, уи дамэхэр догъэуей: сщIакъым.

– Апхуэдэ куэд пщIэркъым уэ! Сэ сызэрыгубзыгъэри абы хэтыжу...

Уэ аргуэру укъыпогуфIыкI: а псор сэ дэнэ щысщIэн мыгъуэ!..

– Алыхъым апхуэдэу иухащ ар, – жызоIэ сэ си фIэщыпэу, – унагъуэм иситIым я зыр – ар лырамы фызырамы – нэхъ губзыгъэу, адреир тIэкIу нэхъ делэу щытын хуейуэ. ТIури зэхуэдэ губзыгъэу щыт хъунукъым...

– Ар сыт щхъэкIэ?

– Ар къыбгурымыIуэу ара? Апхуэдиз губзыгъэ дэнэ Алыхъым къыздрегъэхынур? Хьэкъыу зыпхыгъэкI: дунейм губзыгъэрэ делэу тетхэр зэхуэдизщ.

Абдеж уэ хьэлъэу уоцатэ: ди щхъэщыгу итым и унафэр уигу иримы-хъагъэфэт.

– Абы щыгъуэ дэ тIум ди насып зэхэлъкъым, – унэщхъей дыдэу жоIэ уэ. Ари зыхуэсхъынуур сщIэркъым: тIури дызэхуэдэ делэу е дызэхуэдэ губзыгъэу къэплъыта?

Нэщхъей укъызэрыхъуар сигу иримыхъу, аргуэру сыгушыIэу сыноупщI:

– Сыт щIызэхэмылгыр ди насып? Хьэмэрэ уэри угубзыгъэу ара?

– Хьэуэ! ТIури дызэрыделэращ, – ерагъыу аращ къыпхуэдешеар.

– Хьэуэ! – жызоIэ сэ, – къыбжезыIар хэт апхуэдэу? Сэ сыгубзыгъэщ!

АрщхъэкIэ абыи укыгъэнэщхъыфIэжатэкъым уэ. Пэжщ, нэщхъыфIафи зытебгъауэрт, си гушыIэри къыздэпIыгъыну упылът, ауэ сэ гу лыстэрт: уи фэкIэ зыпщIми, уи гум жиIэр нэгъуэщIт. Сэ фIыуэ сыкъэ-зылыгъуэ Зайнэфыр уэ щIодзэ пщIыуэ сэ спэлэщIэ, уэри хуэм-хуэмурэ зиплхъэжт уи IэмыщIэ.

ИтИанэ худоунэтI автобус къэувыIэпIэм, ар IукIыным къэнэжар сыхьэт ныкъуэ нэст. Пшапэри зэхэуэрт. Пкъохэм яфIэдза уэздыгьэхэр фагьуэут къызэрыблэр. Ауэ автобусхэм я къэувыIэпIэхэм деж нэхут. Абдежым цIыхури щыIувт. Абыхэм дазэрыхыхьарауэ, уи къуажэгьу цIыхубзищ къыппожьэ. Сытым хуэдизрэ уэ ахэм уазэрыбгьэдэтар?! Абдеж сэ зиншафэ къыстеуат. СщIэнур сымышцIэу щIызош тутын. А щым нэхьрэ нэхь дахэрэ нэхьыфIрэ дунейм темытауи дощIри, сэ абыхэм сигу зэращыкIыгьар!.. Уэ жыIэт: дэнэт ахэр къыздикIар? Бахьсэн бэзэрым тетхэу фIэкI пщIэнтэкьым – имыIэт кIэ я псалъэм. ИкIи жаIэху зы псалъэ, уэ къыптеуIуэхээрэ мэдыхьэшх – мэтхьэжхэр. Сэ сызэгуопри, си лъыр къовэ. КъафIэмыIуэхуфэ зытрагьауээрэ, ахэр си дежкIи къоплъэкIхэр. Сэри, мыдэ зы гуэныхьышхуэ къэзыхьам срещхьу, зыспIытI-зысхузурэ цIыкIу сыхьужат. Уэри еуэ уопсалъэ, еуэ уодыхьэшх: сэ узигьусэу мобыхэм укьызэралъэгьуар теплъэщIэжыну задощI ахэм. Tури дызэхуэдэ делэу щыжыпIам узахуэт, армыхьу абыхэм я нэгьу шхьэ зыщIэдгьэхуат? ДызэрымышцIыхуу, ауэ сытми абдеж дыщызэрихьэлIауэ фэ зытедгьэуамэ, хьунутэкьэ? Ауэ, сыделэти, зызгьэллу, зызгьэщIагьуэу, сытеплъэкьукIын дзыхь сымышцIу сызэрыщIыгьур къезгьэщIат мо нэ бзаджэ зиIэхэм. Дауэт сэ узэрэзгьэжьэнур, автобусым уимытIысхьэ щIыкIэ уэзмышэкIыжу IэплIэ гуапэ, ныпхуэзмыщIыжу гуапэу ба?!

КъысIэщIэщIащ абдеж нэгьуэщI зы делагьы: мо угьурсызищыр я автобусым зэритIысхьэжу, адэкIэ схуэмышэчыжу, сыножэлIэжаш. МафIэм исын мо автобусри щытщи-щытщ, цIыхубзищым, я нихыр абдежым къыкIэрыщтхьа нэхьей, дэр фIэкIа плъапIэ яIэжкьым. Уэри апхуэдизкIэ уIэнкунци, укIуэцIрыхуным нэхьейщ. ИкIэм-икIэжым мобыхэм я автобусыр ежьэжа нэужь, си жагьуи къыгьумыщIыну ухэту, губгьэн къысхуэщIу жыбоIэ:

– Мохэр ежьэжыху зыпIэжьэжыртэкьэ, хуэмышу?

Си Зайнэф урихулIэу тIэкIу ифI зыкьипшэжауэ, укьыздэгьушыIэ хуэдээрэ укьызэмыубзэжамэ, зыпхуэзгьэгусэпэнкIэ тIэу сеплъынтэкьым. Уэри, дауи, абы гу лъыптэри, ижь зыкьысхуэщIыжауэ арат. КъэпщIэжат зэребгьэлеяр – иджы укьызэкIужурэ укьыздэгьушыIэрт, тIэкIу зызэхуэдгьэгусамэ, дунейр къутакьым жыпIэрт, дызэщымышьэну укьызэльэлурт.

– Сэ сыгубзыгьэу уэ уделэми е уэ угубзыгьэу сэ сыделэми, тIури зыкъэ? – жысIэрт сэри. – Дэ тIуми тIутыр зы псэщ, дызэрыбауэр зыгуш: ди лъагьуныгьэм и псэщ, игуш, – жызоIэри, зыкIи зыпхуэзмыгьэгусэу уи Iэр соубыд.

Уи цIыхугьэ цIыхубзхэр зэрытIысхьэжа автобусыр зэрежьэжу, си Зайнэф уэ удбгьэдеху, хьэ хьэулейм ещхьу уIуехужри, езым си Iэр быдэу къекьуз: дызэщIыгьун зэрыхуейр апхуэдэуш къригьэкIыу.

Иджыпсту хуэдэ зэман хэтIэсам шхьэ зыфIэт цIыху гьуэгу темыхьэным хуэдизти, ис щIагьуэ щымыIэу, автобусыр нэщIт. Ар IукIыным къэнэжар дакыкъэ зыбгьупщIт. Дэ адэкIэ дыкIуэцIрокIри, нэхь и кIэ дыдэмкIэ дыщотIыс. Зыр зым зыдокьузылIэ. Автобус кIуэцIыр кIыфIш. Абы исхэм дэ драIуэхукьым – гьуэгуанэ кIыхьым зыхуагьэхьэзыр.

Си псэм пэсщI Зайнэф и Iэ хуабэр сIыгьыу, хуэму жызоIэ:

– Уи гьусэу сынэкIуэнщ. Хьуну?..

Абы зрегьэщIэгьуэкI сызэреупщIыххар:

– Хьуну жыхуэпIэр сыт? НтIэ, жэщыбгьым си закьуэ сыбутIышщыжыну арат уигу илгар?

Ар сэркIэ сытым хуэдэу гуфIэгьуэшхуэт! СыгуфIэу зызокьузылIэ

си псэ закьюэр. Уэ нетІэ сытым хуэдэу укьэгубжъат, уи щхьэщыр кьипфыщІыкІыжыным ещху укІийрт-угуорт. Ауэ, Тхьэм и шыкурщ, уэ станцым укьытеднэри, си Зайнэфрэ сэрэ дежъжащ. Уэ укьыткІэлъюкІий, укьыткІэлъожэ, псалгэ бзаджэхэр кьыткІэлъыбоутІыпщ... Си Зайнэф сэрэ уэ укьытфІэІуэхукьым.

Орджоникидзе дыщынэсам, жэщыбг фІэкІат. ХьэщІэщыр зэпэубыдауэ кьыщІэкІащ. Ауэ, жаІэ, семинар ІуэхукІэ фыкьыщыкІуакІэ сыт тцІэн? ХэкІыпІэ гуэр кьыфхуэдгьуэтынщ. Уэ апхуэдэ «хьэщІагьэмкІэ» уарэзыкьыми, Іэжьэкьур йоч, егъэзыпІэ тэмэм пхуагьэхьэзырауэ щытын хуейуэ жоІэ. Сэ си жьэр схузэщІэхыркьым – сыкІэрыдзэнци, сыщымщ.

– Абы нэхъ лажъэ димыІащэрэт! – жызоІэ сэ. – Уэ зыгьэпсэху. Жей, пщэдей Іуэху кьыппэщылъщ. Сэ модэ станцым сыкІуэнци, абы нэху сыкьыщекІынщ. Ар нэхьыфІыххэщ: япэ текІ автобусымкІэ сыкІуэжынщ, лэжьапІэми сыкьыкІэрымыхуу...

Ауэ уэ ар кьысхуэбдакьым. Ушынагьэнщ си закьюэ жэщыбг нэужым кьалэ мыщІыхум сыдэбгьэхьэну. Аратэкьэ? А-а, сыщоуэри: уэ, зиунагьуэрэ, Налшык укьыдэднатэкьэ? Армыху си Зайнэф си закьюэ дауэ сиутІыпщынщ? СиутІыпщынкІэ Іэмал закьюэ иІэтэкьым!

ПцІыр сыткІэ щхьэпэ, тІури щэху цыкІуу дыщыгуфІыкІат хьэщІэщыр зэрызэпэубыдам: зы жэщ псо дызэгьусэу уэрамхэм щыдгьэкІуэнут. Зы цІыху зэран кьытхуэмыхуу! Пэжщ, бжыыхьэхуегьэээкІици, жэщыр щІыІэтыІэщ. ТІэкІу дыкьэпІыщІэу хуежъащ. Ауэ дэркІэ ар сытым щыщ? ДыкьэмэжэлІами пцІы хэлькьым. Ауэ ари дэркІэ зырикІщ! Нэхьыщхьэраши – дынасыпыфІэщ: уи нэхейкІэ, фІыуэ зэрылъягьуитІым зызэщыдмыгьэнщІу уэрамхэм хуиту кьыщыдокІухь си Зайнэф сэрэ...

Нэху дыкьокІри, сэ жьыуэ сыкьожьэж. ПцІэжрэ абы щыгьуэ дунейм и дахэгьуэу зэрыщытар? Ар ауэ сытми зэман телъыджэт! Уафэр къабзэу, щІылгэм лгэр щІигьэкІыу... Пэжщ, сылъэтэным хуэдэу, си лгэр щІэзыгьэкІыр фІылгагьуныгьэрт. Абы сызэрихьэрт, сыкьрихьэкІт. Си Зайнэф зэи узытригьэкІуэжынкьым уэ, жысІэрт сигукІэ, абы пхуэфашэр кьуищІэнщ: дэитІум дякум укьыдигьэхьэжынкьым... ЖыпІэнуракьэ, зэгуакІуэр кьызыгьэкІІ шынауэм ещхь сыхьуати, сигури щІэмычэу кьыздежурт.

Хамэ кьалэм узэрыщыІа махуищыр дауэрэ екІуэкІами сцІэжыркьым. Махуэку махуэм укьэсыжын хуейти, кьалэм укьызэрыдыхьэжарауэ си деж укьэпсэлгьэну дызэгурьІуат. КьызыхэкІар сцІэркьым, а махуэм дэнэ укьыщыпсэлгьэнт? Укьэмысыжам хуэсхьащ. ЕтІуанэ махуэми сыножъащ – укьэпсэлгьакьым. Щэбэтми тхьэмахуэми зызгьэкІэрахьуэу кинотеатрым деж сыщытащ. Ущыпсэу уи благьэхэм я унэри куэдрэ згьэхьуащ. Ауэ – дэнэт? Узэхащ! Кино, тыкуэн, лэжьапІэ умыкІуэу апхуэдизрэ дауэ ущІэсын? Кьуажэм укІуэжаращ зыхуэсхьар.

Блыщхьэм уи лэжьапІэм сынэпсалгьэмэ, лэжьыгьэ ІуэхукІэ КьалэкІыхьым укІуауэ кьызжаІэ. Ерагьыу еслъэфэкІащ а тхьэмахуэр. Іуэхур зыхуэсхьыр я нэхъ Іей дыдэращ. Си Зайнэф деж уилъ щыпщІэжу аращ: абы хуэмеямэ, щхьэзыфІэфІу кьыщІэкІынтэкьым – хамэ щІалэшхуэр зыщІигьурэ хамэ кьалэ кІуэуэ... Ар хуэбгьэгьунти Іейуэ уэ Зайнэф! Уэри уи Іыхьыхьэри физэхэлъэдэжри, лажъэ зимыІэ си Зайнэф лІэнкьэнэну фыукІат. Аркьудейтэкьым – ар Шэрэдж хэвдзэжат...

АдэкІэ схуэмыхьыжу, – си укІытэ кІуэдэт сэ, – кьыкІэлъыкІуэ блыщхьэм тызодзэри уи лэжьапІэм сынокІуэ. Уэ аргуэру уежъану зыбгьэхьэзырт. Уи унафэщІым зыгуэрхэри жепІэрт. Сэ гу кьыслъыпгтэххэркьым. Япэ

сыкъэзыльгъуар уи псалъэгъуращ. Ар къыщызэплъым, уэри укъоплъэкI. Уи къызэплъыкIэр зыхуэсхьынуур сщIэркъым. И адэр зыукIам Iуплъэ гуэрэм урещхьщ. Сыкъыумыльгагъууи зытогъауэ фэ. Сытми зэгуэр:

– Сэ укысхуейуэ арат, Алий Юсупович? – жоIэ.

Апхуэдэу псалъэ зи хабзэр IуэхущIапIэшхуэм щылажъэ къулыкъущIэ цIыкIухэращ. Я къулыкъур цIыкIуми, езыхэм загъэпагэу, загъэину. Армыхъу уи си адэцIэ жыIи кIуэдат? ИгъащIэм укызыэрызэдджэр «Аю» жыпIэут. Ар пщыгъупщэжауэ арат? Си Зайнэф плъагъу хъуртэкъыми, абы уепыджу арат! Ар къызгурыIуащ сэри. Абдеж уэ сынопсалъэкIэ къыппысхын зэрыщымыIэр къызгурыIуащ. Ауэ «сэ укысхуейуэ арат» жыпIэу укыщызэупщIакIэ, жэуап уэстыжыни хуейтэкъэ?

– Iейуэ умыпIащIэмэ, псалъитI-щы...

– СопIащIэ Iейуэ... Ауэ укыщыкIуакIэ... Модэ щIыбым къыщызэжъэ, сыныщIэкIынщ сэ зызмыIэжъэу.

Пэж дьдэуи, куэдрэ сызэбгъэжъакъым. Ди жьэр зэцIэдмыхыу станщымкIэ докIуэ.

– СынодаIуэ, – жоIэ зы гъэ-зы зэман.

– Орджоникидзе нэужкъым щхъэ зыбгъэкIуэдыжа? – къыдызошей сэ ерагъыу.

– Iуэху пхузиIэтэкъыми. Иджыри нэгъуэщI зыгуэркIэ укызыэупщIыну?

Абдеж сэ хъэкъыу къызгуроIуэ – иджыпсту си Зайнэф къезмыгъэлмэ, абы игъащIэкIэ сыпыкIащ. Ерагъыу зызэтесIыгъэщ, ауэ си лъыр къовэ. Сытми, лIын е лIэн хуейти, япэр тызогъакIуэри:

– Iуэху зэхудимыIэж дыхъужауэ ара? Къэхъуар сыт, Зайнэф?

– ЛIо къэбгъэхъунур? Зыри къэхъуакъым! Уэ Iуэху пхузимыIэжмэ, Iуэхушхуэ хъуаи! – «Уи ажэ си бжыхъ къыумыпхыт» – аращ уи псалъэкIэм сэ къысхыр.

– Апхуэдэу занщIэу псоми кIэ ягъуэтауэ ара? Сыту щIэхыIуэу икIи тыншу укыагъэша фи дежхэм, – жызоIэ сэ, икIи къызгуроIуэ а псалъэхэм зыри къызэрымкIынуур.

– Зыми сыкъагъэшакъым. Сэ, Алыхъым и шыкуркIэ, сысабий цIыкIужккъым – илъгэс тIоуцIрэ тхурэ сохъу. Си щхъэ и унафэ сэ сощIыж. ФIыуэ услъэгъуамэ, услъагъужырккъым... Умыарэзымэ, ООН-м утхъэу-сыхэну ухуитщ, – а псори зэрыжыпIар сыт хуэдэут?! Удыхъэшхэнт икIи утхъэмышщIафэт. Сэ си жьэр зэцIэнат. Ауэ зыгуэр жыпIэн хуейтэкъэ?

– Хъунщ. Абы щхъэкIэ сытхъэусыхъуэ ООН-ри дгъэпIейтеинкъым. Укысхуэмышхыдэ – узгъэгъуащ. Уэ езыр Iейуэ упIащIэрт. Сыкъэплъэгъуакъым-услъагъужакъым! – жызоIэ, си щхъэр къысхуэмыIэту – иужь дьдэу сызэрыпIуплъэжыр сщIэуэ уи нэгъу сиплъэфыну-тэкъым...

... Мазэ докIри БАМ-м сыкъыщохутэ. Сыти жыIи, БАМ-р БАМ-щ! Плъагъуркъэ езы хьэрфищым я къэпсалъыкIэри: БАМ! УадэкIэ сыджым ину уеуэ хуэдэщ. Ауэ а уадэр зытехуар сыджыратэкъым – си щхъэрат! Абы лъандэрэ илъэситI мэхъури, апхуэдэ удын куэд си щхъэм къыте-хуащ. Куэдри сыкъыхэскIыкIащ. ПщIэжрэ, уи лэжбапIэм сыныщыкIуам, моуэ ауан сыкъэщI цIыкIэу, сыбгъэпудынуи упыльу «Алий Юсупович» зэрыжыпIэгъар! Иджы мыбы апхуэдэуи сэ къызэрыщызэдджэхэр, ауэ пщIэ къысхуащIу, фIыуэ сыкъызэралъагъур абы къыхэщу. Арыншэуи дауэ хъун? Илъгэс щэщI уи ныбжъмэ. Уинженер Iейуэ уамыбжмэ... «Аю»-кIэ, мыщэкIэ, хэт сэ къызэщынуур? Къызэщуи яхуэздэну? Ар зыхуэздэр

уэрати... си Зайнэфти... Бетэмал, псори апхуэдэу кыызэджамэ, абы уи фэ есплурэ, абыкIэ си гур згэфIынт, ауэ...

Сызыхуей мы дунеишхуэм теткыым – мы письмор ныпIэрыхэхукIэ лIы урамытмэ... Урамытауи кыыщIаукI а тыкуэнтет кчулеижыым. Абы и «Волгэрат» фи дежхэм нэкууи напIауи яIэр. УгушыIэ хуэдэурэ, уэри а «Волгэр» си нэм кыыщысхущIапIуи шыIэт... Зыгэхэхэзыр. Мазэ нэхь дэмыкIыу сынэсыжынууци, сызэдэлэуни сызэплтыни шыIэкыым. Уэри фIыуэ сыккэплгагы-сыккыумылгагыум сеплтынукуым – фIыуэ сыккэплгагыурэ – фызышэшхуэу уккэсшэнц, сыккыумылгагыурэ – уккэсхынуц, кыызжиIакыым жумыIаж: си нэсыжыгыуэм ирихьэлIау си Зайнэф кчэнэщхыфIэжын хуейщ.

Хьэкыу зыпхыгкI: уэрэ сэрэ Алыхыым дыккыызэхуигкэщIащ. Армыхыуамэ, сэ сыккыыщыхута щIы пхашIэм еплъ, итIани зы махуэ дэкIакыым мыбыи ущызимыгусэу. Мы иджыпсту сыздэщыIэм нэхьэрэ нэхь жыжэ дэнэ сыкIуэн-тIэ? АрщхьэкIэ мыбыи ущыскIарыкIаркыым, псэупIэ кыыщызэптыркыым. Уэгум сылтэтэн хуейуэ ара-тIэ? Ауэ абыи уныскIэлтысынуг уэ. Сыту убзэджэ уэ! Ауэ сэри сынэхь бзаджэжщ – зы жэщ кчанэркыым сыномыплгакIуэу, узмыгэхьуу. Уи щхьэггубжэм деж сыныIуоувэри, еуэ сыныдоплъ, еуэ сыноплгакIуэ. Уэри гу кыыслыотэри: «Щхьэ унэщхьей?» – жыпIау уккызоупщI. Уэ езыр сытым хуэдэу унэщхьей! Си гущIэр кыыщIетхь уэ сыныщоплгкIэ, ауэ иджы фIырыфIкIэ сыккыпхуикIуэтыжынукуым. КыыфIэбгкэмэ, гкэщIэм сипсыхьащи, сыткIи сыккыпхуикIуэтыжынукуым. ЛIо, щхьэ уккысщыдыхьэшхрэ? Зэ сынэгкэсыж заккэуэ – уэзгэлгагыунц сэ сызэрыхьуар... Сэлам гуапэкIэ – уи Аю».

Абдеж щихуырт письмор. Ауэ Зайнэф абы адэкIи пищэрт – гупсысэкIэ, и гум шыщIэхэмкIэ. Аращ щIимылыгэгуари щIызэхимыхари и гуащэр кыызэрыщIыхар. Нанэр ккэIэбэу и нэпсхэр хущIилгэщIыкIа, и щхьэфэми Iэ ккэдилга нэужыщ абы зыккыыщищIэжар. НысащIэр ккэащтэри ккыыщыльтэащ.

– Сыт ккыпщыщIар? – нанэр и нысэм гуапэу йоубзэ, тогузэвыхь.

Зайнэф иджыри зэщоджэ, и нэпсхэр ельэщIыж. Ерагыу ккэдрешей:

– Зыри ккэхьуакыым, нанэ... Сытми зыгүэрхэр сигу ккэкIыжри... Ахэр псори блэкIа Iуэхуц. Ккэгкэзэжи зимыIэжщ...

– Умыгь, си хкыдкэбз цыкIу. Уи нэпс хуэфашккыым абы – ккылэжккыым. Апхуэдэ Iэджи ккөхьу. Джар, иджыри езым ещхь гүэрхэм яхуэзэжауэ и шыкIэ ккырыккыу яхэту ккыщIэкIынц. Уэ угубзыгкэ цыкIуц, зыккыумыгкэщIэ зыми. КкыпфIэмыIуэхуу зытегкэуэ фэ. Уи Iуэху и ужь итыж. Тхьэм жиIэмэ, ари ккыккыуэкIыжынц. Мастэ щымыхьуакIэ, кIуэду дэнэ кIуэн? Насыпыншэ махуэм ккэальхуа! Ккыызэдэлгаккыым... Сыт пщIэн? Мис иджы уолгагы зэрыхьуар. Жыхьэнмэм исасэрэт а фадэ уггурсызыр ккэзыгупсысар! ЩIалэр аращ зытекIуадэр...

Лэггунэм шыщIэкIыжым ккызоплгэкIыжри:

– Умыгузавэ, тIасэ, уи нэкIэ плгагыунц: псори дэгкэуэ хкыжынц. Алыхыым жиIэрэ сабийр ккэальхумэ, мори, дэнэ кIуэн, и быным ккэришэлэжынщи, и псэр унэм ккэрихьэлэжынщ. Абы щхьэкIэ уи фэри иумыхыж, уилри умышхыж, си хкыдкэбз цыкIу. НэхульэфI уккыкI, тIасэ...

ЗэзыдзэкIар БОРЭН Чэмалц.

Зи ІэщІагъитІми хуэІэкІуэлъакІуэ

Цыхум ягу ирихъ сьт ищІысри, псыхэкІуадэ мыхъум кыщымынэу, гъуэгу егъуэтри, ар бэм япхъуатэ, Іэпэгъу яхуохъу. Мис а «сьт ищІысми» щыщыц псалъэжъхэр, псалъэ шэрыуэхэр, куыцІэ куу зыхэлъ жыІэгъуэ да-хэхэр. Ахэр литературэм и жанрхэр зэрагъэщІэращІэ, зэрагъэбжъыфІэ Іэмалхэм щыщыц кыагъэсэбэн. АбыхэмкІэ нэхъри гурыхъ, псэ бьдэ ящІ. Ахэращ кызытешщІыкІыр кІуэдъж зимыІэу цыхубэм кыагъэсэбэнэ псалъэжъ Іуцхэр.

Псалъэжъ хъуа жыІэгъуэхэм я зэхэублакІуэу адыгэхэм диІащ Къэза-нокъуэ Жэбагъы, Агънокъуэ Лашэ, ПащІэ Бэчмырзэ сымэ. А лы цэджащы-хэм ядэплъеин, я гъуэгум пызыщэн кытхэмькІуырэ, зэман кІыхъ дэкІащ. А щыщІэныгъэр гъээкІуэжын зэрыхуейм, ауэ сьтми хуцІыхъэгъуэкІэрэ, Іуэхуншэ Іуэхуу мыхъуу, творчествэ бгъэдыхъэкІэ, гунсысэкІэ хэлъу абы япэу еувэлІар Бейтыгъуэн Сэфарбийуэ жыпІэ хъунуш. ИтІанэ абы хиша гъуэгум ирикІуащ КІэрэф Хъэсэнбиш, нэгъуэщІ зыгуэрхэри...

Ди лъэпкъым и тхыдэр джыныр натІэ зыхуэхъуа Бейтыгъуэныр 1942 гъэм Къармэхъэблэ къуажэм кыщалъхуащ. Курыт еджанІэр я жылэм кы-щызыцуха щІалэм лэжыгъэ ІэнатІэ зыбжанэ зблхъуа нэужыщ Къэбэрдей-Балъкъэр къэрал университетым щыщІэтІысхъар. Ари кызырериххэлІар а зырылажъэм хуэдэурэщ.

ГъащІэм и хъэрысхъуэрисхэм сьт ищІыскІуи щыгъуазэ, еджанІэ нэ-хъыщхэм тхыдэмкІэ и кудамэр фІы дьдэу кэзыцуха Бейтыгъуэныр яхуэ-

мыгъуэт щлэныгъэллхэм хуэдэти, партым и Дзэлыкъуэ райкомым, КПСС-м и Налшык къалэ комитетым лэнатлэ зэхуэмыдэхэр щызэрехъэ, ар щолажъэ «Эльбрус» тхыль тедзатлэми, иужькIэ – Къэбэрдей-Балъкъэрым и архив службэм. ЗэфIэкIыфIрэ щлэныгъэ куурэ зыбгъэдэлъ щлалэр итIанэ а лэжъапIэм и унафэщIу ягъэув.

Мис апхуэдэ гъуэгъуанэ къызэтичащ адыгъбзэкIу урысыбзэкIу тхыль зыбжанэ зи къалэмытэм къыщIэкIа Бейтыгъуэн Сэфарбий. Абыхэм ящыщIу щытхъу куэд зыхужаIа «Псалъэ псэу», «Псэлъэгъу», «ЗыктызогъэщI», «Кабардинские фамилии: истоки и судьбы», «Кабарда и Ермолов» тхыльхэри, нэгъуэщIхэри.

Къэралым и Тхагъуэхэм я союзым хэт, зи ныбжъыр илгъэс блыщIу ирикъуу лIытIэ иува Бейтыгъуэн Сэфарбий дохъуэхъу и жыIэгъуэ шэрыуэхэмкIу, тхыдэм ехъэлIа и лэжъыгъэ куныщIафIэхэмкIу дянэкIу куэдрэ дигъэгъуфIэну.

Ди журналным и напэкIуэщIхэр уэркIэ сьт щыгъуи зэIухащ, ди ныбжъэгъуфI; зи щIэр «Iуащхъэмахуэ» лъагъу илэтынхэм ящыщIу Тхэм уищI.

ЛъэныкъуитIкIэ бгъэлъащэ къалэмым кърибзахэм ящыщIу гурэхэмкIэ иджыри догъэгъуфIэ ди журналным еджэхэр.

БЕЙТЫГЪУЭН Сэфарбий

ЖыIэгъуэхэр

**ТхэкIумэм длагъэу къыIуэрэ жьэм губзыгъагъэу къыжъэ-
дэкIыжмэ, — щхьэр мэлажъэ.**

ПцIы дахэ щыхуэбупскIэ къэгубжъым пэж жели еплъыжыт!

ФIы щлэну уигу къэкIамэ, ущIемыгъуэж щIыкIэ, еужьэрэкI.

Хъуэхъур къохъулэну ящIамэ, зэрагъэкIэщIу лъагъунт!

**ДызыщIагъэхъуэпса щцэдейр къэсри, дыгъуасэ зэдмышпэсарауэ
къыщIидзыжащ.**

Напэр птхьэщIыху, флейр щIокI.

Хуэмызар хуэзам хуэзамэ, зыхуэзапхъэм хуэзащ.

Къэблэжъа щIыхьыр къыплъагъэсыжмэ, дармэу къуата хуэдэщ.

**Пасэрейм и жыIауэ, насыпыр Iыхъэ мыгуэщIу, ауэ насыпыншагъэри
япэ къэсым иратурэ кърагуэщэкIкъым.**

«Гъунэгъурэ гъуэншэдждрэ» жыхуалэ псалъэжъым и мыхъэнэр, мы тшыгъ тлэкӀухэр тшылэжъыкӀмэ, гурыӀуэгъуэ дьдэ хъунуц.

ХъумпӀелейм уихъыж нэхърэ, фэ птету емынэм уихъми нэхъыфӀц.

Хъэл дахэр зехъэгъуейц, — арац щӀладахэжри.

КъулыкъукӀэ ирикъуа къытехъуэмэ, дунейр къутэжыну жалэ.

Нолым ноль хэплъхъэмэ, зэрынолкъым — нолитӀц. Ноль зыбжанэ зэхэувэмэ, мелуаныр хъэгъунэ къыдамыгъэплъыжынкӀэ зэрыхъуноури зыщывмыгъэгъупщэ.

Делэр зэрагъэунэхур къыӀахӀауэрэкъым, — хуашийӀауэрэц.

Къэбыр къуэпсым пытмэ — уэсысысц, пщэм фӀэтмэ — уэдыдыдц.

Убэлэрыгъауэ Алыхъым и нэфӀ къыпщыхуэ нэхърэ, ухуэхъэзыру и ней къыпщыхуэми нэхъ шынагъуэншэц.

ЕкӀуу упса щӀыр пэж къыгуэудам йофӀэкӀ.

Сэ сэщхъ ныбжьэгъум сыхулэ ныбжьэгъуу.

Делэм сыфӀокӀ... сэрмырамэ.

Шорэ и унагъуэр

Иджыблагъэ дэ дрихъэлӀащ дэфтэр гъэщӀэгъуэн: «Штабс-капитан Нэгумэ Шорэ Бэчмырзэ и къуэм и унагъуэм исхэр». Ар щатхар 1862 гъэрц.

Мы унагъуэм исхэр ятхыныр къызыхэкӀам щхъэусыгъуэ иӀэц. Тэрч областым щыӀа дзэм и штабым и унафэщӀым 1861 гъэм октябрым и 31-м къыӀэрыхъащ Кавказ бгырысхэм я Ӏуэхур зезыгъакӀуэ канцелярым и нэхъыжхэм къабгъэдэкӀ унафэ. Абы итт урыс правительствэм къулыкъу хуэзыщӀауэ хэкум исхэм я бынхэу, я Ӏыхълыуэ, е езыхэрауи ирехъуи, пенсэ зратхэм я цӀэ-унэцӀэр тхын хуейуэ.

Арати, екӀуэкӀ къэпщытэныгъэр къэсащ Нэгумэ Шорэ и щхъэгъу-сэу щыта Сэлимэт деж. Нэгумэм и унагъуэм езым ищхъэкӀэ гулътэ къыхуищӀырт Кавказым дзэуэ исым я унафэщӀым. Мис абы къалэн къыщищӀри, Тэрч областым и унафэщӀым Къэбэрдей куюйм и тет Орбелиани къыхуиӀуэхуащ япэу къэсын хуей пощтым и гъусэу Нэгумэ Шорэ и унагъуэм исым я бжыгъэр тэмэму убзыхуауэ къыхуагъэхъыну. Бахъсэн

куейм и Iэтащхьэ майор Коноплянскэм а жыхуаIэр зэрыт тхылгыр 1862 гъэм январым и 27-м Орбелиани деж нигъэсат.

Абы итт: «Сэлимэт – ильгэс 60 хьур, Сэлимэт и кьуэхэр: Ерустам – ильгэс 34-рэ, Ериван – ильгэс 25-рэ, Ерашид – ильгэс 23-рэ». Нэгумэм ипхьу ильгэс 35-рэ хьум щхьэкIэ щIыгъут: «Хорунжий Алмэм и щхьэгъусэщ».

Сыт Нэгумэ Шорэ и унагъуэм исхэм ятеухуауэ къэдгъуэтыжауэ жыхуэтIэ тхылгым кьыджиIэр? СыткIэ ехьэлIа ар Нэгумэм и гьащIэм?

Тресков Илья зэритхамкIэ, 1821 гъэм зи ныбжьыр ильгэс 27-м ит Шорэ физ кьышаш. Абы щхьэгъусэ хуэхьуащ ильгэс 17 зи ныбжь Сэлимэт – Исмэхьыл и пхьур. (Тресков И.В. Нэгумэ Шорэ теухуа этюдхэр. Налшык, 1974 гъ.) Тресков зытрищIыхьыр 1821 гъэм зэхалъхьа, къэбэрдей уэркь Нэгумэ Шорэ и лъэпкьыр кьызыхэкIахэм теухуа тхылгырщ. Сэлимэт щхьэкIэ абы итц а зэманым ирихьэлIэу и ныбжьыр ильгэс 17 хьууэ шытауэ. Дауи, абы кьыкIыркьым а 1821 гъэ дьдэр арауэ Нэгумэм физ кьыщишар. Апхуэдэуш кьызэрилгытэр профессор Къумыкьу Тыгъуэн. Зи гугъу тцIы тхылгыр зэпкьрихьурэ, абы 1965 гъэм кьыгъэлъэгъуащ а зэманым Нэгумэ Шорэ щхьэгъусэ иIауэ.

Мыр Iуэхум и тэмэмышIэм нэхь и гьунэгъуш, и пэжыпIэ дьдэр иджыри кьэс зыми имыщIэми.

АрщхьэкIэ абы шэч кьытрахьэ языныкьуэ кьэхутакуэхэм. Тыгъуэн Рэшад, псалъэм папщIэ, зи гугъу тцIа тхылгым итыр и фIэщ ищIыну хуеиххэкьым. Абы етх: «А зэманым (1821 гъэм – Б. С.) Нэгумэм и ныбжьыр ильгэс 27-рэ, абы и щхьэгъусэ щIалэ дьдэ Сэлимэт Исмэхьыл и пхьур 17 ирикъуат. Ауэ дэ а бжыгъэхэр тэмэм дьдэу кьытфIэщIыркьым, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ, 1819 гъэм Сэлимэт Нэгумэм и кьэшэну шытауэ араш. Абы тепщIыхьмэ, Сэлимэт а гъэм ильгэс 15-т зэрыхьун хуейр. КьызэрытлгытэмкIэ, Нэгумэм щхьэгъусэ ищIыну кьыхихьын хуеякьым балигъ мыхьуа хьыджэбз цIыкIур».

Мыбдежым гурыIуэгъуащэкьым жыпIэну тхьидэтхым Сэлимэт и ныбжьым ильгэситI щIыкIэриудыр. ИтIанэ, 1819 гъэм Шорэ и кьэшэну зэрыщытам щхьэкIэ, Сэлимэт апхуэдизу щIаллауэ жыпIэ хьуну? Абы шэч кьытезыхьэнухэм мыр япегъуэв тхьидэтхым: «1819 гъэм Нэгумэ Шорэ и гьащIэм мыхьэнэшхуэ щызиIэ Iуэху кьэхьуащ: физ кьышаш». Ар ди фIэщ игьэхьуну тегъэщIапIэ ещI Шорэ и цIыхугъэу шыта помещицэ Стрелковэ Аннэ и гукъэкIыжхэр. Мис ар: «Нэгумэ Шорэ ди цIыхугъэу зэрыщытым кьыхэкIыу, дэ абы дригъэблэгъат и кьэшэныр дигъэлъагъуну. КьызэрыджаламкIэ, и кьэшэныр нэгъуэщI кьуажэ щыIэт».

Стрелковэ и тхыгъэм, зэрытлгъагъуши, кьыкIыркьым Шорэ 1819 гъэм физ кьышауэ. Мыбы и псалъэхэм кьызэрыхэщымкIэ, «щхьэгъусэри», «кьэшэнири» зэхуэдэу кьыбгурыIуэ. Кьышат хьэмэрэ кьымышат 1819 гъэм Нэгумэм? Мыбдежым Iэмал зымыIэщ «кьэшэн» псалъэм Стрелковэм кьрихьыр гьэтэмэмыныр. А псалъэм кьыкIыр кьызэрыбгурыIуэн хуейр нэчыхь иригъэтхьуну, дэкуэну зызыгъэхьэзыра цIыхубз жиIэу араш. Ауэ а зэманым урысым я «невеста» псалъэм нэгъуэщI кьрахьу шытауэ пIэрэ?

ПцIы хэлъкьым Нэгумэм Стрелковэр щIригъэблэгъар и кьэшэныр иригъэлъагъуныр зэрыарам. Куэд шыгъуазэщ Нэгумэм урысыбзэр фIы дьдэу ищIэу зэрыщытам, ауэ щыхьукIэ, абы щхьэгъусэмрэ (жена) кьэшэнымрэ (невеста) зэхигъэкIыфырт. Урысыбзэр зэрымьщIэм кьыхэкIыу, Шорэ а псалгытIыр зэхуэдэу фIэкI кьыгурымыIуэмэ, Стрелковэм и гукъэкIыжхэм кьыхэщыну хьунт абы и псалъэхэм лексическэ шыуагъэ зэрыхэтыр.

Нэгумэм Сэлимэт кьыщишар Стрелковэр абы и деж щыIа нэужьщ,

нэхь хуэбгьэфашэ зэрыхъунумкIэ, 1820 гьэрш. 1821 гьэм Нэгумэм деж щыIа миссионер Гендерсон итхащ абы и унагьуэм зэхьуэкIыныгьэ кьызырщыхъуар. «Сэ гуапэу сригьэблгьат и шыкьу анэм», – жеIэ Гендерсон. Абы и псалгьэхэм кьыхоц Шорэ и щхьэгьусэр щыгьуу и шыкьу анэм деж зэрывыпсэуар. Стрелковэм кьызыриIуэтэжамкIэ, кьэшэныр нэгьуэщI кьуажэ дэсащ. Абы кьегьэлгьагьуэ 1819 гьэм Шорэ шыпсэуар кьыщальхуа кьуажэр зэрыарар. Ар нэгьуэщI кьуажэ (Хьэжы-Кьэбакь, Аджи-аул) щыIэпхъуар Нэгумэхэ я жылэр, унагьуэ зыщыплI фIэкI мыхъуу щытар, хэкIуэдэжа нэужьщ.

АдэкIэ Тыгьуэн Рэшад гу лъытэгьат Сэлимэт и ильгэс бжыгьэм, ар Шорэ и дуней еплъыкIэм пыщIат. Абы кьызырилгьыгьэмкIэ, Нэгумэм и унэ кьришэфынутэкьым зи ныбжьыр ильгэс 18 иримыкьуа хьыджэбз цыкIур.

НэгьуэщI зы лъэныкьуэкIи укьыщепль хъунуц мы Iуэхум: Нэгумэм и зэманым ильгэс 15 ирикьуа хьыджэбзыр дэкIуэну и ныбжь нэсауэ кьалгытэрт. Лы дэкIуэну зи ныбжь нэса хьыджэбзхэм теухуауэ 1832 гьэм Пушкиным итхыгьащ: «Ильгэс 15 ирикьуа хьыджэбз цыкIур Лы дэкIуэ хъунут...»

КьэхутакIуэхэм тебгьэчыныхь хъуну кьалгытэ Пушкинымрэ Нэгумэмрэ 1820 гьэм Псыхуабэ кьалэм щызэхуэзауэ, Нэгумэм абы щыгьуэ щхьэгьусэ иIэт. Апхуэдэу шыщыткIэ, кьэплгытэ хъунуц Нэгумэм Пушкиным жриIауэ адыгэхэм нэчыхь зэрырагьэтхыу шытам теухуа хьыбархэр. Япэрауэ, ильгэс бжыгьэм, Урысейм шагьэува хабзэм тримыщIыхыу, Нэгумэр дауэ тегушхуэнт ильгэс 15 зи ныбжь Сэлимэт кьышэну? Пэжщ, ар пэщIэувэртэкьым дин зыхуеджами, ефэнды лэжыгьэ зыбгьэдэтауэ шытами, мылькы бгьэдэльми...

Тыгьуэн Рэшад Iуэхум и пэжыпIэ дьдэр кьыщIэн щхьэкIэ кьыхутащ нэгьуэщI тхыгьы. Абы зэрыжиIэмкIэ, Сэлимэт 1800 гьэм кьалхуащ. Ауэ кьатщтэ хъуну кьытфIоцI Нэгумэм и щхьэгьусэр кьыщальхуар 1804, 1802, 1800 гьэхэм ящыщ зыр арауэ. А щым шыщу тегьэчыныхьыпауэ зыри кьызырэтхухэмыхыным кьыхэкIыу, 1802 гьэр кьыхэдгьэщхьэхукIыныц, ауэ 1804 гьэм дежи дыкьыщызэтеувыIэн хуейуэ кьыщIэкIыныц, сыт щхьэкIэ жыпIэмэ, ар адрейхэм япэ ятхауэ щытат, зытхари Нэгумэ Шорэу хуагьэфашэ, е Сэлимэт, е абы и анэм я псалгьэкIэ.

Нэгумэ Шорэ и бынхэми ятеухуауэ псалгэ зыгIуц жыIэпхьэт. Унагьуэм я списокэм мыхьэнэшхуэ зиIэ итщ абы ипхъу Кулидам ехьэлIауэ. Иджыри кьыздэсым дэ тщIакьым ар кьыщальхуа гьэр. Абы щхьэгьусэ хуэхъуар Псыхъурей кьуажэм шыщ Алмэр аращ. Дыщыгьуазэуи шытакьым Ерустамрэ Кулидамрэ хэт нэхьыжьми. Иджды гурыIуэгьуэщ хьыджэбз цыкIур Шорэ и бынхэм зэранэхьыжьыр, ильгэси 7-8-кIэ зэдэпсэуа нэужь, зэщхьэгьусэхэм ар япэу ягьуэта сабийуэ зэрыщытар. Шорэ Кулидам нэхьрэ нэхьыжь бын иIауэ, ауэ сабийуэ дунейм ехыжауэ кьыщIэкIыныц. Ерустам, списокэм зэритымкIэ, 1826 гьэм кьалхуащ, ар кьызырахутахэм тохуэ: щIалэ цыкIур и шыпхум нэхьрэ зы ильгэскIэ нэхьыщIэщ. Ерашид Ериван нэхьрэ ильгэситкIэ нэхьыщIэщ. Ерустамрэ Ериванрэ я зэхуаку ильгэситху дэлгьауэ жыIэгьуейщ. Куэд кьамыгьащIауэ сабийхэр Iлауэ арагьэнщ мо щIалытIым апхуэдиз ильгэс бжыгьэ яку щIыдэльыр.

Иджды нэхь зипкьырыхауэ дьтепсалгьыхьыныц Шорэ и кьуэ нэхьыщIэхэм я кьэкIуэкIыкIам.

Тэрч областым щыIэ IуэхухэмкIэ щыIэ комиссэм и тэрмэш Нэгумэм 1868 гьэм августым и 24-м мыпхуэдэу зыхуигьэзауэ шытащ Кьэбэрдей куйем и тет полковник Нурид: «Мы дызэрыт ильгэсым и февралым цыху

щхьэ куцІыншэхэм кудейм щызэхаубла зэщІэхъееныгъэхэм си анэ къильхуа си къуэш Хьэжы гъэпцІагъэ-делагъэкІэ хыхьа хьуауэ щытащ. Иджы ар абы епшыныж: Гумкъалэ лъэхъуэщым исщ. Хуэфашщ. Сэ жыжьэуи сышылькъым абы къыІэщІэщІар мыхъумыщІагъэу щымыту жысІэну. Сэ гукІи псэкіи фІыщІэ яхузощІи зи ІэмыщІэ диль унафэщІэхэм, си къуэшым ищІа щІэпхьаджэшхуэм апхуэдэу шабэу зэрыбгъэдыхьэхэм щхьэкІэ.

Ауэ иджы щхьэхуимытыгъэкІэ ехулІа сохъу, зи щІыхьыр ин фэ лъэІукІэ зыфхуэзгъэзэным, сыт щхьэкІэ жыпІэмэ, мы зэманым ди анэри си къуэш Хьэжы и щхьэгъусэ бын цІыкІухэр зыщІыгъури икъусыкъужкІэ хуэкъулейсыщ. Мис ахэр сэ къызолъэІу Хьэжы хуит къэфщІыжу и хэкум къэвгъэкІуэжыным теухуауэ сынывалъэІужыну.

... Си лъэІур къысхуэфщІэ хъумэ, схузэфІэкІ псори есхьэлІэнщ си къуэшым бгъэдэль къуаншагъэшхуэр зэригъээзекІуэжыным зэрытезгъэлъэжыным. Сэ абы гурызгъэІуэнщ ди унафэщІышхуэр гуцІэгъу ин хэлъу мы Іуэхум зэрыбгъэдыхьар.

Поручик Нэгумэ».

Мы зи гугъу щІар нэгъуэщІи зы тхыгъэм пыщІэжаш: 1867 гъэм ноябрым и 21-м Къармэхьэблэ къуажэ щыщ уэркъ фызабэ Нэгумэ Сэлимэт Къэбэрдей кудейм и тетым хуигъэхьа лъэІум. А тхыгъэм хэт цІэхэр езы документхэм зэрихуам хуэдэу къыдохь. Абы мыпхуэдэу къыщыгъэлъэгъуащ: «Си къуэ Нэгумэ Хьэжы (зи гугъу ищІыр Ериванщ – Б. С.) и къуэш поручик Нэгумэ Урустан мы гъэм августым и 24-м зиусхьэным зыкъышхуигъэзауэ щытащ Хьэжы мы гъэм и февралым унафэщІэхэм зэрапэщІэувам къыхэкІыу Гумкъалэ лъэхъуэщым илъэскІэ исыну зэрагъэкІуам теухуауэ. Иджы ягъэтІысам и фызымрэ абы и сабий цІыкІуищымрэ зыхэспІыкІын мылькы сызэримыІэм щхьэкІэ, анэ гумащІагъэкІэ етІуанэ лъэІукІэ зыпхуэзгъэзэну сытемыгушхуэу хьуркъым си къуэм тель тезырыр нэхь мащІэ хуэфщІыну. Сэ си пщэм изолъхьэж си къуэм зэхищІыхьамрэ тетым и гуцІэгъумрэ езым къыгурызгъэІуэжыну. Хьуну щытмэ, ар иджыпсту нэщІи мазэ дызэрыхьэнум ирихьэлІэу зэман гуэркІэ къаутІыпщыжыну сыпщогугъ».

Мы тхыгъэхэм Нэгумэ Шорэ и унагъуэм, ар зэрызэхэтам теухуауэ зыкъомым щыгъуазэ уащІ. Аращ ахэр ди дежкІэ щхьэпэу щІыщытри. Ауэ абыхэми зэІумыбз гуэрхэм ущримыхьэлІэу щыткъым. А лъэІухэм, псалгэм папщІэ, пыухыкІауэ къыщыгъэлъэгъуакъым: дапщэщ, сыт щхьэкІэ Нэгумэ Ериван ягъэтІыса? Хьэмэрэ езы Нэгумэ Еристан «щхьэ куцІыншэ цІыху гуп» жыхуиІэр хэт? Сыт хуэдэ «февраль Іуэху» абыи и анэми зи гугъу ящІыр?..

Ериван ягъэтІысыныр пыщІауэ щытащ ар 1867 гъэм и февралым екІуэкІа зэщІэхъееныгъэ цІэрыІуэм жыджэру зэрыхэтам. А зэщІэхъееныгъэр езыр къэзышауэ щытар кудейм и администрацэм пщылІхэр ІугъэкІыжыным теухуауэ иригъэкІуэкІа Іуэхугъуэхэрт. Къэбэрдей кудейм и тетым езым и ІэмыщІэ иль къудейхэм унафэ яхуищІат а зэщІэхъееныгъэм щыгъуэ властым нэхь ерыщу пэувахэр жэуап ткІийм ирашэлІэну. Шэрэдж кудейм щыщу ягъэтІысын хуейхэм яхэтт: Хьэбжожъуэ Мухьэмэд-Алий молэр, ХьэщупащІэ Мусэ, Къэрэкъул Мухьэмэд, Жамбичэ ХьэтІохъушыкъуэ, МафІокъуэ Жамбот, Къудащ Къэнэмэт, Хьэмырзэ Къамбот, Гьурф Къасбот, Тэхьу Темрыкъуэ, Анзор Дохъушыкъуэ. Бахьсэн лъэныкъуэм щыщхэу яубыдат Бабыгудей Мухьэмэд, Шапар Исхьэкъ, ЗекІуэ Бэтджэрий, Гьубжожъуэ Пщымахуэ, Къэрэмырзэ Чэсей, Нэгумэ

Мусэ, Лыбекъуэ Заурбэч, Кушмэзокъуэ Исмэхьил, ЛэмпІэжь Елмырзэ, Кушмэзокъуэ Бэрокъуэ, Шэрдан Умар хьэжыр, Нэгумэ Хьэжы.

Мы унафэр занщІау ягъээзщІауэ жьщІа хьунукъым. ЯгъээзщІапами, языныкьуэхэм псынщІау ялъІэсакъым. Псалгэм папщІа, Нэгумэ Хьэжы щыдашар 1867 гъэм и июлырщ. Бахъсэн кудейм и тетым Къэбэрдей кудейм и унафэщІым 1867 гъэм июлым и 20-м хуигъэхьа рапортым мыпхуэдэу кьыщигъэлъэгъуащ: «Зи щІыхьыр ин, фи унафэм ипкъ иткІа сэ сыубыдащ икІи Налшык щыІа дзэм и тетым и ІэмышщІа ислъхьащ Гъубжокъуэ Пщымахуэрэ Нэгумэ Хьэжыр».

Къэбэрдейм и феодал гъащІэм мыхьэнэ зиІа увьпІэшхуэ дыди щаубыдыртэкъым мо ищхьэкІа зи цІа къитІахэм щыщ языныкьуэхэм. Ахэр зэщІахьееныгъэм щыхэтам ящІаІами, абыхэм я лэжыгыр зыунэтІ нэхъ лъэрызехьа гуэрхэр я щІыб кьыдэтагъэнт.

Мы зи гугъу тщІа Іуэхум тегъэчыныхьауэ дьтемыпсэлъыхьми хьуну кьыщІаІынщ, ауэ кьэдгъэлъэгъуэнщ властым ткІийуэ пэщІауэ Урысей губерна пхыдзахэм лъэныкьуэ щрагъэзауэ щытахэр: ТаукІэш Цурэ, Альхьэс Ахьмэт, Къущхьэ ТІэхьир, Мысост Аслъэнбэч пщыр, ХьэтІохьуцокъуэ Бэчмырзэ пщыр, Тамбий Берд, Бабыгудей Іэсхьэд, Къурдэбэрдокъуэ Мырзэбэч, Къып Ислъам, Тэхьу Индрис, Шакъ ЛыкІэщІ, Токъмакъ Ислъам, Къумыкьу Яхьа. Ахэр пІалгъэ зэхуэмыдэхэмкІа яшауэ щытащ Рязань, Тверь, Калугэ, Орлов губернахэм. Къээзыгъээжыну хуимытыххэхэри яхэтащ абыхэм.

Мыбдежым гурыІуэгъуэ мэхьу: Нэгумэ Еристан полковник Нурид лъэІукІа зыщыхуигъэзам щыгъуэ фэрыщІыгъэ тІэкІуи хэлъагъэнщ и кьуэшым ІэщІащІа щІапхьаджагъэм ар шабэу, гущІагъу хэлъу бгъэдыхьауэ щыжиІэм. Зи гугъу тщІа лъэІуитІми Нэгумэ Сэлимэт кьыхощ зи бынхэр фІуэ зылъагъу, абыхэм ятегужьейкІа анэу, анэшхуэу. ПщІэншэу ар мазищ нейкІа пэплъащ и кьуэ нэхъыжьым, кудейм фІуэ кьыщацІыху офицерым, Гумкъалэ быдапІэм щалыгъ Ериван къаутІыпщыным. Щымыхьум, Сэлимэт тегушхуащ зи нысэмрэ абы и бын цІыкІухэмрэ зыфІагуэныхь анэм кьыбгъэдэкІ лъэІукІа унафэщІхэм захуигъээну.

ИкІи абы и макъыр нэсащ полковник Нурид и деж. Абы и щыхьэтщ Тэрч областым и унафэщІым 1868 гъэм январым и 31-м Къэбэрдей кудейм и тетым лъыгъэІэса тхылъыр. Лорис-Меликовым унафэ ищІырт: «Фэ мы гъэм январым и 10-м къевгъэхьа рапортымкІа сэ хуит фызощІ нэгъабэ 1868 гъэм и апрелымрэ июлымрэ Гумкъалэ быдапІэм илъэс зырыз ятелъу вгъэкІа адыгэхэу Думай Шорэ, Мамхэгъ Альхьэс, Нэгумэ Хьэжы сымэ икІэщІыпІэкІа къэутищІыжыну. АбыкІа фэ кьыбгъэдэкІуэ занщІау хьыбар евгъащІа хьунуц Гумкъалэ плац-майорым».

Аращи, Нэгумэ Ериван и бийуэ щытащ пщылІ ІугъэкІыжыным теухуауэ властхэм ирагъэкІуэкІ Іуэху псоми. И пІалгъэр къэмысу къаутІыпщыжа щхьэкІа, мурад быдэ ищІащ хэкум икІыжыну. ЩІым теухуа комиссэу Къуэдзокъуэр зи тхьэмадэм и тхылъхэм япкъ иткІа, дубзыхури дэ зэ ттхауэ щытащ Нэгумэ Шорэ и кьуэ нэхъыщІэхэр 1870 гъэм Тыркум Іапхьуэжауэ. Ауэ ар тэмэкъым. Куэд щІакъым дэ ахэр щыІапхьуа зэманьр нэхъ зыгъэнэхуа, щІэныгъэлІ шэджащэм и щІэблэм теухуауэ нэгъуэщІ Іуэхухэми нэхъ гупсэхуу щыгъуазэ узыщІ тхылъ кьызырыдгъуэтыжрэ.

Зи гугъу тщІыр «Къармэхьэблэм щыпсэу хьэжым, Нэгумэ Шорэ и кьуэ Еристан хьэжым» Къэбэрдей кудейм и унафэщІым и деж мартым и 2-м 1869 гъэм игъэхьауэ щыта лъэІу тхылъырщ. Абы кьыщыгъэлъэгъуащ: «Мухьэмэд бегъымбар лъапІэм и кхьащхьэм щхьэщэ щысщІын щхьэкІа,

Мэчэм зы ильэс хуэдэкIэ сыкIуэну сыхуейт си унагъуэр сщIыгъуу: си цхьэгъусэ Гуащэ, ильэс 30, си къуэ Шыхьымджэрий, ильэси 8, сипхъухэу Шамхъани, ильэси 6, Зрумхъан, ильэси 5, си къуэш Иришид, ильэс 31-рэ, абы и цхьэгъусэ Даус, ильэс 25-рэ, ахэм япхъуж Мелхъани, ильэси 2, я къуэ Адэлджэрий, ильэси 7 зи ныбжьхэр. Абы къыдэкIуэуи, зи щIыхьыр ин, сытогушхуэ сынолтэIуну сэрэ си унагъуэмрэ гъуэгум дызыщыхуеину паспортхэр къыдэфтын, ахъшэу дыжбын тумэни абы папщIэ ныщIызогъу.

Мы си лъэIу тхыгъэм Къармэхъэблэ дэс сэ, урысыбзэкIэ сызэрымытхэфым къыхэкIыу, Iэ хьэрыпыбзэкIэ щIызодзыж».

Мы Iуэхум теухуауэ нэгъуэщI зы тхыгъи щыIэщ. Ауэ нэхъ зытегъэщIауэ щытыр Нэгумэхэ Тыркум кIуауэ зэрыщытарщ. Абы тIэкIуи зэхъуэкIауэ къыщребжэкI Тыркум кIуахэу Нэгумэм и унагъуэм хыхъэхэм я цIэхэр: «Къармэ жылагъуэм щыщ Нэгумэ Ридуон хъэжыр, ильэс 35-рэ, и цхьэгъусэ Куэшей, ильэс 30, и къуэхэу Шамджэрий, ильэси 7, ипхъухэу Шамхъан, ильэси 6, Мадинэхъан, ильэси 5, и къуэш Рэшид, ильэс 33-рэ, и цхьэгъусэ Даус, ильэс 32-рэ, къуэхэу Адэлджэрий, ильэс 7, Шамхъан, ильэси 5, къуэшхэу Пщымахуэ, ильэс 20, Хьыжьэ, ильэс 17 хъухэр щыгъуу».

IщхьэкIэ къыщытхьа тхыгъитIми хэтщ Пщымахуэ (Хьыжьэ) цIэхэр зэм я къуэ, зэми я къуэш хуэдэу. ЖыпIэ хъунуц ахэр тIуми щымыщыххауэ, атIэ я лъыщIауэ щытауэ, я зиусхьэнхэм ящIыгъуу Тыркум икIынхэу хуеяуэ аркъудейуэ. Я къуэшхэу, я къуэхэу щIыжаIэр округым и администрацэм ахэр ямыутIыпщынкIэ шынэти аращ.

Нэгумэ зэшхэу Ериванрэ Ерашидрэ, я унагъуэри ящIыгъуу, Тыркум Iэпхъуэжащ 1869 гъэм июлым и 18-м. Шорэ и цхьэгъуса Сэлимэт фызабэр, абыхэм ящIыгъуу псэуар, и закъуэу къыщынэм, Псыхъурей Iэпхъуэжауэ щытащ и малхъэ Алмэ Щолэхъу деж.

Зи гугъу тщIы тхыгъэхэм къыщыхьа цIэхэм зы яхэтщ адреихэми хуэмыдэу гу нэхъ лъытапхъэу: Шамхъун, зэрыхуэбгъэфэцэнумкIэ, 1869 гъэм зи ныбжьыр ильэси 3 ирикъуауэ щытагъэнур. Хэт абы и адэр? Нобэр къыздэсым ар тэмэму убзыхуа хъуакъым. Ар Рашид и къуэу хуагъэфашэу къекIуэкIыу аркъудейщ. Абы и цIэм ущыхуэозэ Ашэбей къуажэдэсхэу 1886 гъэм ятхахэм хэту. А тхылъым итщ: «Нэгумэ Шорэ и къуэ Ерустам, абы и къуэшым и къуэ Шамхъун». ЗэратхымкIэ, абы и ныбжьыр ирикъуат ильэс 19 (и теплъэм тращIыхъауэ арагъэнт ильэс бжыгъэр). Ар Шамхъун и ныбжьыр Ериван и лъэIум къызэрыхэщым тэмэму хуокIуэ.

Дэ нобэ шэч къытедмыхъэжу жытIэфынуц Тыркум къыкIыжа Нэгумэ Ерустам и къуэшым и къуэ Шамхъуныр Нэгумэ зэшхэм я нэхъыщIэ Рашид (Ерашид) зэрикъуэр, и щIэллэр иджыпсту Къэбэрдей-Балъкъэрым зэрыщыпсэур.

Тыркум абы щыгъуэ икIыжауэ щыта Нэгумэхэ ятеухуауэ зыри тщIэркъым.

Куэдым хунэс Виктор

Котляров Виктор 1952 гэм Налшык кэалэ кыицалъхуащ. Курыт щэныггэ зриггэгъуэта нэужь, Къэбэрдей-Балъкъэр кэарал университетыр 1975 гэм кьеухри, абы лэжсэн щыщедзэ «Советская молодежь» газетым. А редакцэм журналист Ищлаггэм фыуэ щыхэгъуэза нэужь, Виктор ИнатIэ зыбжанэ зэблихъуащ: ар щытащ урысыбзэкIэ кыдэкI «Эльбрус» журналым, «Республика» газетым я редактор нэхгъыщхъэу, республикэ полиграфкомбинатым кбеггэщыла «Эль-Фа» тхыль тедзанIэм и директору.

Мы зэманым Котляров Виктор (и щхэггъусэ Марие щыгъуу) IэщIэлъщ «Полиграфсервис и Т» тхыль тедзанIэр.

Виктор и рассказхэр печатым кытохуэ 1976 ггэ лъандэрэ, и япэ тхыльыр 1978 ггэм кыдодкI. Ар псынэ махуэу кыицIокIри, и тхыггэхэр щIэх-щIэхуэрэ дунейм кытоххэ. Зи Iуэху еплъыкIэ, зи хэтI, зи темэ зиIэж тхакIуэм, журналистым и кэалэмынэм кыицIэкIахэм ящыиц «Возвращение», «Юности горячие сердца», «Строим страну – строим себя», «Сигнал вечности», «Место и действие» тхыльхэри, нэгъуэщIхэри.

А псом нэмыщI, Котляровхэ Мариерэ Викторрэ я тхыль тедзанIэм автор зэмылIэужьыггъуэхэм кыицыдаггэкIа тхыльхэм я бжыггэр кып-хуэмылгытэным хуэдизыц. Абыхэм ящыиц Алыхыым и ФыуцIаггэ лъапIэр хъэрыпбзэкIи, адыгэбзэкIи, урысыбзэкIи зэрыт КъурIэнри.

Ди республикэм и комсомол сауггэтыр зыхуаггэфэща, УФ-м и

ТхакӀуэхэми и Журналистхэми я союзхэм хэт Котляров Виктор и тхакӀуэгъу псори, «Ӏуащхьэмахуэ» журналым и лэжьакӀуэхэри дохьуэхьу ди республикэм нэхьыбэжи, нэхьыфӀыж куэди зэрыхуищӀэн узыншагьэрэ гукьыдэжрэ дятэкӀи куэдрэ иӀэну.

ТхыльыфӀым уи псэр егъэлажьэ

Котляровхэ Мариерэ Викторрэ Къэбэрдей-Балъкъэрым и тхыдэм, культурэм, ди республикэм и цӀыху щхьэхуэхэм ехьэлӀауэ щыгъуазэ дызыхуащӀхэм иджыри къэс куэдым хащӀыкӀышхуэ щымыӀауэ жыпӀэ хьунуш. А зэщхьэгъуситӀым тхыль хьумапӀэхэм, адэ-мыдэкӀэ къыщагъуэ-тыжурэ ди пашхьэм къралъхьэ лэжьыгъэ щхьэпэхэм я фэгъу зи Іэдакъэ къыщӀэкӀ тхыдэтхыуи, журналистуи, тхакӀуэуи яхэбгъуэтэнур мащӀэщ адыгэхэми балъкъэрхэми.

Абыхэм ящыщ куэд сэри сыкъеджащи, я зэманми я псэми емыблэжу, айтӀум ягъэбатэ ӀуэхуфӀхэм папщӀэ фӀыщӀэ жыг яхухэпсэнэу яхуэфашӀэщ. Апхуэдэ къалэн си пщэ дэзымылъхьэжу, сэ схузэфӀэкӀращи, ди тхыдэр, культурэр къыщэжьамрэ здынэсамрэ теухуауэ Котляровхэ лэжьыгъэшхуэ зэрырагъэкӀуэкӀым папщӀэ фӀыщӀэ ин яхузощӀ, а лъэныкъуэм хуэунэтӀауэ яІэ зэфӀэкӀхэм дятэкӀи хагъэхьуэнэу, ирагъэфӀэкӀуэнэу си гуапэщ. АтӀэми, ар къайхьулӀэн папщӀэ, етӀысэхьыпӀэ ямыӀэу абыхэм къагъуэт, щыгъуазэ дызыхуащӀ материалхэр зэи псыхэкӀуадэ хьунукъым: лыгъэ яІэти, езыхэм я тхыль тедзапӀэ къызэрагъэпэщауэ, я щхьэ, я напэ хуагъэфащэ, пщӀэ зыхуэщӀыпхьэу къалгытэхэр къыдагъэкӀ. Зэщхьэгъусэхэм фӀыщӀэ ин къызэралэжь тхыгъэхэм ящыщ зыщ «Таинственная Кабардино-Балкария» фӀащү иджыблагъэ ди пашхьэ къралъхьэ тхыльыщӀэри.

Ар лэжьыгъэшхуэщ: напэкӀуэцӀӀ щихым ноблагъэ; езыр тхыльыщү зэ-хэтщ. Дэ къалэн зыщытщӀыжыркъым нобэ дунейр зракъутэ рекламэхэм хуэдэкӀэ а тхыльыр дгъэвууну – ар апхуэдэм хуэмыныкъуэу, дэрыншэуи, езым и гъуэгур къыгъуэтыжыну къытщохьу.

Ди республикэм и дыгъуасэм, абы щекӀуэкӀа къэхьукъащӀэхэм, и щэхухэм ехьэлӀауэ «Таинственная Кабардино-Балкария» тхыльым ит хьыбар телъыджэхэм, щӀэныгъэр зи тегъэщӀапӀэ лэжьыгъэхэм Іэджем укъыхуагъуэуш, уи гупсысэм зрагъэуэщӀӀ, иджыри къэс узыщымыгъуэза е мащӀэ дыдэ фӀэкӀа зыхьумыщӀыкӀыу шыта къэхьукъащӀэхэм я «щхьэ-тепхьуэхэр трахри».

Тхыльым укъыщеджэкӀэ, къыпфӀоуцӀ Мариерэ Викторрэ я шылгъэ здынамышхуэ аузи, бгылъгъэ щӀыпӀи, тафи Къэбэрдей-Балъкъэрым къымынауэ. Ауэ щыхьукӀи, я нэгү зрагъэужьу къакӀухьу аракъым айтӀум – бгырысхэм, губгъуэрысхэм зыхуагъазэ, абыхэм къыхуаӀуэтэж хьыбархэри я нэкӀэ ялъагъухэри зэрагъапщэ, ахэр ятх, сурэтхэр трах. АбыкӀи зэфӀагъэкӀыркъым – къуршыщхьэхэмрэ аузхэмрэ щалъэгъуахэм, къыщыжраӀахэм тегъэщӀапӀэ хуащӀын тхыльхэр (документхэр) зэман жыжьэхэми нэхь иужьрей лъэхъэнэхэми я хьумапӀэхэм къыщалъыхьуэж. ИкӀи къыщагъуэт. Ахэр зэрагъапщэ. Зэрагъэзахуэ. Я кхьузэнэхэм мызэмытӀэу щӀагъэкӀ. Абыхэми быдэу хэплъэжа, зи пашхьэ жэуап щахьыну тхыльеджэхэм къахуэщхьэпэнухэр къыхаха нэужьщ къэхутакӀуитӀым я лэжьыгъэхэр дунейм къыщытрагъэхьэр. Аращ абыхэм ящыщ куэдым

шыпсэ дахэм хуэдэу укышцІеджэр, адреихэм тхыдэ хыбар гэщІэгьуэнхэм ешху ушцІыдахьэхыр. Мыбдеж Мариерэ Викторрэ ибогэщхь таурыхь-хэр гэщІэгьуэну кьэзыІуэтэфхэми, зи кьэхутэныгьэхэм тегьэщІапІэ кьахуэзыгьуэтыф щІэныгьэлІ Іэээхэми, айтІури дэгьуэу зэзыгьэкІэсыф тхакІуэ ІэкІуэлъакІуэхэми.

А ІэщІагьищми мыбзаджэу хэзагьэу кьытфІошцІ Кьэбэрдей-Балькьэрым и щэху тельыджэхэм ящыщ куэд кьытхуэзыІуатэ Котляров зэщхьэгьуситІыр. Абы и щыхьэтщ мыри.

«Кьэбэрдей» псалъэр кьызытекІам, ар зэхьэлІам теухуауэ пасэрэй зекІуэлІхэми щІэныгьэлІхэми жаІэхэр зыкьомкІэ зэщхьэщокІ. Адыгэ хыбархэми щызэтехуэркьым а псалъэр кьызытекІа хьуар: ар хэт лыщІэм ирехьэлІэ, хэти щыпІэщІэм хуехь. Абы и ІуэхукІэ ди щІэныгьэлІхэм зытрагьэчыныхьхэри зэщхькьым.

Хьэкьыр зыщ: псоми зэрыжаІэмкІэ, «Кьэбэрдей» псалъэм ныбжьышхуэ иІэщ. Абы ехьэлІауэ нэхьыбэ кьэзыщІэну хуейхэр кьыреджэ «Кьэбэрдей хэку» фІэщыгьэцІэр иІэу зи гугьу тщІы тхылъым ит тхыгьэ гэщІэгьуэным. Акьыл зиІэм акьыл кьелъыхьуэ, жи, шэч кьытетхьэркьым а тхыгьэм уи акьылым зэрыхигьэхьуэным, уи гупсысэм и хьэсэпэхэр нэхь кІыхь зэрашцІыным.

Адыгэ тхыдэм увыпІэшхуэ щызыІыгь Кьэзанокьуэ Жэбагьырэ Нэгумэ Шорэрэ я кхьащхьэхэр здэщыІэм и тэмэмыпІэр нобэр кьыздэсым кьызэрымыгьуэтыгьуафІэм, ахэр убзыхуным хуэфашэ гульытэ зэрыхуамыщІым теухуа тхыгьэм укышцеджэкІэ, уигурэ уи щхьэрэ зобгьэж: тхыдэм елэж ди щІэныгьэлІхэм а Іуэхур зэхэмыбзу иджыри кьэс щхьэ кьагьэса? АтІэми, техникэмрэ щІэныгьэмрэ ехьэлІауэ диІэ хьуа ехьулІэныгьэхэр, зэфІэкІхэр кьагьэсэбэпурэ, адыгэлІ шэджащитІым я фэеплъым хуэфашэ лэжыгьэхэр зэфІэбгьэкІ мыхьуну пІэрэт? Абы щІоупщІэ «Кьэбэрдей тхыдэм и узэщІакІуэхэр» тхыгьэм и авторитІыр. Зытепсэлъыхь Іуэхугьуэм ехьэлІауэ езы тІум зыгуэрхэри кьахуатакІэщ.

Еш, щхьэх яІэкьым, я мурадым я Іэр трамыгьэхуауэ увыІэркьым, зырапщыта Іуэхур и кІэм намыгьэсарэ ныкьуэщІу кьагьэныжыркьым ахэм. Абы щыхьэт техьуэ тхыгьэ куэд ущрохьэлІэ зи гугьу тщІы тхылъым.

Псалъэм папщІэ, сытым хуэдэу удихьэхьу укьеджэрэ «Нэмыцэ кхьухьлыгатэ тедзапІэ» зыфІащэ тхыгьэм? А кхьухьлыгатэ тедзапІэр авторитІым кьышчагьуэтар нэмыцэ, хьэмэрэ нэгьуэщІ кьэрал щІыналъэкьым – ди дежщ, ди Бахьсэн аузыщхьэращ.

А кхьухьлыгатэ тедзапІэр абы кьызэрыщыхута щІыкІэми кьыщыхутэныр кьызыхэкІами щыгьуазэ дащІ кьудейкьым Мариерэ Викторрэ – а Іуэхум пыщІауэ, ауэ нэхь зрагьэубгьуауэ икІи нэхь гэщІэгьуэныжу авторитІыр топсэлъыхьыж Нартан кьышалъхуа Кьуныжь ТІалэ (нэжщ, ар зэрытыр мы тхылъыракьым). А хыбар хьэлэмэтым кьыхэпщІыкІ хьунт дунейм кьыщыхьу-кьыщыщІэхэм, зи адыгэлІ тельыджэ и кьекІуэкІыкІам, игьэхьахэм ятеухуауэ повесть е роман.

Апхуэдэ зэпытщ Котляров зэщхьэгьуситІым я лэжьэкІэр: сыт хуэдэ тхыгьи уи пащхьэ кьыралъхьэ – удихьэхьу укьоджэ. Ярэби, мы материалым сэ сыту сримыхьэлІарэт, кьысІэрымыхьарэт жыбоІэ. Ауэ ар кьохьулІэн папщІэ мойтІум я зэфІэкІым, я ерышчагьым, нэхьыщхьэу кьытщыхьуращи, я Іэзагьым хуэдэ уиІэн зэрыхуейми шэч хэлъу кьыщІэкІынкьым.

А лъэныкьуэ псоми, нэгьуэщІ Іэджэми урагьэгупсыс, умыщІэ куэдым

щыгъуазэ уащI Мариерэ Викторрэ я тхыгъэ хьэлэмэтхэм. Абыхэм щхьэхуэ-щхьэхуэрэ зыгуэр къыпхутепсэлъыхь нэхърэ, дауи, куэдкIэ нэхъ щхьэпэщ «Таинственная Кабардино-Балкария» тхылъыр зыIэрыбгъэхьэу, абы ит хьыбар гъэщIэгъуэнхэм укъеджэныр. Ар къызэхьулIэхэр щIегъуэжыну си фIэх хьуркъым...

Иджы нэхьыбэIуэу сыкъытеувыIэнт «Мегалиты Звездного» тхыгъэм. Апхуэдэу щIэсщIыным и Iуэхур щхьэхуэщ. Ауэ мурад лъэпкъ сиIэкъым мы тхыгъэр зи IэдакъэщIэкIхэм я щIэр згъэпудыну. Сызыхуейр лIо-тIэ? Си къалэну солъытэж авторитIыр зыщымыгъуазэ гуэрхэм тхылъеджэхэр нэхьыфIыIуэу хэзгъэгъуэзэну, сыту жыпIэмэ куэдым къащыхьункIэ мэхьу тхыгъэр зытепсэлъыхьыр илъэсищэ зыбжанэ и пэкIэ къэхьуауэ. КъыфIэбгъэкIмэ, Iуэхум хьумыщIыкIмэ, Котляровхэ зи гугъу къытхуащI мывэ джейхэр (мегалитхэр) ижь-ижьыж лъэхъэнэхэм (ди эрэм и пэкIэ къриубыдэ илъэс минищ, минитIхэм) я щIэину къыпщыхьункIэ зыхуэIуа щыIэкъым. Сыт щхьэкIэ? Псалъалъэхэм, энциклопедиехэм зэритымкIи, ди нарт хьыбархэм къызэрыхэщымкIи, зи гугъу тцIа зэманьжхэм щыгъуэ а мывэ джей абрагъуэхэр къагъэсэбэпурэ ящIу шытащ чэщанэхэр, зи хьэдащхьэхэр ягъэлапIэхэм я кхьэлэгъунэхэр, нарт хьыбархэм дызыщрихьэлIэ испыхэм я унэ сыт хуэдэхэр. Ахэр зэманьж дьдэхэмкIэ дыIэбэжмэщ.

Котляровхэ зи гугъу къытхуащIхэр къэпщIэн папщIэ апхуэдизу жыжьэ ущIызэIэбэкIыжыни, жыжьэ ущIэкIуэни щыIэкъым. АитIум я «Мегалиты Звездного» тхыгъэм къыщыгъэлъэгъуахэр природэ IэщIагъэкъым икIи дунейм и къэхьукъащIэхэм я Iэужькъым. Мариерэ Викторрэ я тхылъым куэдрэ ущрохьэлIэ мифологие хуэмэбжыымэ нэщанэхэр зыхэплъагъуэ тхыгъэхэм. Абыхэми пфIэгъэщIэгъуэну, удахьэхьыу укъоджэ. Ауэ, иджыри къытызогъээзжри, нэрыгъ сщIа «Мегалиты Звездного» жыхуиIэр зытепсэлъыхьхэр ди лъэхъэнэм и зы лIы ныбжьыфIым къотIасэ. Ахэр зи Iэужьри лIэщIыгъуэ кIуам псэуа ди цIыхухэращ. ЩIыпIэкIэ къапщтэмэ, зыхуэзэр ди Щхьэлыкъуэшхуэ псыщхьэм и Iэшэлашэхэращ. Си сабиигъуэхэм щыгъуэ а щIыпIэм дызэреджэу щытар Учхозщ. Ар зыер ди еджапIэ нэхьыж дьдэхэм ящыщу Налшык къалэ дэта мэкъумэш техникумырат. Абы щIэсхэр IэщIагъэ зыхуеджэм щыхурагъасэу цагъэлажьэр а щIыпIэм цыIэ учхозырат (учебнэ хозыствэ).

Ди нэхьыжхэм срагъусэу, сэ абы куэдрэ сыщылэжьащ: гъэмахуэм чийлъэрыкIуэ тхурт, щIымахуэм дымэзщIэсу пхьэ пыдупщIырт, ахэр сажнэурэ зэтетлъхьэжырт. Пэжыр жысIэнщи, зауэ нэужь илъэс хьэлъэхэм абы ахьшэ хьарзынэ къыщылэжьырт.

Нэхъ иужькIи гу цIыкIурэ Iэжьэ цIыкIукIэ куэдрэ дыкIуащ а учхозым – пхьэ, чы-бжэгъу къытшырт. Мэзыр пхьэщхьэмьщхьэкIэ къулейти, тцэну абы къыщIэдмышыр укIуэдыжт: кхьужь, мы, зэрыджэ, пхьэгуль, къушхьэмьшхь...

А псоми сыщIытепсэлъыхьыраш: зауэ нэужь лъэхъэнэхэм а Щхьэлыкъуэшхуэ аузым мифымэ зыщыу мывэ джей абрагъуэхэм къыхэщIыкIа ухуэныгъэхэр зэрыщымыIамкIэ си ныбжьым иту псэужхэри сэри щыхьэт дыхьуфынуш.

«Мы щIыпIэхэр, псом хуэмыдэу гъэмахуэм деж, нэри псэри яхьу дахэщэ...» – ятх авторитIым. Ар пэжщ икIи абыкIэ сыарэзыщ.

АдэкIэ-щэ? КъэхутаIуэхэр къегъэувыIэ лъэпощхьэпо къахуэхьуу гъуэгум телъ мывэ гъэщIэгъуэным. «Абы метр ныкъуэм щIигъун и

лбагагъщ. Ихъуреягъым метррэ ныкъуэрэ кьиубыдынщ, – жаІэ. – КыпфІэщІынщ ар цІыхуІэ ІэщІагъэу. Щхъэл мывэхэм ещхьыркъабзэщ...»

«КыпфІэщІын» икІи «ещхьыркъабзэ» къудейкъым, зи узри зи лажъэри кІуэдын къэхутакуэ тельдыжитІ – зи гугъу фщІыр зи зэхуэдитІыр гуэуда щхъэл мывэщ. Ар хэзыхагъэнри зи дуней гъащІэр щхъэлхэмрэ щхъэл мывэхэмрэ епхауэ псэуа си къуажэгъухэу Щэнбей Муратт е Куэшмэн Къесынт. Тебгъэчыныхьыпэмэ, Мурату кыщІэкІынщ – абы щхъэл мывэхэр хэынри и ІэщІагъэт. Ар псоми ящІэрт.

«А мывэм пэмыжыжъэу псы цІыкІу йожэх. Ари щыхъат тохъуэ мывэ абрагъуэм цІыхуІэ зэрелусагъэну. Ауэ жылагъуэ нэхъ гъунэгъу дыдэм километритхукІэ пэжыжъэу бгыщхъэм щхъэл щІитын хуеяр лІо?» – щІоупщІэ авторхэр.

Абы и жэуап пэжым дыхуейуэ кыщІэслыгътэращ. ЗэрыжысІащи, а учхозым шагъахъэу шытахэри Щхъэлыкъуэшхуэ псыщхъэм щхъэл те-тауи зыщІэжхэр нобэ мащІэ дыдэ хъуащ. И чэзур къэсмэ, а мащІэхэри дыщІэжынукъым. Котляровхэ я тхылъым кІуэдыж иІэкъым. Апхуэдэу шыщыткІэ, ильэсищэхэр дэкІа нэужыи кытщІэхъуэну щІэблэм, атІэми щхъэлыкъуэдэсхэм, ящІапхъэу кысщохъу Мариерэ Викторрэ мифологие хуэмэбжымафэ зраплъ щхъэл мывэри шэч кызытрахъэ щхъэлри зищІысыр. Абы и пэжыпІэр ямыщІэмэ, кытщІэхъуэнухэр шыуэ зэпыту екІуэкІынкІэ мэхъу.

Ди къуажэщІэр кызытекІам ехъэлІауэ Іэджи ятхащ икІи жаІащ: щхъэлхэмрэ щхъэл мывэхэмрэ зи хъушэ къуэ, псыхъуэ...

ГурыІуэгъуэщ: гъавэ уиІэкІэ зэфІэкІыркъым – ар зэрыпхъэжын, зэрыбужыгъын щхъэлхэри уимыІэу хъунукъым. Пасэ зэманхэм ахэр зэрагъэлэжъэну къагъэсэбэпыр псырат. Ди къуажэм пситІкІэ Алыхьыркъыхуэупсат: Щхъэлыкъуэшхуи ЩхъэлыкъуэцІыкІуи диІэт. Щхъэлхэр щІынри зехъэнри мытынши, Щэнбейхэрэ Куэшмэнхэрэ а Іуэхум хуэлэкІуэлякІуэти, я щхъэлхэр цІэрыІуэт. Ауэ кьурш лъапэхэм кысщэжъа псы уэрхэр къуажэм къэсыху хуэм хъурт, щІымахуэм щтырт. ЦІыхум щІымахуэм шхэн шагъэтыжынт? Физикэм хащІыкІ щымыІэми, дуней и пІалъэ зыщІэ щхъэлылІхэм ящІэр лІот? Щхъэлхэр шащІырт псыр шыуэр, ауэ щыхъукІэ, щымыщтыгъуафІэ бгылгъэ щІыпІэхэм. Си нэкІэ слъэгъуа къудейм кысщымынэу, сэри Іэджэрэ сысхъэжащ Куэшмэн Къесынрэ Щэнбей Муратрэ бгы лъапэхэм щІэту Щхъэлыкъуэшхуащхъэ тращІыхъауэ шыта щхъэлхэм. Абыхэм къекІуалІэр ди къуажэдэсхэм я закъуэтэкъым – а кудейм къэдза жылагъуэу хъуар щыхъэжэр ахэрат. ВыгукІи, шыгукІи, шыд уанэкІи, дамащхъэкІи гъавэшхуэ кърашалІэрт, кърахъэлІэрт а щхъэлхэм. ЦІыхур апхуэдизкІэ Іувти, чэзур кытлгъымысурэ жэщхэсу дыщІэІэн хуейуэ кысщытхудэкІ куэдрэ къэхурт. Ауэ а щхъэлхэр зыщІахэм, зэяхэм дэ кытхуащІэу шыта Іуэхутхъэбзэр пхуэмыпшыныжыным хуэдизщ. Ари цІыхум ящІэн, Котляровхи нэгъуэщІ Іэджи зыщымыгъуазащэ «щэху гуэрхэри» нахуэ къэсщІын пащІэщ «Мегалиты Звездного» тхыгъэм нэхъ сыкыщІытеувыІар.

Псалгъэм пащІэ, сызытепсэлгъыхъ мы тхыгъэм и авторхэм я гугъу тщІыххэнкымы, ди къуажэ куэд кыдэпшыжынкъым мо щхъэлхэр зэяхэм я щхъэм насыпыншагъэшхуэ кърикІуауэ зэрыщытар зыщІэну. Нэмыщэхэм дыщаІыгъа лъэхъэнэм хиубыда щІымахуэ зэманым (мазитІым нэблагъэм!) ди цІыхухэм шхэн шагъэтыжын хуея нэхъей, Къесыни Мурати

зэрагъэкъуэншар лЮт? «Е!мэ, е! Нэмыцэхэм дыщаубыдам фи щхьэл-хэр вгъэхъэжаш!» – жа!эри, лИтГыр ягъэсысу, хьэлупс ящЮ щ!адзащ. Куэшмэн зэрыбыныр ирашри, Къэсыни и щхьэгъусэри щ!ып!э жыжьэхэм щыл!эжаш...

Ахэращ Котляровхэ зи лъэужь техьа, ауэ зищ!ысыр тэмэму кьахуэмыщ!эу щхьэл мывафэ зраплъа, «джафабзэу упса мывэ гъэщ!эгъуэным» и Юэхур зэрыщытыр.

Псэук!э дахашэ зи!а учхоздэсхэм, дауи, яхэтыж хъункъым Куэшмэнхэ я щхьэлым щыхъэжаи ар зэрыщы!ар зыщ!эжи. Ауэ абы и лъэужьхэм я закъуэкъым Мариерэ Викторрэ а щ!ып!эхэм щалъэгъуахэр. Мывэ джей абрагъуэхэм къыхэщ!ык!а ухуэныгъэ гъэщ!эгъуэнхэми ирихьэл!аш ахэр. Мис ахэр зищ!ысыр авторхэм къащ!эфын хуеяуэ къытщохъу. Абыи т!эк!у кыитеувы!эпхъэу собж, сыту жып!эмэ а мывэ джейхэр советскэ тхыдэм и напэк!уэц!хэм щыщц.

Дуней дахагъри къулеигъэри зыдэль ди Щхьэлыкъуэшхуащхьэ аузыр дыдымеиж мэхъу л!эщ!ыгъуэ к!уам и тхущ! гъэм и к!эхэм деж – а щ!ып!эхэр советыздэхэм хэщ!ап!э ящ!и. Ди Щхьэлыкъуэшхуэ псыр мывэ блын лъагит!ым щыдаубыдащ абдеж. А блын лъэщхэр щ!эбуду зыщыбгъэбыдэну, сыт хуэдэ !эщэри щыпхъумэну хуэдэ гъуэтыгъуейт. Ди советыздэхэм ящ!ари арагъэнщ. Дэ учхозым топуэгъуэк!э драмыгъэк!уэл!эж дэнэ къэна, а бгыщхьэхэм, мэзыщхьэхэм къуалэбзу къыщхьэщыльэтамэ, америкэ шпиону къалъытэу къраудыхыныр бетэмалт. Ауэ а Америкэ дыдэм и радиохэм къатхэм щэхуу (нахуэу хъунутэкъым!) дак!эщ!эдэ!ухьмэ, зэхэтххэм ди щхьэфэцым зыкърагъэ!этырт: абыхэмк!э къатщ!эрт Щхьэлыкъуэшхуащхьэ аузым советыздэхэм дащ!ыхьа быдап!эхэм щ!а!ыгъ !эщэ лъэщхэм «псалъэу щ!адзэмэ», абы шынагъуэу кърик!уэныр зэрыгъунапкъэншэр. Ат!эми, а куйем щыпсэухэмк!э...

Ар хъыбар к!ыхьщ. Совет Союзыр къутэжа нэужь, Тхьэм и шыкурк!э, а шынагъуэхэми к!э ягъуэтащ. Згъэнэхуэну сызыхуейр л!о-т!э? Упщ!э щ!эщхьуркъым, жа!э. Зи гугъу сщ!ы мывэ джей абрагъуэхэм къыхэщ!ык!а ухуэныгъэхэр зищ!ысым щ!эупщ!эн хуеящ авторхэр. Иджы ятхыр плъагъурккъэ: «Зэман жыжьэхэм щыгъуэ мыбдеж щы!ар л!о? Зыгуэр щы!эххауэ жып!энри гугъущ... А мывэ блынхэр зэрызэтелъхьа щ!ык!эм щэху гуэрхэр хэлъщ. Ахэр апхуэдизк!э зэгъэк!уауэ зэупсеяси, я зэхуакум сэдзэр пхудэгъэк!ынкъым. Сыт хуэдизк!э демьгупсысами, ди нэгу кытхуц!эгъэхьакъым мыбдеж быдап!э щытауэ. Л!от апхуэдэ быдап!э щ!эпщ!ынури, абы хуейри хэтыт? Нэхьыщхьэращи, хэт ик!и сыт хуэдэ механизмэхэмрэ къарухэмрэ ирахьэл!а ар щаухуам? – жа!эу щ!оупщ!эхэри, адэк!э абы и жэуапыр езыхэм иратыж: – Зи къарур ин природэм и закъуэщ а мывэ абрагъуэхэр зыгъэхъеифу зыгъэзэфынури зищ!ысыр мыгуры!уэгъуэ а ухуэныгъэ гъэщ!эгъуэныр зи !эужьынк!э хъунри...»

Иджыри кытызогъэзэжри, упщ!э щ!эщхьуркъым. Зауэл! къомри !эщэ лъэщхэри къыдашыжа пэтми, Учхозк!э дызэдэжэу щыта, иужьк!э Налшык-20, «Звезднэ» хъуам къыдэнагъэнт мывэ джей абрагъуэхэри абыхэм къыхэщ!ык!а ухуэныгъэ лъэщ гъэщ!эгъуэнхэри природэ !эщ!агъуэ зэрыщымытыр зыщ!эж гуэрхэр, ат!э дуней псор зи !эщэхэмрэ зи техникэмк!э зыгъэгулэзу къаруушхуэ зыбгъэдэлъа советскэдзэхэм зэращ!эиныр. Арщхьэк!э...

Котляровхэ я тхыль дэгъуэм сытепсалъыхьмэ, хуэфашэ псалъэ гуапэ лъызгъэс сф!эщ!урэ (абы нэхъыбэжи нэхъыф!ыжи зэрыхуэфашэм

шэч кыытесхьэркыым), мафIэм и гъунэгъу лыр мажъэ, жи, си гукъеуэ тIэкIури кыыщIыжысIар авторитIым зи гугъу ящIхэм я щхьэтепхъуэр мащIэу тесIэтыкIын папщIэщ: ди Щхьэлыкъуэшхуэ псыщхьэм щыIахэмрэ щекIуэкIахэмрэ мифологие нэщэнэ ятелъу тхыдэм кыыхэмынэмэ нэхъ сфIэзахуэу аращ.

Щыуагъэ зыIэщIэмыкIыр зымыщIэIаращ, жаIэ. Мариерэ Викторрэ лэжыгыэшхуэ икIи IуэхуфI куэд ящIэри, «Таинственная Кабардино-Балкария» тхылъым и ужъым нэхъыфIыжи нэхъыбэжи кърикIуэну си гуапэщ.

ЕЛГЪЭР Кашиф.

Культурэм и лъахэм

БАБЫГУЕЙ Залинэ

«Дунеижьыр кӀуэцӀрыкӀыбжэщ»

ӀутӀыж Борис и усыгӀэхэм теухуа гупсысэхэр

АдыгӀэ тхакӀуэ, усакӀуэ, драматург цӀэрыӀуэ ӀутӀыж Борис 1940 гӀэм октябрым и 15-м ШӀэрӀдж районым хыхӀэ ЗӀрӀэгъыж къуажэм къыщальхуащ. КъуажӀэ курым еджапӀэр къиуха нӀужь, ар КӀБКӀУ-м щӀтӀысхьащ адыгӀэбзӀэмрӀэ литературӀэмрӀэ хуеджӀну. Университетым къыщӀашри, илӀэсищкӀэ дзӀэм къулыкӀуэ щӀищӀащ. КъигӀгӀэзӀэжу университетыр къиухьжа нӀужь, Тбилиси кӀуэри аспирантурӀэм ще-джащ и кандидат лӀэжьыгӀэри абы щӀыпхигӀгӀащ. 1968 гӀэм щегӀгӀэжъауэ ӀутӀыжыр КӀэбӀрдей-БалъкӀэр щӀӀэныгӀгӀэ-кӀгӀухуакӀуэ институтым щӀылӀжъащ. ИлӀгӀэс зыбжанӀкӀэ ар щылащ егӀгӀэджакӀуэхэм я щӀӀэныгӀгӀэм щыхагӀахьуэ институтми. 1991 гӀэм «Ӏуащхьэмахуэ» журналым и редактор нӀхьыщхьӀэу хахри, дунейм ехыжыху (2008 гӀэ, октябрым и 28) а кӀалӀэн мытыншыр игӀгӀэзӀащ.

ӀутӀыж Борис тхылӀеджӀэхэм нӀхь къызӀэрацӀыхуар и пьесӀэхэмкӀащ. «ТыргӀгӀэтауэ» трагедием къытращӀыкӀа спектаклыр зӀрагӀгӀэуврӀэ зӀманьфӀ дӀкӀауэ, мыпхуэдӀу итхыгӀат КӀурашын БетӀал: «МыкӀуэдыжын фӀыщӀӀэрӀэ щытхьурӀэ «ТыргӀгӀэтауэ» спектаклым къыхуихьащ ди театрым... Ар шагӀгӀэлагӀгӀуэкӀэ, къуажӀэри жылӀэри автобусхэмкӀэ кӀекӀуалӀэрт...»

ИлӀгӀэс тӀощӀырыпщӀым къриубыдӀу ӀутӀыжым итхащ лӀӀапкӀ драматургиер зыӀгӀта, зыгӀгӀэбжъыфӀа пьесӀэ зыбжанӀэ. АхӀэр гупитӀу бгуэщ хьунуц: зыр трагедиехӀэрщ («ТыргӀгӀэтауэ», «ДамӀэлей», «ЛъыгӀгӀажӀэ жӀэщ», «Кушыкупщ»), етӀуанӀэр комедиехӀэрщ («ГушыӀӀэ махуэ апщий», «ГушыӀӀэр гушыӀӀэщ», «ЖьӀэмыгӀуэ – АфрикӀэм», «ГуащӀэмьдӀэхьӀэблӀэ», «ХьӀэцацӀэ дахащӀэ», «ДыкӀуэм-дыкӀуэурӀэ», «Дунейр театрщ»). КӀурашын БетӀал ӀутӀыжым и пьесӀэхэм адӀкӀи мыпхуэдӀу гуапӀу топсӀӀыыхь: «ШортӀэн АскӀербийрӀэ АкъсырӀэ ЗалымхьанрӀэ я лӀӀэужьым ирикӀуэурӀэ, ӀутӀыж Борис езым и гьуэгу иубзыхужри, ди драматургиер ипӀкӀэ игӀгӀэкӀуэтӀащ, жанр и лӀӀэныкӀуэкӀи хьӀлӀэмэтлажьӀуэ зригӀгӀэужьащ, иджыри кӀӀэсыхуекӀэ щымыла образыщӀӀэхэр къигӀгӀэлӀгӀгӀуащ». КӀурашыным и гупсысӀэхэм мыпхуэдӀу

кыпешэ Къэжэр Хъэмиди: «... лутыжым и усэхэр, и пьесэхэр дэнэ къэна, и публицистикэр кыуымылъытэмэ, иужьрей илъэс 30-40-м ди литературэр зыхуэдэ хъуар тэмэму уи нэгү кыпхушцлэгъэхъэнуктым».

Усаклуэр зэбгъэцлэхуну ухуеймэ, ар кыщальхуа щыплэр зэгъэ-лъагъу, жалэ. Пэжу, ар сыт шыгъуи пхузэфлэклын лүэхуу щыткъым. Псалъэм папщлэ, Тагор и хъэтырклэ Индием, Шекспир и хъэтырклэ Англием, Гете и хъэтырклэ Германием умыклуэфынри хэлъщ. Ауэ укымыгъэпцлэжыну лэмал телъыджэ щылэщ: усаклуэр зэбгъэцлэхуну ухуеймэ, абы итхэхэр гүпсэхуу щлэджык!

Атлэ, сыт зыхэпщлэр икли узригъэгүпсысыр лутыж Борис и тхыгъэхэм ущеджэклэ е кытебгъээжурэ щыщлэбджыкыжклэ? Трагедие, комедие, новеллэ е усэ дэнэ къэна, Борис и статьямыи цызыхыбошцлэ ар хэкулл, хэкупсэ зыхужалэ цыху телъыджэхэм ящыцу зэрыщытар. лутыжыр сыт шыгъуи набдзэгубдзаплъэу иропллэж лъэпкъым и тхыдэм, абы и нэгү щлэкла къэхъуакъашцлэхэм, игъэвахэм ящыц зымащли имыгъэхухыткъуэн и мураду. Ар кууэ клуэцпропллэ къэзыухъуреихъ гъащлэм, и нэгү щлэклым лейрэ фыуэ кыщыхутэр пэжым кыхыщыкыла тэрзэ телъыджэ гуэрклэ зэпишэчын нэхъей. А псом щыхэтри кызыхэкыла и лъэпкъыр лъэпкъ хуэдэу кыызэтэнэн, абы и бзэмрэ и хабзэмрэ флэмыклуэдын, кытщлэхуэу щлэблэр я адэжхэм яхуэфэщэн хуэдэу гъэсэн папщлэщ. А лүэхугъуэхэм ящыц дэтхэнэри апхуэдизклэ кууц, щхъэпэщи, зылл е литл къарукли пхуэмылэтынщ. Апхуэдэу щытми, а псори лутыжым зыхуей хуигъээзэну къалэн зыхуищыжами ярейт, апхуэдизу тклийуэ, псэемыблэжу абы пэщлэтти. Ар щыболъагъу лутыжым «Усаклуэ» зыфлища тхыгъэми:

*Матхэ, гъатхэ узэуу и гур зэлухауэ!
Матхэ, гугъэ нэхухэр цлэхум яхуищлауэ!..
Ящымыщ ар лъалуэхэм,
Фэрыщл жылэдалуэхэм.
Къулыкъушцлэкъу жъантлаклуэхэм,
Мылькы хъэрэмклэ налуэхэм.
Ар зи напэ емыщэжщ,
Гугъэ ищлмэ – щлэмыгъуэжщ.
Зэхуихъэскъым щлэхъ жьгъей.
Хуэпшиями мы дунейр,
Къулеягъыу ар зыхуейр
Пэжым хуэзэр аркъудейщ...
Мис апхуэдэ тхэтмэ – ар Усаклуэщ.
Адрейхэр псори дыпсэлъаклуэщ...*

лутыж Борис и тхыгъэхэр щыхъэт зэрытэхуэуэщи, абы и усэхэм цызыхуигъэувыжауэ щыта и мурадхэр къэхуэллащ. Ар щыусаклуэр усэ щитхым и закъуэтэкъым. И цыхушцыкыла еллытауи, къэзыухъуреихъ гъащлэм зэрыхушцытамкли, и хъэл-щэнкли, цлэхум зэрахэтам, ныбжьэгъухэм зэрахушцытам телщыкыми – сыт и лъэныкыуэкли абы къилэжырт усаклуэ цлэ лъаплэр. Апхуэдэ къабзэу ар усаклуэт трагедие, комедие, новеллэ, эссе е нэгъуэщл жанр гуэрым зыщыхуигъазэм дежи. лутыжым и тхыгъэ псори зы тхылъу уи нэгү кыщлэбгъэхъэмэ, ар нэхъ зэбгъэщхъ хъунур зы лъабжьэ зилэ, зи къудамэ псори зы кумылэклэ зэпыщла жыг абрагъуэрщ. лутыжым итха псори зэрылыгъщ, зыр зым дэнэхуу, зыр зым дэбжьыфлэу, зыр адрейхэм къапыгъэщхъэхуэуэ уи

нэгу кыпхущлэмыгъэхъэу. Апхуэдэу щытми, лутыжым и творчествэм и гугъу щашккэ, нэхъыбэу зытепсэлъыхъ хабзэр и драматургиерщ, и усэхэр нэхъ гулътэншэу къанэу. Абы кыыхэккыуи иккыккэ гуапэщ иужь зэманым а щытыккэм зэрызыхъуэжар. Ар зи фыщлэхэм ящыщщ цлэныгъэлл цлэрыуэ, профессор Баклуу Хъанджэрий. лутыжым и творчествэм теухуауэ абы итха тхылъым кыщызыщщ иубыдащ Борис и усыгъэхэри, и прозэри, и драматургиери, сурэтхэри. Къэжэр Хъэмид и тхыгъэ мыинми кыхощ Борис и дэтхэнэ лэжыгъэри езы лутыж Борис хуэфэщэжыну зэрыщытар.

Дэ дызэрелптымккэ, лутыж Борис и усыгъэхэр ллэужыгъуиуу бгуэш хъунууц:

Лъагъуныгъэ усэхэр. «Лъагъуныгъэ» псалъэм и мыхъэнэр иккыккэ бгъуфлэщ: мы ллэужыгъуэм хохъэ гухэлъ усэхэм («интимнэ лирикэ» жыхуалэм) я мызакъуэу, лъахэм, ныбжьэгъугъэм, дахагъэм, уафэм, цылъэм, гуапагъэм, нэгъуэщл куэдми ятеухуа усэхэр.

Сонетхэр. Сонетхэм я мызакъуэу, мыбы хохъэ, зэрыжалэщи, зыхэщлэм нэхърэ зэхэщылкым нэхъ епха усэхэр.

Гуапагъэрэ гушылккэ псыхъа хъуэхуэ шаржхэр. Ахэр пкыыгъуэ-пкыыгъуэу зэтопщылк, пкыыгъуэ къэсккэ езым и нэщэнэ щхъэхуэ илэжщ.

Езы Борис и псалъэккэ жытлэнщи, «Поэзием и дахагъэ псор акыылым кыыхуэщлэккыуэнуккым... Поэзиер кыызэрахутэр гуккэщ. Гум кыыхуэбжккым. Кыыхуэпщккым. Шэчыккэ ищлэрккым. Гум зыхищлэу арккыудейщ... Уэ плъэккэмэ, къэпщ гур зэрыхъуапсэм и инагъыр! Нэр зэрыхъуэпсккым и лъэщагъыр! Гуккэккыж нэхухэм я хъэлъагъыр! Поэзиер яхуэмыуэтэщл гурщ. Гъащлэм и лфлагъым кыщлэхузыккэ телъыджэщ».

лутыж Борис кызыхуалъхуар дахагъэм хуэусэнырт. Ауэ дахагъэ жыхуэтлэжыр сыт? Ар псоми кыдолъыхъуэ. Арщхъэккэ... дахагъэр щымылэххэмэ-щл!

Хъэуэ! Щылэщ, щылэщ а Дахагъэр. Ауэ, щылэ щхъэккэ, ар къэбгъуэ-тыныр (къэплъагъуныр)... Ар – уэращ зэлъытар:

*Уи гущлэм исмэ псэ щылагъэр,
Къоубзэу щытми, кыихужыф.
Итлэнэ уи гур къэлпсэлъэнууц:
«Зэрыдахащэ мы дунейр!»...
Ккэпщылптым модэ нэр дэкуатэу
Блэккэ хъыджэбзым...*

Ар гурыуэгъуэщ – хъыджэбз зи щлалэгъуэр сыт щыгъуи дахэщ. Аращ «нэр щыдэкуатэри, илъагъумккэ зыщлшымгъэнщлри».

Усаккыуэр абдеж кыщыувылэжырккым, зы щапхъэм адреир кыккэллэхъ, етлэнэм ещанэр кыккэллэхъуэ... Ауэ а щапхъэхэр зы лъэныккыуэ пыухыккэ гуэрымккэ эккэллэхъуэужуу щуивыккырккым. Усаккыуэм къегъэсэбэп кинематографыр нэхъ зыхуэлэзэ лэмал телъыджэ, иккэ абы и фыгъэккэ зэм ищхъэккэ удэплъейуэ, зэми илъабжьэккэ уккэпллэхъуу, ещанэми уи хъуреягъыр кыуупллэхъуу кыпфлэгъэщл:

*Е мо плыжь блэккыр! Мо шы хъуаккыуэр!
Мо тхъэмпэр! Мо хъэпшыр щлэпхъуар!
Мо пшэ лэрамэр! Мо узщхъ кыаккыуэр!
Мо сабий джэуэр! Мо щхъэц тхъуар!*

Хэлэтыкла наггышэхэм мыбдеж къалэнышхуэ щагъэзащлэ: сатыр къэс тлуэ зэпыудащ, пыудахуэ къэси езым и хэлэтыкла наггышэ илэжщ. Ардыдэмкли усаклуэм уи нэгү къыщлөгъэхъэ: лирическэ лыхъужьыр сатыр къэс къыхэмыклииклыу хъуркъым, дунейм щикъухъа дахагъэр кууушэу зэрызыхищлэм и тэмакъыр щригъэубыдыклыу, жьы имыгъуэтым нэхъей. Мы сатырхэм къеджэри, езым гу лъимытэжу, апхуэдэ шытыклэм йоувэ.

Нэм къылуимыдзэу нэгъуэщли хэлъщ мы иужьрей сатыриплым. Пэжу, хэти арэзы техъуэнщ: шыр зэрыхъуаклуэм, хъэпшырыр зэрыщлэпхъуэм, сабийр зэрыджэгум, ещхьыркъабзэуи, тхъэмпэм, пшэ лэрамэм е уэш къаклуэм поэзие, дахагъэ хэплъэгъуэну зыри хуэуакъым. Ауэ «ллыжь блэклимрэ» «щхъэц тхъуамрэ» дахагъэм я луэху хэлъу плэрэ? Ахэр жьыгъэм я дамыгъэкъэ? Арщхъэклэ, жьыгъэми дахагъэ хэлъщ, желэ усаклуэм, уэ ар къэплъагъуф закъуэмэ.

лутыж Борис и лирическэ лыхъужьыр хуиту шыбауэр, абы дэрэ-жэгъуэ щигъуэтыр плащлэу еклуэсэх Шэрэджьыкы шыхэплъэм, «къурш щымхэм» шахудэплъейм, «мэз инхэм» шахэплъэм дежщ. Икли усаклуэм нэлурыту дегъэлгагъу щлэмычэу и нэлэ зытет Дахагъэм и лъапсэр – «жэнэт щыналъэ», «Пщыхъэплэ лэфл» зыхужилэ ди лъахэ уардэр. Ауэ гъащлэр дыгъэпс защлэу зэхэхуэнакъым, абы шыкуэдщ лъэпощхъэпохэри. Арщхъэклэ, усаклуэм абыхэм зригъэлъахъэркъым. Дахэрылтыхъуэу, жьыжъэрыгупсысэу зэрышытырщ, дауи, къару къезытыр. Къэтхьынти лутыжым нэхъ пасэу итхэхэм ящыщ «А пщэдджыжьым...» усэр:

*Зэрэгъыжыр нэбэнэушэт.
И лэфыплэм пщыхъыр нэсат,
Нанэ гуапэу сыкъыгъэушу,
Бом ди шыгъуэр къыщыщлэсшам.
Гуэншэрыкъыр хуэпапцлэ мащлэм,
Гъэмахуэмэ клэрихт шабийм,
Дыжь джэдыгур пкъым къедэхащлэрт,
Пщэдджыжьри лэжъаклуэ фийт!..
Кхъужьей пхъашэр зи лэжъэ джабэм
Шыгъуэ клэщлыр хузогъэклуэм.
Пщэдджыжь пшэплъыр телъу си наплэм,
Бжей мэзышхуэм хузоунэт!..
А пщэдджыжьым си сабиигъуэт,
А зманым дагъуэр и куэдт,
Ауэ куэдрэ, гъуэбжэгъуэщ дахэу,
Балигъ лъахэм ар щхъэщолъэт.*

Нобэрей ныбжьыщлэхэм, дауи, хашлыкыр мащлэщ Борис и саби-игъуэр зытехуа зманым. Мы усэми абы шылбысар зы сатыр закъуэщ: «А зманым дагъуэр и куэдт...» Сатыр 15 хъу усэм шыщу зы сатыр закъуэ! Ауэ сыту куэд къыззациубыдэрэ а сатырым! Сыту мыгъуагъэ куэди и щыбагъ къыдэт! Итлани, ахэр хъымплар имыщл нэхъей, зы сатыр закъуэклэ а псоми жэуап ярет, адрей сатырхэр зытриухуэр нэгъуэщлщ – ллыгъэрэ гушхуэныгъэклэ гъэнщла хъыбарщ. Нэпси хэплъагъуэркъым, щэлэу гуэрым и макъи шызэхэпхыркъым усэм. Абыхэм хуэхейщ зман дьджым къыхуигъэфэща къалэн хъэлъэм, зэрыжалэщи, ллы хуэдэу лущла сабийр. Мы усэм къыхэщри нарт эпосымрэ адыгэ хъыбарыжьхэм-

рэ щлапкля ныбжыщлэм и образ гурыхьщ. Абы и сабиигуэм и нэгу щлэклэ лъэхъэнэ хьэлъэм «шыугъэу» хэлъа псори клэрегъэщэщыжри, и «лэфыр» клэрыхуншэу кыизэтрэнэ, нэхьыфл кыизэрыпэллээр и флэщ зэрыхъум и щыхъэту. Аращ «Ауэ куэдрэ, гуэбжэгъуэщ дахэу, балигъ лъахэм ар щхьэщолъэт» – щыжилэклэ, усакуэм и псалъэхэм шэч кыищытыумыхьэр.

Щлэщыгуэщ лутыж Борис и гухэлъ усэхэри. Абыхэм щлэдзаплэ яхуэхъуар «Си Дахэнагуэ» усэ гупырщ. Гъэщлэгъуэнщ ахэр усакуэм прозэклэ зэрызэпищлар. Пэжу, апхуэдэ прозэри мыусэу жылэгъуейщ:

*«Уэмрэ щлымрэ я зэхуакум макъ бжыгъэншэхэр щызэрызохъэ!
А макъ куэдыклейм ящыщу зэгуэгъухэр, кыизэхуигъэщлахэр къэ-
зыхутэр усакуэхэрщ. Абыхэм макъ зэгуэгъухэр къагъуэт. Макъ
кыизэхуигъэщлахэр зэрашаллэ... Макъ кыизэхуигъэщла зэрыгъуэтыж-
хэр зозэгъ. Макъ кыизэхуигъэщла зэрыгъуэтыжхэр къогагъэри, пыш-
нальэ дахэ къагъэщл...»*

Дахэнагуэ хьэщыкъ хуэхъуа лиричэскэ лыхъужьыр, зи щлалэгъуэ дахэр, дауи, узэхъуэпсэнщ. Зэрыхабзэуи, абы и акъылри, и гупсысэри зытеухуар фыуэ илъагъурщ. «Ущызмылъагъуми усщлыгъуш», – желэ абы. Дахэрэ гуапэу мы дунейм тет псом хильагъуэри зыми хуэмьдэн и мыгъуэ закъуэм и сурэтщ:

*Мазэр изогъэщхьыр уи напэм,
Пшэхэр – уи щлафэ щабэм,
Дыгъэм и бзийхэр – уи щхьэцым,
Уафэм и хъуэпсклхэр – уи набдзэм,
Хъуар – уи лубахъэ гурыхьым,
Лэгъуыкьур – уи бгъэ къэухьым...*

Зэрытлъагъуши, щлалэщлэм, – романтикхэм я хьэлэу, – лъагъуныгъэри лъагъуныгъэ зыхуищла и мыгъуэ дахашэри адэ лъагъуэ, вагъуэхэм лъэлэсрэ хужыплэн хуэдизу, елэт.

Лутыжым и лиричэскэ лыхъужь зи гур лъагъуныгъэм илыгъыр кыизэрымыклуэу хуэжумартщ и пщашэм: дахэм я нэхъ дахэжыр абы хуегъэфашэ, флым и флыжымклэ абы хуоупсэ. Итлани псори флэмащлэщ. Аргуэру икли аргуэру нэхъыфлыж, нэхъ дахэж кыигъуэтыну хэтщ – зыми яхимылъхьэ закъуэр нэхъри игъэдэхэн, илэтын мурадклэ:

*Ялуэтэжыуи уэ зэхыумыха
Ауз дахэ гуэр кыищытклухьынщ.
Гухэлъ мэзым дыхэгъуэщыхьынщ.
Псысэ нальэ защлэу зэхэща
Лъагъуныгъэ пщылэм ущлэсшэнщ.*

Усакуэм и тхыгъэхэм мымащлэу ущыхуозэ теплъэгъуэ телъыджэхэми. Мис абыхэм ящыщ зы:

*Ужьэ дахэм хуэдэу зыпшэщлауэ,
Уэ ухэлъщ удзыпцлэм удоплъейри.*

Адыгэм «ужьэм хуэдэщ» зыхужалэр лэпкълъэпкъ лантлэ зэклуж илэхэрщ, апхуэдэу зыхужалэнклэ хъунури бзылъхугъэрщ. Ауэ абыи и

закъуэкъым: адыгэхэм ужьэр псэушхьэ угъурлыуэ, насып къызыдэклуэу къалътэрт, абы къыхэкIки, гъатхэпэм ирихьэлIэу ужьэм улуплъэмэ, илъэс псор пхуэугурлыну жалэрт. А псори щызэхэхуэнащ IутIыжым къыгъэщIа образ дахашэм.

Зэгъэпщэныгъэу щыIэнкIэ хъунум я нэхъ гуаклуэхэр, эпитетрэ метафорэу къыпхуэгупсысынум я нэхъ лъагэмрэ лъапIэмрэ IутIыжым хузэблех лъагъуныгъэм, цIыхум зэ къылъыс хабзэ лъэхъэнэ телъыджэм: «си дуней гъэпщIкIуа», «си гухэлъ пшыналъэ», «гухэлъ хадэ».... АрщхьэкIэ, пасэрейм гу зэрылътати, пэ зилэм кIэ иIэщ. Ди жагъуэ хъу-мышъуми, лъагъуныгъэми мардэ иIэу къыщIокI. Усаклуэм и псалъэхэмкIэ жыпIэмэ,

ЗэблэкIыр гъэхэр...

ЗэблэкIыр гъуэгухэр...

ЗэблэкIыр цIыхухэр...

ЗэблэкIыр нэхэр...

ЗэблэкIыр гухэр...

ЗэблэкIыр гурылътхэр...

ЗэблэкIыр гухэлътхэр...

Зэ зэблэкIахэр зэхуэзэжыркъым, зэфIэкIуэдахэри зэрыгъуэтыжыркъым, аращ усаклуэм и гуауэр къызыхэкIыр: «Мы цIыхум лъысыр сыту мащIэ! Зыхуейри сыту хуабжъу ин!»

Сыт иджы лирическэ лIыхъужьым къыхуэнэжыр? ГукъэкIыжхэрщ:

Къэклуатэ мыдэ, си гупсысэ.

Мы бжыхьэ пшагъуэм къыхэкIуэт.

ЩIалэгъуэ лъахэм къина псысэм

Иджыри мащIэу сыхэгъэт.

Зэгуэрым, пцIэжкъэ, дамэ стету

Сэ уи уафэгум сибгъэтаи.

Гугъэ хужьыпсхэр къат зтету

Уи ауз дахэм къыдэзнаи!

Усаклуэхэм куэд щIауэ къагъэсэбэп мыпхуэдэ къэлэутэкIэр: гъатхэр, дунейм и щIэрэщIэгъуэр, лъагъуныгъэр къыщыуш зэманщ, бжыхьэр, тхьэмпэхэр щыгъуэлэж лъэхъэнэр, лъагъуныгъэми и клуэдыжыгъуэщ. Мыр дыдэр щыдолъагъу IутIыжым и лирикэми. Зи дахашэр, зыми яхимылъхьэ Дахэнагъуэр, зыфIэкIуэда лирическэ лIыхъужьыр къызытехута дунейр пшагъуэбэщ. Иджы ар зэрыува щытыкIэр усаклуэм къегъэлъагъуэ гуимыхуж теплъэгъуэхэмкIэ, зэи зыми игу къэмыкIа зэгъэпщэныгъэхэмкIэ, эпитет щIэщыгъуэхэмкIэ:

Зэшыгъуэ кIыхьым кIапсэу зешэщI.

*Пшагъуэ фагъуэр тегъуэлътхьауэ,
ЩIым и IэфIыр къыщIефыкI.*

*Ныжэбэ жэщым зэгуэпыгъуэ
Щхьэусыгъуэншэр къызозауэ.
Планэпэ псоми дэсщ зэшыгъуэ
Фагъуэ цIыкIу къомым зауцэхуауэ.*

*КъыпфIоцIыр пшагъуэр джэбын гъуабжэу
ЩIылътэ лIам и нэгум ирипхъуэж...*

*Сыроклүэ хуэму гъащлэм схухиш лъагъуэм.
Щлалэгъуэ дахэр хъуащ блэкла зэман...
Къэслъыхъуэурэ щымылэ Дахэнагъуэр,
Сыкъинэжащ сэ уи хъым, Чэзибан.*

Ауэ ар лутыж Борис ещхъкыым. Ещхъкыыми, иужу къэтхъа сатыриплым клэщлү къыклэлъоклүэ мыпхуэди: «Хъэуэ, си Дахэнагъуэ. Сэ сыхуэубыдынкъым а гупсысэ жагъуэм. Сылэщлэклынщ. Къызээнэклынщи, аргуэру сынежьэнщ уи лъыхъуаклүэ...»

«Си Дахэнагъуэми» хуэмыдэжу, лутыж Борис-усаклүэм нэхъыбэ щыхузэфлэklar и медитативнэ, нэгъуэщлү жыплэмэ, кууэ узыгъэгупсысэ лирикэрщ. Абы и хабзэхэм тету гъэпсауэ лутыжым илэщ тхыгъэ телъыджэхэр. Усаклүэм и философскэ лирикэм лъабжъэ хуэхъурейри клүэ пэтми зызыхъуэж дунейрщ, езы Борис и псалъэклэ жытлэнщи:

*Гуцлэгъу, цыхугъэ, напэ, пщлэ нэмыс,
Гуапагъэ, гу къабзагъэ, лъагъуныгъэ...
А псори нобэ зыми имыщлыс
Зи гъуазэ закъуэм дежклэ къулеигъэр.*

Цыхум яку дэлъын хуей цыхугъэр зэман зызыхъуэжым щыхэклуадэм дежи, Борис щлэмычэу зылъыхъуэр пэжыгъэрэ дахагъэрэщ. Щымыгъуэтым деж, и гуцлэр къоузыкл:

*Ауэ сопсэу апхуэдэу –
Си гугъэхэр сплытлү,
Си дыгъэхэр схузу,
Си махуэхэр клүэщлрэ
А клүэщлхэри нэщлү...*

И нэгу щлэклым хуабжъу егъэнэщхъей Борис и лирическэ лыхъужьыр, абы и гур ехуз зэман фиблу зызыхъуэжым:

*Хъугъуэфлыгъуэм хэсми, и жьэр зэтедауэ
Ягъэпсэум сытыр и дуней?...
Ухурамыгъэтрэ узыхуимытыжу
Къэппсэу гъащлэм сытыр и пэрмэн?..*

Тхаклүэр зыгъэплейтей мыпхуэдэ гупсысэхэм пэлэщлэхэр, дауи, куэдщ. Игъащлэклэ псэуным хуэдэу зи напи, нэмыси, цыхугыи къызыфлэмылэхухжэр зэи егупсысырккъым лла нэужьи я цлэр дунейм къызэрытенэнум, я дуней тетыklar я быным я быныжхэм фэепллу къазэрыхуэнэнум. Апхуэдэхэм закъригъэщлэжыну захуигъазэу къыпфлощл Борис итха мыпхуэдэ усэ сатырхэм укъыщеджэклэ:

*Гъэ мелуанхэр зи лэпэрыбжэу
Къахуэмыбжыжыр зи ныбжь Зэман,
Дунеижьыр клүэцлрыкыбжэщ,
Гъащлэу дыбжыр уэрклэ ауанщ.*

А гъащлэ мащлэри бэмплэгъуэу, бэуэгъуэ умыгъуэту епхъэклын хуей хъумэ-щэ? Апхуэдэр Борис зригъэщхъри нэгъуэщл зыгуэрым къыхуэмыгупсысынщ:

*Дунейр бэмплэгъуэкIэ гъэнщIауэ
Къэуэным пэплъэ хулъэ инщ.*

Дунейр зэхэлъщ дыгъуасэрэ нобэу, нобэрэ пцэдейуэ. Зихъуэж зэпытуи къокIуэкI, зэ зыр, зэм нэгъуэщI гуэрыр и щыIу къыдридзейуэ. Ауэ сытым щыгъуи цыIхум дежкIэ нэхъыщхьэр нобэм къэхъурщ. Ар фIы дьдэу къызыгурыIуэ IутIыжыр химыгъаплъэу къанэркъым езыр зыхэпсэукI нобэм и шыфэлIыфэхэм:

*ЦыIхур зыгъэинрэ зыгъэдахэу
Щытыгъахэм дащодыхьэшхыж.
«Напэ нэхърэ – кIапэ!» жызыIахэм
Нэхъ Iуц щымыIауэ къыщIокIыж...*

*ЦыIху цыIкIур цохъур нэхъри нэхъ цыIкIуж
Дуней къутэжым щхьэщыхьа мы гъащIэм.
«СылIа нэужкIэ – удз къремыкIыж!»
ЖызыIэхэм дунейр зыкIзыщхьэ ящIыр.*

«СяужькIэ, хуейми, удзи къремыкI» - псэлъафэр къызэзынэклауэ зытрагъахуэр француз пащтыхь Людовикщ. Ауэ мы псэлъафэр IутIыжым къызэригъэсэбпыр куэд бжыгъэм итуц, гъащIэм апхуэдэу хущытыр иджы куэд зэрыхъур, ахэр икIи быдэу зэрызэрыIыгъыр къригъэлъагъуэу.

ПащIэ Бэчмырзэ жиIэгъащ: «СомкIэ нэхъ лейр дяпцэкIэ макIуэ». Дауи ирехъуи, иджы хуэдэу а зэманым «а сомым» зыкъызэкъуихатэкъым, ауэ, итIани, Бэчмырзэ фIуэ къыгурыIуат мы дунейм ахъшэм, дыщэм, мылкъум щахузэфIэкIынур зыхуэдизыр. Борис игуми къемыпIэстхьыу къэнакъым мы Iуэхугъуэ хэплъэгъуэр:

*Зэшхэр зэIымыхьэу хуощIыр зэжагъуэзгъуи,
Зэныбжьэзгъухэр щIакIуэ кIапэм трешэщ.
ЦыIхум я нэхъыкIэр бегъымбар пцегъэхъури,
Напэм я нэхъ къабзэр флейкIэ щIегъэнэщ.*

*ЛыщIэми пащтыхьми зызыхуагъэлъахъшэ
Тхьэм и тхьэжкIэ зэджем и цIэ дьдэр АХЪШЭЩ.*

IутIыжым хуэдэ усакIуэшхуэм и IэдакъэщIэкIхэм ущытепсэлъыхькIэ, зы хэплъэгъуэ уIуоуэ: цыIху дапцэ щыIэ Борис и усыгъэхэм адыгэбзэкIэ еджауэ? Абыхэм ящIэлъ гъэсэныгъэ-ущииныгъэр щIалэгъуалэ дапцэм яккърыхьэну? Ахэр зыдэплъеинур хэт сымэ пцэдей? ИкIэм-икIэжым, мыпхуэдэу ущIэупщIэн хуей мэхъу: «Сыт щIапхьэр?» «Дауэ дызэрыпсэун хуейр?» Абыхэм я жэуап куэд щыIбгъуэтынуц IутIыжым и тхыгъэхэм, сыту жыпIэмэ, ахэр щхьэтехауэ уи пащхьэ къримылъхьэми, усакIуэм и философии лирикэм лъабжьэ нэхъыщхьэ хуэхъур нобэ цыIхухэр нэхъ зыгъэпIейтей Iуэхугъуэхэрщ:

*ГъащIэр зэман-жыгым къыпытIысхьэ пцIащхъуэщ:
Ажал-къашыргъэжьыр къэсмэ, - пымысыж.
Дуней мылкъур хуэдэщ Iэгу ущIам иль пшахъуэм:
Iэгум зегъэгъази, - занщIэу йоцэщыж.*

*Атлэ сым мыклуэду кьэнэжынклэ хьунур?
Хыхьэрэ «нэужьым» гьащлэм и лэужь?*

*Уи псэм и нэщэнэ гуэрхэр далъагьуну
Щылэу плэрэ, ярэби, лъэужь?*

Усаклуэм и гупсысэхэм упщлэ нагьыщэ пигьэувэми, абы хьэкьыу пхыклауэ ещлэ а зыщлэупщлэ псори зэрыщылэр. Пэж дьдэуи, щылэм кьыщынэжыркьым. Абы и щыхьэткьэ плэщлыгыуэ бжыгьэклэ цыхухэм зэхуахьэса лущыгьэхэр ди деж кьызэрысар? Езы лутыж Бориси абы щыхьэт тохьуэж мыпхуэдэу:

*Цыхум и цлэ лъаплэр кьызэрилэжьар
Натлэм кьритхахэм кьыдищлыкыфарщ.*

Түүхч энлэжжэ

Адыгэбзэклэ хьэмэрэ?..

Апхуэдэ кьалэн зыхуэбгъэувьжмэ, хамэбзэклэ тхэуэ шыта адыгэ тхаклуэ е цлэныгъэлл зыкьомым я цлэ кьиплуэфынуш. Ауэ мыбдежым занщлэу кьыжылэпхъэщ: апхуэдэхэм хамэбзэр лэпэгъу щлэщлэу шытар, зэрыжалэщи, «ныбэизыгъэм» кьыхахыу аратэкьым – а щхьэусыгъуэр лэмалыншагъэм кьыхэклырт. Сытыт ебгъэщлэнур, псалъэм папщлэ, адыгэм кьахэклэ, ауэ Тыркум кьыщлэхуа, цлэныгъи шызззыгъэгъуэта щлалэщлэм – абы тхэным гу хуищлэуэ шытмэ? Зы закъуэт хэклиплэуи лэмалуи илэр: а зэреджа бзэмклэ тхэнырт. Ауэ дауэ кьыззэрыбгурылуэнур и анэдэлъхубзэмклэ тхэжыну лэмал зилэ тхаклуэм хамэбзэр кьыщыхихым деж?

Си гугъэщ апхуэдэ авторхэр тлууэ зэщхьэщыгъэклипхъэу.

Зы интервью гуэрым мыпхуэдэу шыжилэгъащ тхаклуэ цлэрылуэ Ис-кандер Фазиль: «Си лъэпкьэгъу абхъазхэр щыпсалъэклэ, абы жалэр сэ флы дыдэу кьызгуролуэ, сэри абыхэм зыгуэр яхыжызолахьыф; ауэ урысыбзэм нэхъ сыхуэшэрыуэщи, сытхэн щыхъум деж аращ кьыхэсхыр».

Кьохъу апхуэди: и анэдэлъхубзэм и лэфлыр игъуэу кьылэрымыхъауэ, кьыщлэхуа унагъуэм ар дахэ-дахэу шызэхимыхауэ. Нтлэ, апхуэдэ цлыхур тхэн щыхъум: – «Е уи анэдэлъхубзэмклэ тхэ е умытхэххэ!» – жеплэу пэбубудклэ кьиклынула? Нэгъуэщлэ луэхуш кьуажэми кьыщыхъуа, зи анэдэлъхубзэми хуэшэрыуэ цлыхум игъащлэкли дахэ-дахэу хузэмыгъэщлэну урысыбзэмклэ тхэн хуейуэ кьыщилъытэм деж. Дауэ абы узэрэплъынур?

Сэ си ныбжьым итхэм ящлэжу кьыщлэклинщ, илъэс щэ ныкьуэ и пэклэ, Хрущев и тетыгъуэ зэманым, Кремль лъэныкьуэмклэ кьилуклиу тхаклуэхэм кьызэхэхат мыпхуэдэ макъ: «Фытхэну фи мурадмэ, адреи бзэ цыклуфэклухэр лэщлыб фщыи, урысыбзэклэ фытхэ!» Ауэ ар баштекъузэклэ пхузэфлэгъэклин луэхутэкьыми, лъэпкь зэмылэужыгъуэхэм кьахэклэ тхаклуэхэр жылэщлэу кьыщыщлэмыклым, тлэкли-тлэклиурэ щлалээфыжауэ шытащ.

Дауи, нэгъуэщлэ зыгуэру кьеклуэклауэ шытатэмэ, властыр зылэщлэлъхэм нэхъ кьащтэну кьыщлэклинт. Ауэ пэжыр жылэпхъэщ: абы и ужкьлэ, СССР-р шылэхуклэ, лъэпкьыбзэхэм, литературэхэм ехьэллауэ апхуэдэ луэху мышыу етлуанэу кьалэтыжакъым. Икли абы мыхьэнэу илар кьыпхуэмылъытэнщ: а илъэсхэм кьриубыдэу дапхуэдиз тхыль телъыджэ кьапкьрыкли щхьэж езым и анэдэлъхубзэмклэ тхэж тхаклуэхэм! Нтлэ, ди нэхъыжьыфлэхэм апхуэдэу кьызэтрагъэна хьугъуэфлыгъуэм иджы дэ дельэстэуэжмэ, кьытщлэхуэхэм сыт кьытфлэщын? Зи бзэмклэ тхэр нэхъ мащлэ, урысыбзэм зезытыр нэхъыбэ хьуурэ еклуэклмэ, дэрдэру ди бзэр щлэтлэхьэжу, ди лъэпкьри дгъэунэхъуу аракъэ? Апхуэдэу

щыщытки, псом япэу и лъэпкъым и бзэм, и литературэм хуэлажьэр зи анэдэлъхубзэмкIэ тхэрщ. Абыи къыщынэркъым: бзэрщ лъэпкъыр зэтезылыгъэри, апхуэдэ тхакIуэр лъэпкъым и пщэдейми хуолажьэ. Анэдэлъхубзэм и гугъу щыпщIкIэ къытеувылапхъэу къызолъытэ нэгъуэщI бзэкIэ тхахэм къыхахыурэ адыгэбзэ ящIа тхыгъэхэми. НэгъуэщIу жыплэмэ, зэрадзэкIахэм.

Псоми фIыуэ зэрытщIэши, куэд щIауэ къокIуэкI зы бзэкIэ щылэ тхыгъэхэр нэгъуэщIыбзэкIэ зэрадзэкIыу. Мыбдежым тэрмэшым и къалэныр зыгъэзащIэр бзитIми тыншу ирипсэлъэфмэ, къызыыхам и гупсысэри нэхъ тэмэму къызэтонэри, зэридзэкIари и анэдэлъхубзэм нэхъ пэгъунэгъу мэхъу. АрщхъэкIэ къохъу езым и бзэм къригъэтIэсэнэу зыхуежъа текстыр зэрытха бзэм тэрмэшыр щыхуэхэми. Мыбдеж хэкIыплэу щылэжьыр зыщ: подстрочник жыхуаIэр уимылэу хъунукъым.

Куэдым ящIэ – куржы усакIуэ ахьырзэманхэу Руставели, Гурамишвили, Орбеалиани, Чавчавадзе, Пшавеле сымэ я тхыгъэхэр икьукIэ IэклуэлъакIуэу урысыбзэкIэ зэридзэкIауэ щытащ Николай Заболоцкэм. НтIэ, абы щыгъуэ подстрочникхэр Заболоцкэм хуигъэхъэзырыну зытрагъэхуар еджагъэшхуэ, куржы IуэрыIуатэм ехъэлIауэ лэжыыгъэ телъыджэ зыбжанэ къызыпкърыкIа Вирсаладзе Еленэт. ИужькIэ абы мыпхуэдэу жиIауэ щытащ: «Псалъэхам къикI мыхъэнэр телъэщIауэ е нэхъ бгъэщIэращIэу къысхуэпIуэтэну ухэмыт, – ткийуэ къысхуигъэувырт Николай Алексеевич, – сэ сызэрыпщыгугъыр дэтхэнэ зы псалъэми фи бзэкIэ къикI дыдэр урысыбзэкIэ схуэптхынуращ. Абы хэтуи япэ и нэм къыфIэна псалъэм толэбэри:

– Мыбы къикIыр сьт?

– «Жэщыр», – жызолэ сэ.

КъыкIэлъыкIуэм толэбэри:

– Мыбы-щэ?

– «ЩIым».

Ещанэ псалъэри IэхъуамбэкIэ сегъэлыагъури:

– Мыбы къикI дыдэри къызжелэт.

– «Къытехуащ».

– Упсэу! Аращ сэ сызыхуейр. «Жэщыр щIым къытехуащ». Апхуэдэу ди дежкIэ щыжалэнкIэ Iэмал иIэкъым. Сьту жыплэмэ, ищхъэрэкIэ нэхъ уекIуэтэхыху, пщыхъэщхъэм нэхъ зрилъэфыху, кIыфIи нэхъ хъугъуейуэ щытщ. Абы еплъытмэ, фи лъахэм жэщыр наплэзыплэм къыщыптеуа хуэдэу, кIыфIыр зылзыбжьэм къэса хуэдэу къыпщохъу. ИкIи ар усакIуэм къызэриIуэтэн Iэмал къигъуэтащ. Мис апхуэдэу кIэрыхуншэу си деж къэхъэсыф фи усакIуэшхуэм жилэр. УрысыбзэкIэ абы «щыстIэгъэну» фащэр сэ си Iуэхужщ».

Заболоцкэм Вирсаладзе хуигъэува къалэныр егугъупэу зэригъэзэщIам и щыхъэтщ мы усакIуэ-тэрмэшым и лэжыыгъэр адреи псоми къащхъэщыкIыу телъыджэ дыдэ зэрыхъуар.

Мыбдеж и гугъу щысщIыну сыхуейт сэ езым, сыщIалэу, къысIэщIэщIауэ щыта щыуагъэхэм ящыщ гуэрым.

ПащIэ Бэчмырзэ и усэм щыщ мы сатыритIыр –

*«Шыбгым зыщIэту,
ПщIантIэм пщыр къыдохъэ» –*

сэ урысыбзэкIэ мыпхуэдэу къэслуэтат:

*«На вороном гарцуя,
Въезжает князь во двор».*

Сэ си гугъэжт (уцлалэмэ – сыт хэлъ!) Бэчмырзэ жилам кыиклыр мыйейуэ урысыбзэкIэ къэсIуэтауэ, хэбгъэзыхьмэ, ар сэ тIэклиуи къээгъэ-тэрэфэрауэ. Ауэ абы теухуауэ Нало Ахьмэдхъан къызжилар нэгъуэщIт: «Бэчмырзэ дегъэлъагъу пщыр зэрыщытыпхъэм хуэдэу щыту: ар зэ-теубыдащ, хэлэтыклащ. Уэ абы клиэрэ пэт чыцIыхъуэ цлалэжъ цыкIу «къыхэпщыкIлащ!»

ЗэрыгурыIуэгъуэщи, асыхьэтым сызыгъэгуфIэнтэкъым Ахьмэдхъан зэхызыгъэхар – сызыгъэгупсысэнт. Икли, къытезгъээзжурэ сегупсыса нэужь, сэ хьэкъыу спхыкIлащ: пэжт си Iустаз Iуцым жиIэр!

А псор къыщIезгъэклиуэклираци, подстрочник зыгъэхъзыр тэрмэшым къытехуэркъым оригиналыр «игъэщIэрэщIэну»; нэгъуэщIщ абы и къа-лэныр: зы бзэкIэ шыIэ текстыр нэгъуэщIыбзэкIэ тэмэму къэлэуэтэжын, кIэрымыгъэхуалауэ.

Дауи, ар лэжыгъэ тыншкъым. Ауэ тхыгъэр художественнэу нэгъуэщIыбзэкIэ зэбдзэклин хуей щыхъум деж нэхъ къииныжщ. Мыбдеж тIур тIукIэ бгъэбагъуэу пIы къыщIэбгъэкликIэ зэфIэклиркъым.

Щапхъэ цыкIуитI къэсхьыну сыхуейт псори фIыуэ дызыщыгъуазэ тхыгъэхэм ехьэлауэ.

ПэщIэдзэ еджапIэм дыщыщIэса зэман лъандэрэ дэ зэхыдох: «Капитаныпхъу», «Ди зэманым и Iыхъужь». Зэхэтх зэпытурэ, ди тхьэклимэр есэжаш. Арауи къыщIэклинщ а фIэщыгъитIри адыгэбзэкIэ тэмэму къэлэуэта зэрымыхъуар щызыхэдмыщIэжыр.

«Капитаныпхъу». Аращ фIэщыгъэ хуищIар Пушкиным и повесть цIэрыIуэр («Капитанская дочка») адыгэбзэкIэ зэзыдзэкли тэрмэшым. Ауэ щыхъукIэ, мыбдеж щынэхъыщхъэр а псалъитIым къарыкIыр тэмэ-му зэдзэклиныркъым, атIэ оригиналым кыиклыр гъэхуауэ адыгэбзэкIэ жылэнырщ. Абы тещIыхъауэ Iуэхум уеплэмэ, повестым адыгэбзэкIэ игъуэта фIэщыгъэм арэзы укъищIыркъым. «Капитаныпхъу» щыжыпIэклэ, сыт абы уигу къыгъэклир? А щыкIэм тету ухауэ псалъэ зэхэлъхэрщ: цыджаныш, Iыжыкыуэ, факъырэкъуэ, зинэкъуэ... КIэщIу жыпIэмэ, мыпхуэдэ псалъээзэхэлъым белджылыуэ къыхолукI ар къызыжъэдэкли цыхум зи гугъу ищIыр игу зэрыримыхъыр, ар зэригъэикIэр...

Пушкиным и повестым щытлъагъу пщащэ цыкIум апхуэдэу ущыхущытын кIэрылкъым. Мироновэ Машэ, хьыджэбз гуаклиуэр, щэныфIэу гъэсар, нэмысыфIэр, хейщэр – уигу иримыхъын хуэдэ! Пушкинми абы – шабагъэрэ гуапагъэрэ хэлъу – «дочь» мыхъуу, «дочка» – щыхухуиIэри аращ.

НтIэ, иджы мыпхуэдэу девгъэгупсысыт: ярэби, Пушкиныр, уры-сыбзэм зэрыхуэшэрыуэм хуэдэу, адыгэбзэми хуэшэрыуэу щытатэмэ, адыгэбзэкIэ сыт хуэдэ фIэщыгъэ игъуэтыну пIэрэт мы зи гугъу тщIы повестым? «Капитаным ипхъу закъуэр» – армырауэ пIэрэт Пушкиным и повестым фIищынур? Аращ Лермонтовым и роман «Герой нашего времени» жыхуиIэм адыгэбзэкIэ игъуэта фIэщыгъэр. ЗанщIэуи къыжылэпхъэщ: мыри «Капитаныпхъум» зыкли ефIэклиркъым.

«Герой»-р грекыбзэм кыыхэкли псалъэщ. Иджырей урысыбзэм абы мыхьэнэуэ б щилэщ. Дэ, адыгэхэм, а псори къызэщIедгъэубыдэу къытфIэщыжу, абы зы псалъэ закъуэ пыдогъэу: «Iыхъужь». НтIэ, а зы псалъэм сыт щыгъуи кыиклыуэ пIэрэ дэ дызыхуей дыдэр?

Флэщхъугъуейщ.

НэгъуэщыбзэкӀэ тха тхыгъэм и флэщыгъэр уи анэдэлъхубзэм кыибгъэтӀэсэныр пэжмэ, абы и псалъащхъэм зэ еплъыгъуэкӀэ кыикӀ дыдэм лӀэхур тепщӀыхъ хъунукъым. Тэрмэшым кыытохуэ: тхылъым кыыщылуэтам и купщӀэр, тхыгъэм щытлӀагъу персонаж нэхъыщхъэм авторыр зэрыхушытыр, нэгъуэщӀ зыкъоми кылъытэу, а псори зэпишэчу тхылъым нэхъ хуэкӀуэн, нэхъ езэгъ флэщыгъэ кыыхуигъуэтыну.

Девгъэгупсысыт: Печориныр цыху телъыджэ гуэрэу кыыщыхъуауэ плэрэт Лермонтовым – и гур зыхуз гуауэр кыыщигъэпсынщӀэн, и псэм кыытехъэлъэ гупсысэ дыджхэр щхъэщыхын хуэдэу, и лӀэхущӀафэрэ и хылмыкӀэ, и акъылрэ и лыгъэкӀэ зэныбжхъэм къахэлыдыкӀыу, и нобэр махуэрэ и къэкӀуэнури нэхуу? Хъэуэ. Печоринри адрейхэм ящыщ зы тхъэмыщкӀэщ, зыхалъхуа лъэхъэнэ бзаджем иупӀышкӀури кыыщӀидзыжауэ, езыри насыпыншэрэ пэщӀэщӀэгъу кыыхуэхъухэми мыгъуагъэ къахуихъ зэпыту.

НтӀэ, сят абы кӀэрылгыр, лыхъужыкӀэ уеджэн хуэдэу? Лермонтовми абы щхъэкӀэ «герой» щыжиӀэкӀэ, гущӀэгъум и гъусэу ауани хэлъу желэри, а псалъэм абдеж кыыщикӀыркъым дэ, адыгэхэм, «лӀыхъужь» псалъэм къитхыр.

ЗэрытщӀэщи, Лермонтовми гунэс щыхъуртэкъым Печориныр. И романымкӀэ абы мырат жилэр: феплъ, фегупсыс, мис нобэ дызыхуэкӀуа гъащӀэр, мис иджырей щӀалэфым и лӀэхущӀафэхэр зыхуэдэр. А псор къэплъытэу уегупсысмэ, Лермонтовым и романым адыгэбзэкӀэ нэхъ хуэкӀуэнур «Иджырей щӀалэфыр» флэщыгъэр армырауэ плэрэт?

ИщхъэкӀэ зи гугъу сщӀахэр кӀэщӀ дыдэу кыызэщӀэпкъуэжмэ, мыпхуэдэу жыплэ хъуну кыыщӀэкӀынущ:

Бэзэрым е тыкуэным тэрмэш къалэныр цигъэзэщӀэну къэувыфынущ щӀэныгъэшхуэ зимыӀэ цыхури (псалъэм и хъэтыркӀэ, лэдэмрэ уадэмрэ зэхимыгъэзэрыхын хуэдэу бзитӀми ирипсалъэ закъуэмэ.

Подстрочник зыфӀащ лэжыгъэм нэсу пэлъэщынуур щӀэныгъэ куу зыбгъэдэлъырщ, ари егугъуу, елӀалӀэу лӀэхум бгъэдэтмэ.

Ещанэ тэрмэш лӀэужыгъуэм и къалэныр апхуэдизкӀэ кууц, ихъ жауапыныгъэри инщи, кӀузаракъэ, кыыщыщӀэбдзэнур умыщӀэу укьегъанэ. Ауэ хъэкъщ: мыр – творчествэщ; ауэ щыхъукӀэ, щӀэныгъэшхуэ убгъэдэлъки, уелӀалӀэу, уегугъуу лэжыгъэм убгъэдэткӀи пхузэфӀэкӀынуур мащӀэщ, талант жыхуалэр къэту щытмэ.

КЪЭЖЭР Хъэмид,
КъБКъУ-м и доцент.

Япэ игъэщыпхъэр яужь къонэ

ЕтӀоцӀанэ лӀэщыгъуэм и 90 гъэхэм адыгэбзэмрэ литературэмрэ ди курыт еджаплӀэхэм зэрыщрагъэджыр егъэфӀэкӀуэным теухуауэ лӀэху щхъэпэ куэд ялэжьауэ щытащ. Псалъэм папщӀэ, адыгэбзэмрэ литературэмрэ хухах сыхъэт бжыгъэр тхъэмахуэм и кӀуэцӀкӀэ сыхъэтибгъукӀэ нэхъыбэ ящӀат. Абы тету ирагъэджаш 1992 гъэм кыыщыщӀэдзауэ 2000 гъэм нэс. Апхуэдэу куэдкӀэ ирагъэфӀэкӀуат адыгэбзэмрэ литературэмкӀэ программэщӀэхэр; зэрырагъэджэну тхылъыщӀэхэр, егъэджакӀуэхэм

дэлэпыкьюэгуу кьахуэхун пособие зэмылэужыгыуэхэр зэхалъхьат, курыт еджаплэхэм адыгэбзэмрэ литературэмклэ пэшхэр кышчызэрагъэпэщат, адыгэбзэр езыгъэджхэм я улахуэхэр процент 15-клэ нэхъыбэ ящлат, егъэджакуэхэм я пщлэр кьралэту; «Щыжьхь зилэ егъэджакуэ» цлэ лъаплэр куэдым кыфлащат. Ауэ, ди жагъуэ зэрыхунщи, а ильэсхэр лъэхъэнэ нэхъыфл дьдэу кьэнащ, икли хьарзынэу ирахъэжьауэ ирагъэкуэклэ луэхур здынэсын хуейм нэмысу ужьыхыжащ.

Иужьрей ильэс зыбгъупщым ялэжьам нэхърэ псалъэмакыу ирагъэкуэклэр нэхъыбэщ, ауэ зыри ямыщлауи жыплэ хьунукыым. Апхуэдэу щыт пэтми, лэжыгыгъэри абы ехьэлла псалъэмакыри тэмэму, кызыхуэтыншэу, зэдэууэ унэтла хьуауэ кьэпллытэ хьунукыым.

Мы зэманым адыгэбзэмрэ литературэмрэ курыт школхэм зэрыщрагъэджыну программэхэр ягъэхьэзыр. Абыхэм дыхуейщ, ауэ арауэ плэрэ кышчыцлэдзэн хуеяр?

Ялэ щыклэ адыгэбзэ алыфбейм, пэжырытхэм, учебнэ планым и зэхалъыклэм щлэныгъэр и лъабжьэу унафэ тэмэм тращлыхьын хуейщ. Абыхэм нэсу арэзы укъащыркыым. Ахэр нобэ зэрыщытым кытэнэ хьунукыым. «Дэри кыдгуролуэ ар зэрыпэжыр икли апхуэдэу щын зэрыхуейр, ауэ абы зэман куэд теклуэдэнущи, ахэр зэклэ кьэдмыгъэхъеймэ, нэхъыфлщ», – жызылэнухэр зэрыщылэм шэч кытетхьэркыым. Атлэ дапщэщ алыфбеймрэ пэжырытхэмрэ щрагъэфлэкуэн хуей зэманыр кышчысынур? Абыхэм теухуа псалъэмакыыр 1958 гъэ лъандэрэ йокуэклэ. Багь Николай, Багь Петр, Джаурджий Хьэтыкыэ, Дзасэжь Хьэсанш, Шэру Хьэсэн, Тау Хьусен, Урыс Хьэталлий, лутыж Борис сымэ, нэгъуэщлэхэми адыгэбзэ алыфбеймрэ пэжырытхэмрэ теухуауэ «Ленин гьуэгу», «Адыгэ псалъэ» газетхэм тхыгъэ куэд кытрырагъэдзаш. Ди жагъуэ зэрыхуэщи, хэт сыт жимылами, имытхами зыри кыклакыым: адыгэбзэ пэжырытхэмрэ нагъыщэ гьэувыклэхэм я хабзэхэмрэ 2005 гъэм мащлэу зэхуэаклыныгъэ халъхьаш, ауэ нобэ кыыздэсым ирагъэфлэкуакыым. Абы уимыгъэплейтеинклэ лэмал илэкыым.

Зи гугъу тщылы луэхугъуэхэмрэ ди луэху еплъыклэхэмрэ кышчыдгьэлъэгъуа тхыгъэхэр дэри мызэ-мытлэу кытредгъэдзаш, луэхущлаплэ зыбжанэми дышытепсэлъыхьаш. Нобэ зэманыр зэрыгугъум кыыхэклиу, ди алыфбейм зэхуэаклыныгъэ гуэрхэр хэплъхьэну зыфлэмыкыабыл тхаклуэхэр, журналистхэр, щлэныгъэлхэр щылэщ. Апхуэдэу щыщытклэ, дэри ар иджыпсту лэмалыншэу жытлэу кьэдгъэувыркыым, ауэ ди пэжырытхэмрэ нагъыщэ гьэувыклэхэмрэ я хабзэхэр щлэдмыхьуэжын, щлэдмыгъэфлэкуэн щхьэусыгъуэ щылэу сэ сщлэркыым.

Адыгэбзэ пэжырытхэмрэ нагъыщэ гьэувыклэхэмрэ я хабзэхэр и плэм имыгъэуауэ, ахэр иджырей бзэщлэныгъэр и лъабжьэу тэмэм мыщлауэ, адыгэбзэмклэ школ программэхэр, сабийхэм адыгэбзэр зэраджын хуей тхылъхэр зэхэплъхьэну дауэ яужь узэрихьэнур? Дэ дызэрэплъымклэ, адыгэбзэ пэжырытхэм и хабзэхэр егъэфлэкуэн, ахэр адыгэбзэмклэ тхылъхэм ярыт хабзэхэм теухуэу щытын хуейщ. Зэрэджэ тхылъхэм ярыт хабзэхэр пэжырытхэм ейм тещлыхьауэ щымытмэ, луэхур хуабжьу кьелъахьэ: егъэджакуэхэм я лэжыгыгъэр, еджакуэхэм я еджэныгъэр гугъу ещл, нэгъуэщл лъэпощхьэпохэри кьешэ.

Псалъэм папщлэ, цыыхуэм нэхъыбэрэ дагъуэ нэхъ зыхуащыр адыгэ литературэмклэ школ программэхэмрэ тхылъхэмрэщ, адыгэбзэр курыт еджаплэм зэрыщрагъэдж программэхэмрэ тхылъхэмрэ тегъэчыныхьауэ и гугъу ящыркыым, ауэ ахэри дагъуэншэу пхужылэнукыым. Къапштэмэ,

4–9-нэ классхэм адыгэбзэр зэрыщадж тхылъхэм ярыт материалхэр зэрызэклэлъыхьар, ахэр зэрызэпыувэр дагъуэншэкъым. Абыхэм фыккэ къахоц 5-нэ классым папщлэ Джаурджий Хьэтыккэ итхар. Мыбы ит материалхэр куэдккэ нэхъ пэгъунэгъуц ди нобэрей гъащлэм, упщлэхэмрэ лэжыгъэхэмри нэхъ шэрыуэу къыщыхьащ. 6–7-нэ, 8–9-нэ классхэм я тхылъхэм итхэр нобэрей гъащлэм дахэ-дахэу къезэгъыжыркъым, абыхэм еджакуэхэм я гупсысэккэм зрагъэужыркъым, яджар къаригъэпщытэж къудейуэ аращ. Апхуэдэ егъэджеккэ лэмалыр зыкъом щлауэ иджырей педагогикэ щлэныгъэм идэжыркъым.

Адыгэбзэмрэ литературэмрэ курыт еджаплэм щегъэджныным хухах сыхьэт бжыгъэр зэрымащлэм, учебнэ планыр хъуэжын зэрыхуейм щыхьэт техъуэ зы щапхъэ иджыри къэтхынщ. Нобэ зэрылажъэ учебнэ планым адыгэ азбукэр егъэджныным тхэмахуэ зэхуакум хухихыр сыхьэтиплл къудейщ. Ар икьуккэ мащлэщ. А зэманым къриубыдэу адыгэбзэ алыфбейм и хьэрф 59-р яхуегъэджыркъым. Ди азбукэр джыныр зы гъэ еджэгъуэм къахуигъэтлэсэркъым. Абы япэм тхэмахуэм сыхьэтибл хухахыу щытащ. Ари куэдтэкъым, ауэ мыхъужми, сыхьэтипллым нэхърэ нэхъыфл.

Щапхъэу къэтхынщи, урыс алыфбейм и хьэрф 33-р егъэджныным тхэмахуэ зэхуакум сыхьэтий хухах. Атлэ, ди азбукэм хухах сыхьэт бжыгъэр тэмэму къэплъытэ хъуну абы иужьккэ? Хьунукъым. Урыс алыфбейм и хьэрф бжыгъэр тлум нэблагъэккэ нэхъ мащлэщ, ауэ ар зэрырагъэджыным хухах зэманыр тлуккэ нэхъыбэщ.

Адрей 2–4-нэ, 6–9-нэ классхэм хухах сыхьэт бжыгъэхэри мащлэщ. Дауи, нэхъыбамэ, куэдккэ нэхъыфл. Нэхъыфл къудейм къыщымынэжу, зэрыщытын хуеяри арат...

Аращи, япэ игъэщыпхъэ луэхугъуэхэр яужь къызэринар ди жагъуэщ. Нэхъри хэмытлэсэ щыккэ, мы луэхугъуэхэм бзэщлэныгъэр и лъабжьэу унафэ пыухыккэ тещлэхьын хуейщ.

ЕРЖЫБ Аслъэн,
*педагогическэ щлэныгъэхэм я кандидат,
 щлэныгъэпл-егъэджаккэу.*

Хэуджэ и Кудбжэ

НАЛО Заур

Талиб и тракторыжбыр

Сэ шэрхь укланлэм шууэ сытест сызэшу, бадзэхэм сезауэу; Талиб, пхалэа быхьу хьужауэ, кышц пцлантлэм дэтт, СТЗ ульиижар зэпип-льыхьу.

Ар елэбыхри, удз кырым зы винтыжь кыыхихащи, зыкьомрэ кыызэригьэдзекл-нызэригьэдзеклыу илыгьа нэужь, зегьэклэрахьуэр аби, шыпсыранэм хедзэ, итланэ урысыбзеклэ мэхьуанэри:

— А винт угьурсызырашц мы трахтырышхуэ пльагьур зэрылыклар, — жи, гуэщым кышцлыхьэжурэ.

Винт мыгьуэм ихьа тракторыжбыр СТЗ-м ешцхь щхьэклэ, ЧТЗ-м хуэдиз хьурт — игьащлэм сльэгьуатэкьым апхуэдиз зи инагь СТЗ.

Талиб и уэршэрын кьаклуэрти, шэрхь укланлэм кьытотлысхьэ, и бгьур кысыхуэгьэзауэ.

— Мазэ енклэ селлэлашц, — жи, — сэ а гьушцлыпэ мыгьуэм. Дахэ дыдэу сцлырт, тхыхьыр исчыжырти флэсуантлэрт, сыхьэт дэмыклыу кыыфлиудыжырт.

Гьуклэжьым кылыурыбла псысэм тезмышын щхьэклэ, цлутл жыслэркьым. Сэ сцлэркьым, бадзэ инатым хуэдэу, абы кыыклэрыхьыжьа хьыбарым дыздишэнур, ауэ сэ абы сыхэлэбэмэ, нэгьуэщли кылыурыблэнклэ хьунуши, ар кылыурыблэмэ, мы кьригьэжьар гурыхужынклэ тлэу еплынкьым. Фэ фцлэркьэ: тхьупсыр кышцлэжу кхьуейжьапхьэ е жэмыкуэ здыпхуащлым, зы хьэлыва дзэкьэгьуэ кыыплухуэмэ, уи кхьуейжьапхьэми уи жэмыкуэми ухэклыжащц: пхуэш-хыжынукуьым. Апхуэдэт мы луэхури — хьэлыва кыыхэхьэ хьунутэкьым.

— Ло, Мылитлэ, уи жьэм хьэкьурт жьэдэль?

Си дамэхэр дызогьэуей: сэ сыт абы хэщлыкыр жыхуэслэщ.

— А трахтыр пльагьур зышлар сэрашц. — Кьыщеуд Талиб и кьэ-пыщхьэр.

Абы сыти кыыпхуигупсысыфынут, мазэм клуауи жилэфынут, жэнэтым кьиклыжауи кыыпхуилуэтэфынут... ауэ трактор ишцауэ кыыжьэдэклыну си пцлыхьэпци кыыхэхуэртэкьым. Хьушцт жилэу сыхуоплэкл.

— Слю, уи флэщ хьуркьэ?

Талиб, пцлы уоупс жралэурэ, и гур зэцагьэуати, зи флэщ мыхьу-хэми, ауан кьэзышцлэхэми еуэршэрылэжыртэкьым. Псысэ кьемыжьар

Иэпызмыудыжын щхьэкIэ, аргуэру си дамэхэр дызогъэуей, сэ абы хэщIыкIыр сыт жыхуэсIэу.

— Ей, МылитIэ, нэ уиэкъэ уэ! Апхуэдиз зинагъ СТЗ плъэгъуа уи гъащIэ тIэкIум?

— Уэлэхьи, сымылъэгъуа!

— НтIэ, МылитIэ, а трахтырыжкыыр зыщIар сэращ. Илъэс тIощIрэ тхукIэ къемыузIауэ, кыщымыщIауэ псэуащ а тхэмыщкIэр, щIэнтIэпсыр кыпыжу губгъуэм илэжыкху. ЗытекIуэдэжари а винт мыгъуэжыращ. Къэралым кыщIигъэкI тхыкхичхэм ирач тхыкхыр чэнджщи, винтым уэндэгъу хуэшэчырккыым: зыгуэр къехьэлъэкIамэ, кыфIоцIэфтри, трахтырыр мэлъалъэ. Ар кыызгурыIуа нэужь, сеувалIэри тхыкх куу изычын Iэмэпсымэ сщIащ. Мис абыкIэ исча винтым мылъалъэу илъэс тIощIкIэ зэтриIыгъащ а трахтырыр.

— ТIалиб, трактор гъукIэхэм ящIыфрэ-тIэ?

— Ей, лIэун, ар зэлъытар гъукIэм и гъукIагъэращ... Япэ дыдэу мы дунейм трахтыр щызыщIар сэращ. Иджы заводхэм ящI, ауэ екIурэ ещху яхуэщIырккыым нобэр кыыздэсым. Ди къэралым ищI СТЗ-хэр апхуэдизкIэ тхэмыщкIэщи, щывэкIэ нывэ хуэзамэ, мэункIыфIри, жэщ хъуху яхуэщIэгъэнэжырккыым...

Иджы ТIалиб и псысэр кыIурыблащи, и кIэм нимыгъэсауэ увылэжыфынуккыым.

— Псысэр фочым ещхыщ, — жиIэ хабзэт абы. — Фочыр узэдамэ, уэн хуейщ. Умыгъауэ фIэбдзэжмэ, шейтIан йогъутхьэр аби, гыныр псыф мэхъури, уэжырккыым. Псысэри и кIэм нэмысауэ къэбгъэувыIэмэ, мэ-жаджэр мыжъэу кыпхыжа хуэдэщ. — ТIалиб псысэр нэгъуэщI гуэрми иригъэщхьырт, ауэ ар сымыукIытэу вжесIэфынуккыым. Фигу кыызэв-мыгъабгъэ.

— Сэ илъэс псокIэ сыгупсысащ а трахтырыр кысхуэмыгупсысу...

— Абы щхьэ ухуей хъуат, уи щIы тIэкIур зэрыбвэн уимыIэу арат?

— Iау, ар умыщIэу ара? Ар жыжъэ кыщегъэжъэн хуей хыбарщ итIанэ...

Мо фи зыгъэпскIыпIэ мывэжыыр илъэс тIощIрэ тхурэ япэкIэ мо Даукъуий и унэм хуэзанщIэу щылащ. Абрэмывэр ауэ сытми ягъэтIыла джэгуалъэккыым, абыкIэ зыгуэр ягъэпщкIуу е ягъэбыдэу аращ: е альп зыщIэт шэщыбжэм IуагъэукIурие, е иныжъхэм я гъуэхэр ирагъэбыдэ, е гъэр ящIа пелуан гуэрим и хьэпсыр ирагъэбыдэ... Уэ тхыль Iэджэ укъеджащ, ар щхьэ умыщIэрэ? Фи Iустазхэр жэхыл защIэ хъун мыгъуэти, аращ ахэр щIывамыгъэщIар... НтIэ, сэ Хьэтуей сыкъэIэпхуэуху, зы щIыху егупсысаккыым абы, я щIыкхьэпIи кыыхэхуаккыым...

Сэ зэрыслъагъуу кыызгурыIуащ а мывэжыым и щIагъыым зы-гуэр зэрыщIэлъыр е зэрыщIэтыр. Абы и щIыбагъымыкIэ ныкъуэтекIыж хъуауэ тхыгъэ тIэкIу тетт. Ар иджыи адыгэбзэтэккыым, иджыи урысыб-зэтэккыым, иджыи хьэрыпыбзэтэккыым, иджыи тыркубзэтэккыым... Ар

зэрытхар нартыбзэт. Сэ а зэманым си щлалэгъуэт, сынэжанти, къисшащ: «Мы абрэмывэр Лузыгъэклуэтыфыр е унэнщ, е унэхъунщ», — жи́лэу. «Уэлэхьи, абы щхьэклэ шынэн Тпалиб сэ си пылэ щлагъым щлэмыс!» — жыслэри, селә щхьэклэ, схуэгъэхъеялым. Къуажэм вырә шыгуэ дэтыр щлэсщлэри къезгъәлащ, ауэ абыхэми яхуэгъэхъеяккъым... Фи Аслъэнджэрий, Бетрожь Щамил, Бищло Хъэжпагуэ сымә къадезгъәлэри... абыи зырикI кыкIаIлым. Iәпслъәпсхәр зәпычри, хъеуаныр гъуахъуәу зәбгрыжыжа мыхъумә: я псәм ищлагъәнт абрэмывә щлагъым шынагъуә гуәр кыщлэкIынкIә зәрыхъунур.

Щымыхъужым, нэгъуәщI Iәмал къәзгупсысщ аби, сеуваллэри, си лъәдийм хуәдиз и гъумагъыу церп зэрамышщIәж зәфIәзбләщ, саржын мин и кIыхъагъыу. ГъущI пут минитху теклуәдащ а церпым, МылитIә! Ар хъэзыр зәрыхъуу, Елхъуәт деж кыщыыхәсщри, гъущI гъуәгу къәсшащ пәнтхым нәс. Церпыр мывәжъым щцIәхәздзәщ, пәрәвозыр щлэсщIәжри:

— ЕIәт иджы! — щыжесIәм, мо жәщибл-махуиблкIә ягъәплә пәрәвозыжыыр еIәщ аби, хуэгъэхъеяккъым.

ЕтIуанәуи езгъәлащ, ещанәуи езгъәлащ — пәлъәщаккъым. И шәрхъиблри щлэкIәрәхъухъа мыхъумә, абрэмывэр хуэгъэхъеяккъым. Щы-хуәмыгъэхъейм, церпыжыыр зыщцIәхидзыжщ аби, «вонәцудә» жи́лэри, маклуә-мәлъей, Тәрчыж зәпрыжыжри ежъәжащ, батәр игъәша нәхъей, гуоурә фиижу.

— ГъущI гъуәгур дәнә кIуа-тIә?

— Уэлэхьи, Къуәгъулькыуеймрә Щафтурымрә ядыгъуурә зәбграхам!

Арати, аргуәру нэгъуәщI Iәмал къәзгупсысын хуей мәхъу. Къәзгупсысаращ — абрэмывәм къеләну пәрәвозым лъәбжъанә кIыхъ фIәту сщIыну, ахәр щIым хиукIәу мывәжъым щеләкIә, и шәрхъхәр щлэмыкIәрәхъухъын хуәдәу. ЕтIуанәу, мо мафIәгум ещхъу, ар псыкIә лажъә хъунуккъым: псыр къару мащIәщ, сә сщIыну пәрәвозыр фәтыджәным, фәтыджәну щыIәм я нәхъ гуащIәм зәрихуән хуейщ: фәтыджәным къаруушхуә хәлщ. Ещанәу, ар зыгъәләжъән хуейр жъәгу мафIәккъым: абы лы игъәвәф къудейщ, ари уи ныбәр уи щIыбым кIәрыгъуәжыхукIә узыпигъапләу. Ар зәщIәзыгъапләэр щыблә мафIәращ.

Сеувалләщ аби, илхәситху нэгъунә селлалэри, сщIащ апхуәдә пәрәвоз, псы мыхъуу, фәтыджәнкIә лажъәу, шәрхъиплми я лъәбжъанәжъхәр мы си лъәдийм хуәдиз хъууә. Пәрәвозыжыыр зәщIәзгъәнәнү сыхуожъәри, схузәщIәгъанәрккъым. ГъущIым псә хәткъым, псә хәмыту зәщIәнән! Мәшыкыуә ТIутIә деж соклуәри чытап изогъапләәри, кыызжиIәращ:

— Уи пәрәвозым псә кыыхәмыхъауә зәщIәнәнуккъым. Псәущхъә нәхъ бланә дыдәр дәгъәкIуей, абы и жыләр пәрәвоз ныбәм зәрынәсу, псә кыыхәхъәнщи, щыблә мафIә ебдзыжмә — уә узыхуейм хуәдә хъунуц.

Ей, хыилмышхуә иIащ а ТIутIә мыгъуәм, ахърәт дахә Тхъәм кърит!

Арати, пыл хакIуәхәм я нәхъ бланәр Тифлис кърезгъәщц аби, си пәрәвозыжъым дәзгъәкIуеящ. А жәщым уафәгъуагъуә уәшхышхуә хъури,

щыблэр уэри, щыблэшэр си пэрэвозыжьем кытехуащ. ИкIэ кынауэ зы винт кыудей хиудыфактым, ауэ, жыхьэрмэр и кIуэцIым иль нэхъей, кыизэщIигъэнащ. Пщэдджыжьем кIыщым сыжэри — пэрэвозыжьи «тыр-тыр-тыр» жиIэу лажьэрт. Аращ абы тырахтыри щIыфIащар.

НтIэ, МылитIэ, ар иджыри абрэмывэм ебгъэIэ хъунутэктым, сабиуэти, лыпIэ иувэу пелуан къару кыиштэхукIэ къесхуэкIащ, фэтыджэн Iэджи ирезгъэфащ. Пщэдэи хуэдэм пэрэвозыжьи псыхуэм къэсхун мурад сщIауэ, ТутIэ гуэрыр нос, и чытап Iувыжьи иыгыу:

— ХъунIэм! — жи. — ХъунIэм, ТIалиб!..

— Сыт иджыргуэрым дыкызыхуэтыр?..

— Пэрэвозым ипкIэ фэтыджэным цIыхубз хэмыгъутхьауэ хъунуктым. Пэлъэщынуктым!..

— Iау, цIыхухукIэ зэфIэкIынуIэ?

— Уэли, зэфIэмыкIыну!..

— НтIэ, абы хэгъутхьэн цIыхубз сэ дэнэ кыыздизбгъэхьыну! Тури зыIэ ар — цIыхубзми цIыхухьуми?

— Еи, уэ цIыхубз умыгъэунэхуауэ ара! Щыблэ мафIэм нэхърэ нэхъ гуащIэщ бзылхугъэр. Жыр защIэу кыигъэщIа нарт Сосрыкыуэ пэлъэщIаым абы. Езы Бединокыуэ дыдэр зытекIуэдэжар бзылхугъэщ. И нэр мыупIэрапIэу цIыхубзым и нэгум иплъэф лы плъэгъуа? Алыху сызейм фIэкIа, абы пэлъэщ щыIэу зэхэсхалэм, чытапым итуи слъэгъуалым.

Хьэтуейри, Джылахьстэнейри, Къэбэрдейри щIащыкIри ягъуэталыма фэтыджэным хэгъутхьэн пхъужьи фызаби. Щымыхъужым, Бжейкбалэ зы номин сурэт гуэр пщIэ иратри кърашащ. Абы иужькIэ пэрэвозыжьем сытетIысхьэри, зэхуэфI хъухукIэ къесхуэкIащ, МылитIэ...

Iау, нэхъыщхьэ дыдэр сщыгъупщэ пэтай. Къуэдзокыуэм уадэрэ IэдэкIэ пэрэвоз ищIащ щыжалэм, Бытырбыху еджагъэшхуэ кыикIри, зэпилъыхьащ си пэрэвозыжьи: и кIуэцIым иплъащ, и щIагъым кыищIэпщхьэри зэпилъыхьащ, и натIи и шэрхьи зэмыIусарэ зэмышпэмэрэ кыигъэнактым. «КыызгуремыIуэу зы мэ гуэр кыикIэрех мыбы!» — жиIэурэ и щхьэр игъэкIэрахьэрт.

— Мыбы пэрэвозкIэ уеджэ хъунуктым, — жиIащ итIанэ. — Мыр пэрэвозибл нэхърэ нэхъ пелуанщи, трахтыр фIызощ, жиIэри кIуэжащ.

Абдежыращ а псалъэр кыищещьари. «Трахтыр» жиIэмэ, IэмыркIаныбзэкIэ «пелуанибл» жиIэу къокI.

Арати, си церпыжьи абрэмывэм кыифIэздзэщ, си трахтырыр щIэсщIэжщ аби, езгъэIэри, а и лъэбжыанэжхэр щIым хиукIэурэ къекъущ аби, мывэжьи тхьэусыхуэ кыитрилъэфащ. Абы и лъабжьэр, сивоскIэ гъэсышIэм хуэдэу, куут, ар зыкууагъми налкъутналмэсыр изу илт. Хьэтуейри, Къуэгуэалькыуейри, Щафтурри, Бжейкбалэри, Уэзрэджири, Анзорейри кыизэрыхьати, еплъыну щыIульадэм, я псэр IукIарэ я фэр пыкIауэ, кIэзыхуэ кыIуцIэфтыжащ.

«Сыту пIэрэ мы къомыр зыгъэшынар?» — жысIэу, мащэм сыщыб-

гъэдыхъэм, и шэрэзитхури къидзауэ зы блэ зэрамышцIэж исти, зыкъедзри сыкыфIуехуж. АрщхъэкIэ благъуэ исщI жысIэу сыщIэпхъуэжынт — апхуэдэ Iэджэ сыхуэзатэкъэ сэ си щIалэгъуэм. Фоч зэгуэткIэ соуэри — шэр къегъэлъеиж; си шыплIэпылимотыр къезгъэхъри тезунэщIащ — уэшх къытетшауи къыщыхъуакъым... ТопкIэ сеуэнути — налкъутымрэ налмэсымрэ сащысхъащ: хъэлэч ищIынут. Си трахтырыжъыр ирисщIауэ Iэдэшхуэ гуэр сиIэт, саржынитху и кIыхъагъыуи, ар витI щIэщIауэ къезгъэлъэфри, благъуэжъым аргуэру зыкыщидзым, а IэдэмкIэ и къурмакъейр щызубыдыкIщI аби, зиукIыжу стхъэлащ. И щIыфэр тхыпхъэщIыпхъэу, узримыгъэплъу дахэт, мащэм къыслъэфри сыукъуэдияти, саржын щэ ныкъуэ и кIыхъагът!

Благъуэр щимысыжкIэ, жалэри, цIыхур мащэм щызэрыIугуэм, Лениным и полкур щэхуу урыху банэ къыхигъэтIысхъауэ къыщIэкIщI аби, мащэр абы къаувыхъри, цIыху дэнэ къэна, шындырхъуо Iуагъэхъакъым. КъызэрыщIэкIамкIэ, Къалмыкъым тэлджырамкIэ бзэгу хуихъри къриджауэ арат полкур.

Афтэнэбил щэ ныкъуэм ису къэкIуат а дзэри, а маршынэжъ къомым ди хъугъуэфIыгъуэри Iуашащ, зы хугу хъэдзэ хуэдизи къамыгъанэу. Сэлэтхэр лъэсу кIуэжащ, Андемыркъаным и уэрэдыжъыр кърашу. СэвецкIэм заводуи, фабричуи, гъущI гъуэгууи, кхъухъуи, ерыплъануи иIэр псори, си налкъутналмэсыр ящэри, абы къыщIэкIамкIэ ирагъэщIауэ аращ.

Уэлэхыи, сэ зы пэлыщтоф уасэ къызамыта!..

— Блэжъыр дауэ хъуа, ТIалиб?..

— А гъатхэм Урыхужь зэрамышцIэжу къиущ, толькъунхэр метрипщI я лъагагъыу къытеублэракIэурэ къехти, блэжъри абы ихъыжащ, абрэмывэри фи псы къыгъэхъуапIэм нэс нигъэукIуриящ, мащэжъри исеижащ.

КIэлъхуозхэр къыщцежъэм, си трахтырыжъыр страхри, сыбгъэдагъэхъэжаIым: КъалэкIыхъым урыс гуэр кърашри, ар ягъэщэщI аби, зыкъомрэ игъэлэжъащ, иужькIэ, хуземыхъэурэ, а винтыжъыр къыфIригъэудри, абы текIуэдэжащ, трахтрисми кIэбгъуэ зищIри зигъэбзэхыжащ.

Сэ сыт хуэдизрэ сылъэIуа мы трахтырыжъыр сывгъэщIыжи сривгъэлажъэ жысIэурэ, уэлэхыи, сыбгъэдамыгъэхъэжа! Ар кIэлъхуоз хъун? Сом мелуанипщI и уасэ трахтырыр хагъэкIуэдэжащ!

Мис аращ цIывыр пашэ умыщI щIыжаIар.

Къуэдзокъуэр мазэм зэрыкIуар

— Уэлэхъэ, тIасэ, ар уэ уи фIэщI мыхъункIи хъунщ, ауэ мы дуней псор къэзыгъэнэху мо мазэм къэскIухъу сытетамэ сэ сыкъэплъагъур!

— Агъ! Ар дауэ, абы нэс сыткIэ удэкIуеят, ТIалиб?

— Уэлэхъэ, МылитIэ, уи гъащIэкIэ угупсысами къыпхуэмышцIэн сэ абы сызэрыдэкIуея щIыкIэр! Схуэхъуу сыдэкIуея уфIэщIрэ? Уэлэхъэ, лъэщыгъэкIэ сыдрахуеямэ! Зыми жумыIэж, ауэ зэрыхъуар мыращ:

Ервэлүцэм и зэману Бесльэней Хьэбалэ дэрэ шу цэ ныкьуэ ди гьусэу кьуршым дыкьыкьыжауэ дыкьыздэкьуэжым, Гүндэлэн жыхуалэ псыр Бахьсэн кьыщыкьыжым деж, шокьу жи́луэ белэм дащылушлэщ, шу мин хьууэ, Инарокьуэ инэралыжьыр я пашэу. Сыт тццлэнт? Зэзауэр едгьэжыащ. Кьулышыкьушхуэм цццлэддзар шэджагьуэнэужь хьуху дызэ-зэуауэ, си цццхьэр кьэсцлэтрэ сакьыхэплэм — белэр иджыри шу щитхум зэрынэхьэсу, дэ зы шу пщыкьлутху нэхьыбэ дымыкьужу! «Дашхыпэ иджы мыбыхэм!» — жысцлэри Бесльэнейм седжащ:

— Хьэбалэ, шу пашэу япэ ниуви, кьуршымкцлэ нешажьэ ди дээр, хьэлэч дьдэ дохьу, сэ шуукцлэ кьалэу фяужь ситынщ, — жысцлэри.

— Ерэхьу! — жи́лэри Хьэбалэм ди шу пщыкьлутху кьэнэжар иришэ-жыауэ Бахьсэн аузым ныдешэ, сэри шуукцлэ кьалэу сыщытцци, зызгьазэм сахэуэрэ, сахэуэхуи шууитц-шууиц яхэзудурэ дыкьокьуэ. Апхуэдэххурэ луащхьэмахуэ льапэ дыкьыщыщлэахуам, шууитху фцлэкла дыкьэнэжатэ-кьым, белэри шу ццищ иримыкьужу апхуэдэт.

— Мы хьэ бзаджэхэр дияужь икьынукьым, Хьэбалэ, сыт ди лэмал? — щыжысцлэм:

— Сыт тццлэн, Кьуэдзокьуэ? — жи́лащ. — Уэлэхьи, сымыщцлэ, луащхьэмахуэ дьдэгьэкьуей. Дишхэр щолэхьуц, ешами, дыдахынщ. Щыгур зэ дгьуэтмэ, шыпллэпылимоткцлэ дакьыхэуэрэ ныдэдгьэкьуеинкьым.

— Ерэхьу! — жысцлэри луащхьэмахуэ дыкцлэрыхьауэ дыдокцлэ; дишхэм я пэщхьыным кьрих мафцлэ бзийм уэсыр егьэткьу, игьэткьуар псыхэлыгьуэу кьежьэмэ, зэхэлъэдэжурэ, псышхуэ мэхьури, пхьэр нытльелэм зы шу-шууитц хичурэ ирехьэх. Псыдзэр Бахьсэн хохуэжри, нэпкьытцым хуэфьу йох, кьуццхьэ жылэхэр кьурш сыджхэм зэрыдэхауэ тетцц, кьэхьуари-кьэщлэри кьахуэмыщцлэу.

Апхуэдэу дэри дыдэкцлым, мохэри нытльелэурэ, луащхьэмахуэ уанэ зыщитццлэ увыплэм дыщынэсам, ди шу цэ ныкьуэм щыщу кьэнэжар Бесльэней и кьуэжьымрэ сэрэт. Дишхэм зедгьэлъэтэхцц аби, шыпллэпылимотхэр кьызэлуддзри, нартыху плэнкцлым хуэдэу, шэр ятедгьэлъальэу цццлэддзащ, арщхьэкцлэ дыгьэр щыкьухьэ дакьикьэм ирихьэлэу шэуэ ди́лар дыухащ. Ар щалъагьум, белэр зэрыгьэкцлэиящ, Инарокьуэ инэралыжьыр нэджащ:

— Укьыспэщцлэхуакьэ иджы, Кьуэдзокьуэ и кьуэжь! — жи́лэри.

Инарокьуэм дэрэ куэд цццлауэ дызэбийт, зыпыль хьыджэбзыр кьээзгьэкьуэсауэ щытати.

— Умыгугьэ, инэралыжь! — жысцлэри сыджэжащ сэри. — Уэлэхьэ, кьтамэ цццлэм иджыри.

Арщхьэкцлэ кьамэкцлэ шуудзэ псом уапэлъэщынцлэ! луащхьэмахуэ джабэм кцлэрыль уэсыр уамыгьэлъагьужу кьыдэкьуейрт Инарокьуэм и дээр. Шу пашэхэр кьэсыным саржын тцццлэрыщцлэ нэхьыбэ илэжтэкьым. Абдежым, уэздыгьэр цццлагьэнам хуэдэу, луащхьэмахуэ щыгур нэху кьэхьуащ. Мыр сыту плэрэ жысцлэри сыкьыдэплъеймэ — мазэр пшэ

гуэрэным кышцлэмбрыуауэ кьоклуэ, луашхэмахуэ и дыкьуакьуаплэм кытригьэпсауэ.

— Хьэбалэ, умыбэлэрыгь иджы! — жыслэри, мазэр кышцысым сылэри, зы жыг щхьэклэ кьэзубыдащ, Бесльэней и кьуэжьри налэри, нэгьуэщлэ зы жыг щхьэклэ иубыдащ.

Инарокьуэ инэралыжьым и жьэр лурихуауэ наплэу, мазэм дытесу, луашхэмахуэ дыщхьэщыкьлри, дежьэжащ. Жыгхэм дыкьепщыхыжри щлыгум дыкьытеува нэужь, флыуэ зытпльыхьащ. Иджы ар мы ди щлым утету ушыплээклэ, мазэр жыжьэщи, щыкьлуу кьыпфлослэ, арщхьэклэ гьунэгьуу убгьэдэхьэмэ инщ, мо Ерысто луашхьэ хуэдэу тлу-щы хьунщ, езыр зэфэзэщу пльыжьщ, хьарбыз зэгуэгьэхуам ещхьу.

— Уэлэхьэ, псы сыхуоллэм, Кьуэдзокьуэ, — жиладщ Хьэбалэ, флыуэ зытпльыхьа иужь, — ауэ псы щызмылбагьу мы сыкьыздэпшам.

Дежьэри псы кьэтлрыхьуащ. Шыгуэбыкьуэ хуэдиз хьун жыплэну зы псы щыкьлу кьэжэхти, дылугьуалхьэри, дефащ. Псыр дзэм дэхьэу щлылэт, фом хуэдэу лэфлт. Ди псыхуэлэ икьлри, псы щыкьлум и луфэ дылутурэ, ипщэклэ докьлуэ. Допльэри, мазэм и курыкупсэм кышцыщлэжу арат а псы лэфл щыкьлури, мэлыхьуэжь щыкьлум и хьушэр кьихуауэ псы иригьафэу долбагьу.

— Бохьу апщий!

— Уэ упсэу апщий! Фыкьеблагьэ!

— Уэлэхьэ, дыкьеблэгьам, дэнэ дыкьлуэжын!

Мэлыхьуэжь щыкьлум и пщылэмклэ дытришэри, ди луэху зылутир кышцыщлэм, гьэлэхьу тлушлэ кытридзэри тхуиуклащ.

Ильэс псоклэ дигьатхьэ-дигьашхэу дигьэхьэщлэщ мэлыхьуэжь щыкьлум. Ильэсыр дэклри, мазэм луашхэмахуэ дыкьуакьуэм кытригьэпсауэ кышцыхуэклэуэм зредгьэхьэлэри дыкьепклэжащ. Мэлыхьуэжь щыкьлур, сыт жедмылами, кьытхухыжын идакьым, сэ Амышь сримэлыхьуэщ, мэлыр дауэ губгьуэм кьизнэн, — жилэри.

Луашхэмахуэ дыкьехыжри, Бахьсэн луфэ дыкьыщылухьэжым, дишхэр щыщу мэзым кьыхэкьыжащ. Дишхэми флыуэ загьэпсэхуат, дэри ди кьару кьызэрыгьуэтыжати, дышэсыжри, ервалуцэм дгьэээжащ. Белэр кьетхужьэщ аби, кьэтхум-кьэтхуурэ, Тэрч луфэ кьэтхусауэ, Инарокьуэ инэралыжьыр псым щыхэпклэм хуээу, си аркьэныр здзыри, уанэгум кьысчщ аби, псым кьыхэслээфыжащ.

— Мис апхуэдэушлэ клэс кьызэраубыдыр Инарокьуэ и кьуэжь! — щыжеслэм:

— Уи насып кьыстекьлуащ, — жилати, хуэздакьым:

— Уэ кьыптекьлуар зищлысыр уэ уошлэж! — жызолэри.

Бесльэней Хьэбалэ дунейм ехыжащи, и хьэдрыхэ флы тхьэм хуишлэ! Абы кьимыдэклэ, уэр флэкла, ди луэхур зэрыхьуам щыгьуазэ дунейм зы щыхуи теткьым. Кьызжилакьым жумылэж: думылуэтэж!